

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

BOSNA-HERSEK’TE DÖNÜŞ GÖÇÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mertcan YOLDAŞ

Enstitü Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Nesrin KENAR

HAZİRAN – 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

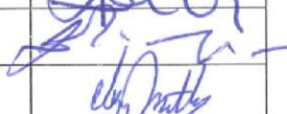
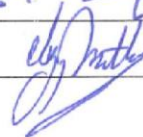
BOSNA-HERSEK'TE DÖNÜŞ GÖÇÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mertcan YOLDAŞ

Enstitü Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler

“Bu tez 20/06/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA
Dr. Öğr. Üyesi Nesrin KENAR	Başarılı	
Prof. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU	Başarılı	
Doç. Dr. Cengiz MUTLU	Başarılı	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Mertcan YOLDAŞ
Öğrenci Numarası	:	1660Y07003
Enstitü Anabilim Dalı	:	Uluslararası İlişkiler
Enstitü Bilim Dalı	:	
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	BOSNA-HERSEK'TE DÖNÜŞ GÖÇÜ
Benzerlik Oranı	:	%11

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

10.05.2019
Öğrenci İmza

☐ Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Dr. Öğr. Üyesi Nesrin KENAR

Tarih: 10.05.2019

İmza:

☐ KABUL EDİLMİŞTİR

☐ REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Dünyanın neresinde olursa olsun, mültecilerin acılarını, hüznlerini, dertlerini paylaşma hassasiyetinde olan, yürekleri zorla yerlerinden edilmiş bu insanlarla çarpan herkese öncelikle sevgilerimi sunmak istiyorum. Beni de bu hassasiyete ortak eden tüm saygıdeğer hocalarıma teşekkür ediyor ve hürmetlerimi sunuyorum.

Bu çalışmanın çıkışından son aşamasına kadar tecrübesi ve bilgisi ile beni yönlendiren, bana yardımcı olan saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Nesrin KENAR'a teşekkürlerimi sunarım. Ek olarak değerli yorum ve düşünceleriyle beni her daim destekleyen, yolumu aydınlatan değerli hocam Uğur ÇAVĞA'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca eğitim hayatım süresince üzerimde emeği geçmiş tüm hocalarıma sonsuz saygılarımı sunarım. Tez süresince beni destekleyen, yanımda olan yürekleri güzel dostlarıma da teşekkür ederim.

Ve tabii ki en büyük varlığım ailem... Öncelikle benim bu günlere gelmemdeki emeğini hiçbir şeyle ödeyemeyeceğim, her daim desteğini yanımda hissettiğim, varlığıyla beni ben yapan kıymetli annem Suna ÇETİNER'e sonsuz teşekkür ederim ve en içten saygılarımı sunarım. Yine tez sürecinde çalışma ortamımı hazırlayarak benim iyi bir şekilde çalışmamı sağlayan, maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, ellerinde büyüdüğüm değerli dedem İsmail ÇETİNER ve değerli anneannem Hanife ÇETİNER'e teşekkür ederim.

Mertcan YOLDAŞ

20.06.2019

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iv
GRAFİK LİSTESİ	vii
TABLO LİSTESİ	viii
HARİTA LİSTESİ	ix
ÖZET	x
SUMMARY	xi

GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: DÖNÜŞ GÖÇÜ KAVRAMI VE TANIMLAMASI	4
1.1. Genel Olarak Dönüş Göçü Kavramı	4
1.2. Dönüş Göçü Teorileri	7
1.2.1. Neoklasik Teori	8
1.2.2. Yeni İşgücü Göçü Ekonomisi Teorisi	9
1.2.3. Yapısalcı Teori	9
1.2.4. Transnasyonal Teori	11
1.2.5. Sosyal Ağ Teorisi	13
1.3. Uluslararası Mülteci Hukuku ve Geri Dönüş Hakkı	13

İKİNCİ BÖLÜM: BOSNA SAVAŞI VE

DAYTON BARİŞ ANTLAŞMASI	16
2.1. Bosna Savaşı	16
2.2. Dayton Barış Antlaşması	21
2.2.1. Ek 7 ve Geri Dönüş Hakkı	22
2.2.2. Eksiler	26
2.2.3. Artılar	28
2.2.4. Genel Değerlendirme	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BOSNA-HERSEK'TE DÖNÜŞ GÖÇÜ

3.1. Bosna-Hersek'te Dönüş Göçünü Etkileyen Faktörler	37
3.1.1. Bireysel Faktörler	38

3.1.2. Sosyal Faktörler	40
3.1.3. Ekonomik Faktörler	41
3.1.4. Siyasi Faktörler	48
3.2. Geri Dönerlerin Bosna-Hersek'te Karşılaştıkları Sorunlar	58
3.2.1. Siyasal ve Toplumsal Sorunlar	66
3.2.1.1. Azınlık Dönüşleri	67
3.2.1.2. Politik Ekonomi Unsuru	79
3.2.1.3. Yerel Sivil Toplum Kuruluşları	80
3.2.1.4. Etnik Bölünme ve Entegrasyon	81
3.2.1.5. Seçimler	84
3.2.2. Ekonomik Sorunlar	84
3.2.2.1. Yurtdışı Unsuru	85
3.2.2.2. Geri Dönüş Yardımları	86
3.2.2.3. Mülk İadesi	87
3.2.2.4. İşsizlik	90
3.2.3. Güvenlik Sorunu	90
3.2.4. Eğitim Sorunu	92
3.2.4.1. Eğitim Sistemi	92
3.2.4.2. Eğitime Erişim	93
3.2.5. Sağlık Sorunu	93
3.2.5.1. Psikolojik Unsurlar	93
3.2.5.2. Sağlık Hizmetleri ve Rüşvetçilik	94
3.2.6. Dönüş Göçünün Sürdürülebilirliği Sorunu	95
3.2.6.1. Açık Uçlu Dönüş Göçü	98
3.2.6.2. Transnasyonal Hareketler	99
3.2.6.3. Yerleşiklik Unsuru	100
3.3. Bosna-Hersek'te Dönüş Göçüne Yönelik Yapılmış Çalışmalar	102
3.3.1. Ulusal ve Bölgesel Boyuttaki Çalışmalar	102
3.3.2. Uluslararası Toplumun Çalışmaları	107

SONUÇ	121
KAYNAKÇA	127
ÖZGEÇMİŞ	136

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AT	: Avrupa Toplulukları
BiH	: Bosne i Hercegovine (Bosna-Hersek)
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulu
BMMYK	: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği
CISO	: Centres for Information, Counselling and Training of Youth (Danışma ve Gençlik Eğitimi Merkezi)
CLDD	: Centre for Local Development and Diaspora (Yerel Kalkınma ve Diaspora Merkezi)
CRS	: Catholic Relief Services (Katolik Yardım Servisi)
DPA	: Dayton Peace Agreement (Dayton Barış Antlaşması)
EUFOR	: European Union Force (Avrupa Birliği Gücü)
FBiH	: Federation of Bosne i Hercegovine (Bosna-Hersek Federasyonu)
FRY	: Federaal Republic of Yugoslavia (Federal Yugoslavya Cumhuriyeti, Sırbistan (+ Kosova + Voyvodina) + ve Karadağ))
GSYİH	: Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla
HDZ	: Hrvatska Demokratska Zajednica (Hırvat Demokratik Birliği)
ICG	: International Crisis Group (Uluslararası Kriz Grubu)
IDP	: Internally Displaced Person (Ülkesinde Yerinden Edilmiş Kişiler)
IEBL	: Inter-Entity Boundary Line (Entiteler Arası Sınır Hattı)
IFOR	: Implementation Force (NATO Barışı Uygulama Gücü)
IOM	: International Organization for Migration (Uluslararası Göç Örgütü)

IPTF	: United Nations International Police Task Force (Birleşmiş Milletler Uluslararası Polis Görev Gücü)
JNA	: Jugoslovenska Narodna Armija (Yugoslav Halk Ordusu)
MC	: Milletler Cemiyeti
MEDEVAC	: Tıbbi Tahliye
MHRR	: Ministry of Human Rights and Refugees (İnsan Hakları ve Mülteciler Bakanlığı)
MIDWEB	: Migration for Development in the Western Balkans (Batı Balkanlarda Kalkınma İçin Göç)
MSC	: Migrant Service Centre (Göçmen Hizmet Merkezi)
NATO	: North Atlantic Treaty Organisation (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
NGO	: Non Governmental Organisation (Hükümet Dışı Kuruluşlar)
OECD	: Organisation of Europe Cooperation and Development (Avrupa Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü)
OHR	: Office of High Representative (Yüksek Temsilcilik Ofisi)
PIC	: Peace Implementation Council (Barış Uygulama Konseyi)
PLIP	: Property Law Implementation Plan (Mülkiyet Yasası Uygulama Planı)
RDP	: Return Migration and Development Platform (Dönüş Göçü ve Kalkınma Platformu)
RRTF	: Reconstruction and Return Task Force (Geri Dönüş ve Yeniden Yapılanma Görev Gücü)
RS	: Republic of Srpska (Sırp Cumhuriyeti)
SDA	: Stranka Demokratska Akjice (Demokratik Eylem Partisi)
SDS	: Srpska Demokratska Stranka (Sırp Demokratik Partisi)
SFOR	: Stabilization Force (Birleşmiş Milletler Kararıyla Bosna- Hersek'te Görevlendirilmiş İstikrar Gücü)
SFRY	: Socialist Federal Republic of Yugoslavia (Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti)
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu

UNPROFOR	: United Nations Protection Force (Birleşmiş Milletler Koruma Gücü)
YERP	: Youth Employability and Retention Programme (Genç İstihdamı Koruma Programı)
çev.	: Çeviri
ed.	: Editör
ET	: Erişim Tarihi

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1	: 2001-2008 Yılları Arasında Uluslararası Göç Örgütü'nün Yardımlarından Faydalananarak Bosna-Hersek'e Geri Dönen Bosnalı Nüfus	44
Grafik 2	: 2008-2017 Yılları Arasında Uluslararası Göç Örgütü'nün Yardımlarından Faydalananarak Bosna-Hersek'e Geri Dönen Bosnalı Nüfus	45
Grafik 3	: Dayton Barış Antlaşması'ndan 2008 Yılına Kadar Entitelere ve Statülere Göre Yıllık Geri Dönüşler	48
Grafik 4	: 2008 Yılından Günümüze Bosna-Hersek'te Yıllara Göre Nüfus Türlerinin Sayıları (2008)	60
Grafik 5	: 2008 Yılından Günümüze Bosna-Hersek'te Yıllara Göre Nüfus Türlerinin Sayıları (2009)	61
Grafik 6	: 2008 Yılından Günümüze Bosna-Hersek'te Yıllara Göre Nüfus Türlerinin Sayıları (2010)	61
Grafik 7	: 2008 Yılından Günümüze Bosna-Hersek'te Yıllara Göre Nüfus Türlerinin Sayıları (2011)	62
Grafik 8	: 2008 Yılından Günümüze Bosna-Hersek'te Yıllara Göre Nüfus Türlerinin Sayıları (2012)	62
Grafik 9	: 2008 Yılından Günümüze Bosna-Hersek'te Yıllara Göre Nüfus Türlerinin Sayıları (2013)	63
Grafik 10	: 2008 Yılından Günümüze Bosna-Hersek'te Yıllara Göre Nüfus Türlerinin Sayıları (2014)	63
Grafik 11	: 2008 Yılından Günümüze Bosna-Hersek'te Yıllara Göre Nüfus Türlerinin Sayıları (2015)	64
Grafik 12	: 2008 Yılından Günümüze Bosna-Hersek'te Yıllara Göre Nüfus Türlerinin Sayıları (2016)	64
Grafik 13	: 2008 Yılından Günümüze Bosna-Hersek'te Yıllara Göre Nüfus Türlerinin Sayıları (2017)	65

TABLO LİSTESİ

Tablo 1	: Dayton Barış Antlaşması'ndan 2005 Yılına Kadar Bosna-Hersek'e Toplam Mülteci, Yerinden Edilmiş Kişi ve Azınlık Dönüşleri 71
----------------	--

HARİTA LİSTESİ

Harita 1	: Etnik Kökene Göre Bosna-Hersek’e Geri Dönenlerin Sayıları	49
Harita 2	: Tüm Etnik Grupların Bosna-Hersek Genelindeki Toplam Azınlık Dönüşleri	73

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	+	Doktora	
Tezin Başlığı: Bosna-Hersek'te Dönüş Göçü			
Tezin Yazarı: Mertcan YOLDAŞ		Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Nesrin KENAR	
Kabul Tarihi: 20.06.2019		Sayfa Sayısı: xi (ön kısım) + 136 (tez)	
Anabilim Dalı: Uluslararası İlişkiler			
1992-1995 yılları arasındaki Bosna Savaşını sonlandıran ve savaşan taraflarca imzalanan Dayton Barış Antlaşmasından sonra, savaş zamanı ülkelerinden dışarıya göç etmiş olan Bosnalı mültecilerin ülkelerine geri dönmelerini konu alan “Bosna-Hersek'te Dönüş Göçü” adlı bu tez, ulusal ve uluslararası politika belirleyicilerinin Bosna-Hersek'teki mülteci geri dönüşü üzerindeki etkilerini analiz etmeyi ve uzun vadede sürdürülebilir geri dönüşü uygulamaya koymadaki sorunları incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma üç bölümde yapılandırılmıştır. Birinci bölümde, dönüş göçünün kavramsal çerçevesi çizilmiş, teorik kısım dönüş göçüne yönelik teorik yaklaşımlar üzerinden değerlendirilmiştir. İkinci bölümde kısaca Bosna Savaşı anlatılmış, savaşı sonlandıran Dayton Barış Antlaşması, Bosnalı mültecilere evlerine geri dönüş hakkı veren bölümünün yanında Bosna'da kurduğu yapıya dair sorunlu bölümleri ile birlikte ele alınmıştır. Son bölümde ise, Bosna-Hersek'te dönüş göçü ayrıntılarıyla incelenmiştir. Mültecilerin ülkelerine geri dönüş kararlarını etkileyen faktörler, geri dönenlerin Bosna-Hersek'te yaşadığı sorunlar ve bu sorunların çözümüne yönelik ulusal ve uluslararası çaptaki faaliyetlere yer verilmiştir. Yerel otoritelerin ve uluslararası toplumun bu konuda yaptığı çalışmalar anlatılmış, yıllara göre sayılarla dönüş göçü irdelenmiştir. Çalışmada nitel analiz yöntemi kullanılmış, Bosna-Hersek'e geri dönenlerin nüfusları söz konusu olduğunda nicel verilerden yararlanılmıştır. Bosna-Hersek'e geri dönen Bosnalıların sayısı yıllar içinde dalgalanmalar yaşamıştır. Dönüş göçü hem ülke dışındaki hem de ülke içindeki süreçlerden etkilenmiştir. Gelineen noktada savaş zamanı yurtdışına çıkan Bosnalıların çoğunun geri döndüğü görülmektedir. Ancak halen Bosna-Hersek'te geri dönenlerin sorunları başta olmak üzere dönüş göçü ile ilgili çözülmesi gereken sorunlar mevcuttur. Bu sorunların çözümü için ilgili taraflar ortak paydada birleşmelidir. Sonuç itibarıyla Bosna-Hersek'te dönüş göçü ile ilgili var olan sorunlarda, konuyla ilgili tüm yerel ve uluslararası aktörler birlikte karar alıp birlikte hareket etmelidir. Böylece bu tutum, Bosna-Hersek'te dönüş göçü sürecindeki sorunların çözümüne katkıda bulunacak ve benzer durumlara örnek teşkil edecektir.			
Anahtar Kelimeler: Dönüş Göçü, Bosna-Hersek, Geri Dönüş Hakkı, Dayton Barış Antlaşması, Sürdürülebilir Dönüş			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	+	Ph.D.	
Title of Thesis: Return Migration in Bosnia and Herzegovina			
Author of Thesis: Mertcan YOLDAŞ Supervisor: Assist. Prof. Nesrin KENAR			
Accepted Date: 20.06.2019		Number of Pages: xi (pretext) + 136 (main body)	
Department: International Relations			
This thesis titled “Return Migration in Bosnia and Herzegovina” which studies the return of the Bosnian refugee who left their country in wartime after the Dayton Peace Agreement signed by the parties and ended the Bosnian War between 1992-1995, aims to analyse the impact of national and international policy-making on the patterns of refugee return in Bosnia and Herzegovina and examine the problems of making imposed returns sustainable in the long term. The study was structured in three sections. In the first section the conceptual framework of return migration was described and the theoretical aspect was evaluated in terms of theoretical approaches to return migration. In the second section the Bosnian War briefly was described, Dayton Peace Agreement that ended war, was explained with the problematic sections on the structure it established in Bosnia as well as the section of the Bosnian refugees' rights of return to home. In the last section the return migration in Bosnia and Herzegovina was examined in detail. The factors that affecting the refugees’ return decides to their countries, the problems of the returnees in Bosnia and Herzegovina and the national and international activities intended for solving these problems were mentioned. The studies of local authorities and the international community on this subject were explained and return migration with numbers over the years was examined. Qualitative analysis methods were used in the study, however in cases when the populations of returnees to Bosnia and Herzegovina were of concern, quantitative data was used. The number of Bosnian that returning to Bosnia and Herzegovina was experienced fluctuations over the years. Return migration was influenced by processes both within and outside the country. At present, it is seen that most of the Bosnians who left country in the wartime returned. However, there are still problems need to be solved about the return migration, especially the problems of the returnees in Bosnia and Herzegovina. In order to solve these problems, the parties should find a common denominator. As a result, all local and international actors should decide and act together in the problems related to return migration in Bosnia and Herzegovina. In this way, this attitude will contribute to the solution of problems in the return migration process in Bosnia and Herzegovina and it will be an example for similar cases.			
Keywords: Return Migration, Bosnia and Herzegovina, Right to Return, Dayton Peace Agreement, Sustainable Return			

GİRİŞ

Göç, yüzyıllardır insan yaşamında yer alan en önemli olgulardan birisidir. İsteyerek veya istemeyerek insanlar, dünyada yaşadıkları süre boyunca devamlı hareket halinde olmuşlardır. Tarih boyunca daha verimli topraklara ulaşmak, daha iyi eğitim almak, daha yüksek ücretli iş bulmak gibi nedenlerden dolayı ülkelerini kendi istekleriyle terk eden insanların yanı sıra savaş, doğal afet, açlık vb. nedenlerden dolayı ülkelerini terk etmek zorunda kalan insanlar da olmuştur.

İnsanlar arasındaki çatışmalardan kaynaklanan nedenlerden dolayı kişilerin yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalması başlı başına önemli bir olay olmuştur. İnsanların doğdukları, büyüdükları, yaşamlarını sürdürdükleri yerlerden kopmaları kolay olmadığı gibi başka yerlerde yeni bir yaşam kurmaları, sadece kendilerine değil ailelerine de ağır bir yük getirmiştir.

Bölgesel ve uluslararası alanda yayılmasıyla birlikte göç meselesi bir başka boyut kazanmış, ulus devletlerin doğuşuyla, küresel anlamda insan haklarının da gelişimiyle göç eden insanların göçmen, mülteci veya sığınmacı olarak tanınması ve onlara haklar verilmesi, uluslararası ilişkilerde yer almaya başlamıştır. Devletlerarası antlaşmalarla çizilen sınırları geçip başka bir ülkeye sığınan insanların sayısı arttıkça göç konusu uluslararası düzenlemeler gerektirmiştir. Özellikle Milletler Cemiyeti'nin (MC) oluşturulması ve akabinde Birleşmiş Milletler'in (BM) kurulmasıyla, 2.Dünya Savaşı'ndan sonra, göç alanında uluslararası toplum tarafından önemli düzenlemeler yapılmış, göç eden insanlar koruma altına alınmıştır. Bir gerçeklik olarak göç, uluslararası arenada tartışılmış, göçle beraber doğan sorunlara çözümler bulunmaya çalışılmıştır. 20.yüzyılın sonuna doğru soğuk savaşın sona ermesi, dünyanın farklı bölgelerinde pek çok değişikliğe yol açmıştır. Dünyanın birçok bölgesinde insanlar istikrarsızlaşan bölgelerden daha istikrarlı gördükleri bölgelere göç etmeye çalışmışlardır. Yaşanan bu durum sebebiyle, hem göç veren bölgelerin tekrar istikrar kazanması hem göç edilen bölgelerin de istikrarsızlaşmaması adına, dönüş göçü kavramı uluslararası toplumun gündemine girmiştir.

Çalışmanın Konusu

Bu çalışmada, 1992-1995 yılları arasında yaşanan Bosna Savaşı'nda yerlerinden edilen ve ülkelerini terk etmek zorunda kalan insanların 1995 yılı sonunda savaşı sonlandıran

Dayton Barış Antlaşması'ndan (DPA) günümüze kadar ana vatanlarına dönüşleri değerlendirilecektir. Bu süreç içinde geri dönmek isteyen Bosnalıların¹ kararlarını etkileyen faktörler ve geri dönenlerin yaşadıkları sorunlar ile beraber Bosna-Hersek'teki (BiH) bu sürece ulusal ve uluslararası katkılar değerlendirilmiştir.

Konunun Önemi

Dönüş göçü, son yıllarda göç alanındaki akademik yazın noktasında önemi gittikçe artan bir konu haline gelmiştir. Bu bağlamda, mültecilerin ülkelerinden ziyade evlerine geri dönüş hakkını ilk defa ciddi anlamda ele alan antlaşma olması nedeniyle DPA ve bu antlaşmanın ortaya çıkış sebebi olan Bosna Savaşı önemlidir. Günümüze kadar Bosna Savaşı sırasında ülkelerini terk etmiş Bosnalıların çoğu geri dönmüş olmasına rağmen, BiH'te dönüş göçü ile ilgili hala pek çok sorun mevcuttur. Bu sorunları gündeme getirmek ve bu sorunlara çözüm önerileri sunmak açısından bu konu önemlidir.

Çalışmanın Amacı

Çalışmanın amacı, ulusal ve uluslararası politika belirleyicilerinin BiH'teki mülteci geri dönüşü üzerindeki etkilerini analiz etmeyi ve uzun vadede sürdürülebilir geri dönüşü uygulamadaki sorunları incelemektir.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada nitel analiz yöntemi kullanılmış, BiH'e geri dönenlerin nüfusları söz konusu olduğunda nicel verilerden de yararlanılmıştır.

Çalışmanın Kapsamı

Çalışma üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci bölüm kavram tanımlaması ve teorik kısımdan oluşmaktadır. Dönüş göçünün kavramsal çerçevesi çizilmiş, teorik kısım dönüş göçüne yönelik teorik yaklaşımlar üzerinden değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, Bosna Savaşı ve DPA anlatılmıştır. Antlaşmanın Bosnalı mültecilere evlerine geri dönüş hakkı veren bölümünün yanısıra Bosna'da kurduğu yapıya dair bölümleri birlikte ele alınmıştır.

Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde, BiH'te dönüş göçü ayrıntılarıyla incelenmiş, mültecilerin ülkelerine geri dönüş kararlarını etkileyen faktörler, geri

¹ Herhangi bir etnik yapı belirtilmeksizin Bosna-Hersek'te yaşayan herkese verilen genel isim. Çalışmamızda bu isim kullanılacaktır.

dönerlerin BiH’te yaşadığı sorunlar ve bu sorunların çözümüne yönelik ulusal ve uluslararası faaliyetlere yer verilmiştir. Yerel otoritelerin ve uluslararası toplumun bu konuda yaptığı çalışmalar anlatılarak, DPA’nın imzalanmasından itibaren, günümüze dek olan süreç içinde, geri dönüş gerçekleştiren Bosnalıların sayısı incelenmiştir.

Çalışmanın Sınırlılıkları

Ülkemizde dönüş göçü hakkında yapılmış yeterli sayıda çalışma bulunmamaktadır. Araştırma yapılırken gözlemlenen başka bir konu ise dönüş göçü konusunda yurtdışında yapılmış olan çalışmaların çok daha zengin olduğudur. Sırp, Boşnak veya Hırvat dilinde yazılmış eserlerden, bu dilleri bilmemekten kaynaklı olarak, yararlanamama konusunda sıkıntılar olsa da bu kısıtlılıklar İngilizce olarak yazılan alternatif birçok kaynak sayesinde aşılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: DÖNÜŞ GÖÇÜ KAVRAMI VE TANIMLAMASI

1.1. Genel Olarak Dönüş Göçü Kavramı

Ülkeler ve kıtalar arasındaki uluslararası göçler, küreselleşme eğilimleri, başka bir ülkede sığınak ve fırsat arayışları gibi etkenler tarafından körüklenmektedir. Geçtiğimiz otuz yılda uluslararası göçmenlerin sayısı 1980'de 75 milyon iken 2000'de 175 milyona çıkmıştır. Bunların 159 milyonunu gönüllü göçmen ve 16 milyonunu da mülteciler oluşturmaktadır.² Uluslararası Göç Örgütü (IOM), Göç Terimleri Sözlüğünde göç faaliyetini şöyle tanımlamaktadır: “Uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde yer değiştirmek. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleridir. Buna mülteciler, yerinden edilmiş kişiler, yerinden çıkarılmış kişiler ve ekonomik göçmenler dâhildir.”³ Göç, günümüz hayatının mevcut coğrafi, demografik, antropolojik, ekonomik, tarihsel, kültürel, politik ve diğer belirleyicileri üzerinde giderek artan bir etki yaratmaktadır. Bu nedenle, göç ile ilgili konuların çok disiplinli bir araştırma alanını temsil ettiği açıktır.⁴

Göç eden tüm insanlar, er ya da geç geldikleri yere geri dönme ihtimaline sahiptirler. Ana vatanlarına dönsünler ya da dönmesinler, geri dönüş olasılığı göçmenleri göç etmeyip kalanlardan ayırmaktadır.⁵ Uluslararası hareketlilik son yıllarda hızla artmış olmasına rağmen, gelecekte her gün büyük bir kısmı kendi ülkelerine dönmeyi hayal eden göçmenler var olmaya devam edecektir. Göç konusundaki çalışmaların büyük bir kısmı, insanların neden göç ettiklerini ve bu kararın göç veren ülkeyi, göç edilen ülkeyi ve göçmenin kendisini nasıl etkilediğini açıklamaya çalışmaktadır. Ancak, göçmenlerin kendi ülkelerine geri dönmeleri konusu aynı ölçüde incelenmemiştir. Çalışmalar, uluslararası göçmenlerin büyük bir kısmının göç edilen ülkede kısa bir süre kaldıktan

² Snežana Vujadinović, Dejan Šabić, Sanja Stojković ve Miroljub Milinčić. “Years of refugee life in serbia – challenges for a new beginning: stay or return home?”, **TRAMES**, Cilt 15, Sayı 3, 2011, s.235.

³ Bülent Çiçekli (ed.), **Göç Terimleri Sözlüğü**, Uluslararası Göç Örgütü, 2009, s.22.

⁴ Sandro Knezović ve Maja Grošinić, **Migration Trends in Croatia**, Institute for Development and International Relations (IRMO), Zagreb 2017, s.5.

⁵ Jørgen Carling, Marta Bolognani, Marta Bivand Erdal, Rojan Tordhol Ezzati, Ceri Oeppen, Erlend Paasche, Silje Vatne Pettersen ve Tove Heggli Sagmo, “Possibilities and Realities of Return Migration”, **PRIO Project Summary**, Oslo, 2015, s.1.

sonra kendi ülkelerine döndüğünü göstermektedir. Bu durum, geri dönüş hareketleriyle ilgili daha fazla araştırma yapılması için iyi bir neden olmaktadır.⁶

IOM'un Göç Terimleri Sözlüğünde dönüş göçü şöyle tanımlanmaktadır: “Genelde, bir kişinin en az bir senesini başka bir ülkede geçirdikten sonra menşei ülkesine veya mutlak ikamet yerine gitmesi. Bu dönüş, gönüllü veya istek dışı olabilir. Dönüş göçüne gönüllü geri dönüş de dâhildir.”⁷ BM İstatistik Bölümü tarafından yapılan tanıma göre ise; Geri dönen göçmenler, başka bir ülkede uluslararası göçmen olduktan sonra en az bir yıl kendi ülkesinde kalmaya niyetli olan, vatandaşı olduğu ülkeye geri dönen kişilerdir.⁸ Dönüş göçünü, göçmenlerin bazen asıl amaçlarını yerine getirmek için bazen de değişen amaçları nedeniyle ana vatanlarına geri dönmeleri olarak da tanımlayabiliriz. Dönüş göçü, dışa doğru göçün karşıtı ya da ters çevrilmiş hali değil aksine dış göçle birçok ortak noktası olan bir göç türüdür.⁹ Göç alanı içerisinde özel bir yere sahip olan dönüş göçü, bu konuda inceleme yapan bazı araştırmacılar tarafından, son yıllara kadar yeterince ilgi görmeyen bir alan olması nedeniyle göç tarihinin yazılmamış bölümü olarak tanımlanmaktadır.¹⁰ Dönüş göçü, göçün yapısal ve ayrılmaz bir parçasıdır ancak göç literatürü uzun süre bu konuda sessiz kalmıştır.¹¹ Aslında dönüş göçü çalışmaları 1960'lı yıllardan başlayarak artarak devam etmişse de, göç ile ilgilenen akademisyenler tarafından çoğu zaman arka plana itilmiştir.¹²

Devlet ve devletlerarası kurumlar tarafından kullanılan diğer birçok göç terimi gibi, dönüş göçü yavaş yavaş farklı bir anlam kazanmıştır. Günümüzdeki birçok göç ülkesinde, dönüş göçünün anlaşılması çoğunlukla göç döngüsünün sonucuyla ilişkilendirilmektedir. Hatta kovma ya da uzaklaştırma ile karıştırılmaktadır. Bu anlayış hegemonik hale gelmiştir. Dönüş göçü üzerinde çalışan herhangi bir akademisyen, böyle bir terminolojik

⁶ Daniel Olovsson, “Return Migration from Sweden to Bosnia and Herzegovina – A study of the Refugees Who Arrived to Sweden in 1993 and 1994”, Yüksek Lisans Tezi, Växjö University School of Management and Economics, 2007, s.1.

⁷ Çiçekli, s.13.

⁸ Jean-Christophe Dumont ve Gilles Spielvogel, “International Migration Outlook – Return Migration: A New Perspective”, **OECD Annual Report**, Paris, 2008, s.164.

⁹ Bartram D., Poros, M.V. ve Pierre Monforte, **Göç Meselesinde Temel Kavramlar**, (çev.) İtir Ağabeyoğlu Tuncay, Ankara: Hece İnceleme, 2017, s.261.

¹⁰ Nir Cohen ve Dani Kranz, “State-assisted Highly Skilled Return Programmes, National identity and the Risk(s) of Homecoming. Israel and Germany Compared.”, **Journal of Ethnic and Migration Studies**, Cilt 41, Sayı 5, 2014, s.801.

¹¹ Oded Stark, “Return and Dynamics: The Path Labor Migration when Workers Differ in Their Skills and Information is Asymmetric”, **The Scandinavian Journal of Economics**, Cilt 97, Sayı 1, 1995, s.59.

¹² Jean-Pierre Cassarino, “Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited”, **International Journal on Multicultural Societies**, Cilt 6, Sayı 2, 2004, s.253.

karışıklığın 1970'ler ve 1980'ler boyunca dönüş göçüyle ilgili açık ve tekrarlayıcı tartışmaların bir parçası olmadığını fark etmiş olmalıdır. Dönüş göçü, göçmenlerin ülkeden çıkarılmalarıyla birlikte ortadan kalkmamıştır, göçmenlerin geçici ya da kalıcı bir temelde geri dönme istekleri ve bu süreçte yeniden bütünleşme kalıpları, o tarihte çeşitli disiplinlerdeki akademisyenlerin başlıca araştırma alanlarını oluşturmuştur.¹³ Geniş açılı bir mercek, dönüş göçü mülteci dönüşü, sürgün, emeklilik dönüşü, geçici dönüş ve ana vatana dönüş gibi başka senaryolar şeklinde görülmektedir. Dönüş göçünün birçok yüzü vardır: bazıları için bir rüya, bazıları için bir tehdit, bazıları için ise bir görev olmaktadır. Dönüş göçü, yaşamı iki önemli şekilde etkileyen bir olgudur. Birincisi, gerçek şu ki pek çok göçmen geri dönmektedir. Örneğin; Norveç'te, tüm göçmenlerin yarısı geldikleri on yıl içinde ayrılmakta olup, bunların çoğu kendi ülkelerine dönmektedirler. Dönüş göçü kimin döndüğü, dönenlerin onu nasıl deneyimledikleri ve geri dönüşlerinin başkalarını nasıl etkilediği ile ilgilidir. İkincisi, tüm göçmenler geri dönüş olasılığına sahiptir. Birçokları için dönüş göçü daha derin varoluşsal konulara değinmektedir. Dönüş göçü ile ilgili düşünceler, belki de yakın bir gelecekte gerçekleşme sürecini aktif olarak planlayan, isteyen ya da ondan korkan bireyler için en çok baskı yapan unsurlardır. Ancak geri dönüşü yalnızca uzak bir ihtimal olarak görenler arasında bile geri dönüş sorunu, aidiyet ve kimlik duygularıyla yakından bağlantılıdır. Akademisyenler bazen göç davranışını tahmin etme umuduyla geri dönüş niyetlerini araştırmaktadırlar. Bu durumda, birçok göçmenin gelecekte geri döneceklerini, ancak kalmaya devam ettiklerini söylemesi çelişkili olabilmektedir. Tersine, asıl önemli nokta geri dönüş olasılığına bağlılıkların, insanların kendi içinde yaşadıkları toplumla ilişkilerini ve sonunda geri dönüp dönmediklerine bakılmaksızın, kendi ülkelerine olan bağlarını şekillendirebilmeleridir. Transnasyonal sosyal alanlarda, bazı bireyler için geri dönüş gerçekleri başkaları için geri dönüş olasılıklarına bağlı olmaktadır. Geri dönenler deneyimlerini yurtdışında kalan arkadaşları ve aileleri ile paylaşmaktadırlar. Böylece diaspora topluluklarında geri dönüş hakkında hayalleri ve kararları şekillendirmektedirler.¹⁴

Dönüş göçünü açıklamak için dört temel sebep olarak; Göç alan ülkeye entegrasyondaki başarısızlık, bireylerin ana vatan tercihleri, yurtdışında para biriktirme amacının başarıya

¹³ “**Presentation**”, RDP - Return Migration and Development Platform, <http://rsc.eui.eu/RDP/> (Erişim Tarihi: 08.09.2018).

¹⁴ Carling, Bolognani, Erdal ve diğerleri, s.1.

ulaşması ve göçmenlerin yurtdışında kazandıkları deneyim sayesinde anavatanlarında onlar için istihdam fırsatının oluşması sunulabilir. Hiç kuşkusuz dönüş göçü, anavatandaki siyasi, ekonomik ve sosyal durumun istikrarlı ve çekici olması durumunda bir seçenektir.¹⁵ Dönüş göçleri, zorunlu ya da gönüllü, politik ya da işçi göçü olsun, hem gönderen toplumlarda, hem de alan toplumlarda gerçek ekonomik, siyasi ve sosyal koşulları ve beklentileri yansıtmaktadır. Dolayısıyla dönüş göçü faaliyetleri, zamanla politika yapıcıları da ilgilendiren önemli ve anahtar bir konu haline gelmiştir.¹⁶ Dönüş göçü, 1970'lerden itibaren göçmenlerin artan akışıyla, birçok Batı Avrupa ülkesinde iltica politikalarının giderek daha fazla kısıtlanması sonucunda politika yapıcıların ilgisini çekmiştir.¹⁷

1.2. Dönüş Göçü Teorileri

Göçmenlerin yer aldıkları toplumdaki konumlarının getirdiği kısıtlamaların düzeyine ve niteliğine göre; i) daimi ikamet haklarına sahip ekonomik göçmenler, ii) geçici ikamet izni olan ekonomik göçmenler, iii) sınırsız ikamet haklarına sahip mülteciler ve iv) insani nedenlerle geçici koruma altında olan göçmenler olmak üzere dört göçmen grubu tanımlanmaktadır.¹⁸ Göç kategorilerinin bu artan çeşitliliği, geri dönen kişilerin türleri arasında bir ayrım yapılmasını gerektirmektedir. Dönüş göçüyle ilgili bilimsel yaklaşımlar 1960'lara kadar uzanabiliyorken, 1980'lerde, önemini geç anlamakla birlikte geri dönüş olgusunda ve onun ana vatan üzerindeki etkisinde, bilim adamları arasında bilimsel tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmalar, çeşitli kitapların ve eleştirel makalelerin üretimi ve konferansların düzenlenmesi ile sonuçlanarak, dönüş göçüyle ilgili akademik yazının gelişmesine, gönderen ve alan ülkeler arasındaki ikili geri kabul anlaşmalarının ortaya çıkmasına ve uygulanmasına, göçmenlerin ana vatanlarındaki uluslararası göç ve ekonomik kalkınma arasındaki bağlantıya yoğun bir şekilde katkıda bulunmuşlardır.¹⁹

¹⁵ Dumont ve Spielvogel, s.163.

¹⁶ Caroline Horstein Tomic, "Migration Activity from Croatia to Germany and Return Tendencies – An Account of Recent Developments", (eds. Caroline Elizabeth Hornstein Tomić, Ivan Hrstić, Filip Majetić, Marin Sopta, Ines Sabotic), **Hrvatsko iseljenistvo i domovina – Razvojne perspektive**, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2014, s.273.

¹⁷ Ruerd Ruben, Marieke van Houte ve Tine Davids, "What Determines the Embeddedness of Forced-Return Migrants? Rethinking the Role of Pre- and Post Return Assistance", **International Migration Review**, Cilt 43, Sayı 4, 2009, s.912.

¹⁸ Dumont ve Spielvogel, s.184.

¹⁹ Cassarino, s.254.

Geri dönenler için tekrardan kavramsal bir yaklaşımın neden gerekli olduğu dört temel neden ile açıklanabilmektedir; Birincisi, uluslararası göç akışında büyüyen doğal çeşitliliştir.(işçi göçü, dönüş göçü, beyin göçü vs.) İkincisi, küresel düzeyde bölgesel ticaret bloklarının ortaya çıkması ve sağlamlaşmasının, gelişmekte olan birçok ekonomide özel sektörün gelişmesinin yanı sıra piyasaların serbestleştirilmesini desteklemiş olmasıdır. Üçüncüsü, sınır ötesi hareketliliklerin daha ucuz taşıma maliyetleri ile sürdürülebilmesidir. Dördüncüsü ise, teknolojik iletişim araçlarının, göçmenlerin dönüşlerine daha iyi hazırlanmalarını sağlarken, bilgi akışlarını geliştirmesi ile göç veren ve göç alan ülkeler arasındaki sınır ötesi bağlantıların güçlendirilmesini desteklemesidir.²⁰ Uluslararası göçün bir alt süreci olarak, dönüş göçü, neoklasik iktisattan bu yana gelen, yeni işgücü göçü ekonomisi teorisi, yapısalci teori, transnasyonal teori ve sosyal ağ teorisi gibi tezat barındıran bir dizi önermeler içeren çeşitli yaklaşımlara maruz kalmıştır.²¹

1.2.1. Neoklasik Teori

Neoklasik iktisatçılar, insanların, göç alan ülkelere ücretlerini yükseltmek için sürekli olarak hareket ettiklerini ileri sürdüğü için, geri dönüşü, bir anormallik değilse bile, bir başarısızlık olarak görmektedirler.²² Neoklasik ekonomik yaklaşıma göre; Dönüş göçü, beklenen faydaları sağlamayan başarısız bir göç deneyiminin sonucudur. Başka bir deyişle, neoklasik bir duruşta, dönüş göçü sadece göç maliyetlerini yanlış hesaplayan ve daha yüksek kazançların faydalarını elde edemeyen işgücü göçlerini içermektedir. Neoklasik teorinin göç yaklaşımı, göçmenleri sadece kazanımlarını değil, aynı zamanda da kalıcı bir yerleşim ve aile birliğini sağlamak için yurtdışında kalma sürelerini de yükselten bireyler olarak görmektedir.²³ Temel neoklasik teori, iki ülke arasındaki ücret farklılıklarını göçün nedeni olarak göstermektedir. Neoklasik teorinin en basit biçimi, göçe itme nedeni olarak ülkedeki düşük ücretleri göstermekte, ancak bu tanımı etkileyen faktörler, sosyoekonomik faktörler de olabilmektedir. Birçok göçmen, iç savaşlar, siyasi zulüm ve etnik temizlik gibi siyasi istikrarsızlık nedeniyle mültecilerdir.²⁴

²⁰ Cassarino, s.270.

²¹ Cassarino, s.253.

²² Cassarino, s.256.

²³ Cassarino, s.255.

²⁴ Olovsson, s.9.

BiH’te olan durumda sosyoekonomik faktörler önemli yer tutmaktadır. Ancak BiH’teki durum direkt neoklasik teori açısından değerlendirilemez. Çünkü neoklasik teori temelde göçü ekonomik nedenlerle açıklamaya çalışmaktadır. Dolaylı olarak sosyoekonomik nedenlere bağlamaktadır. Neoklasikçiler için bosnalı mültecilerin ana vatanlarına dönüşü yurtdışında kalıcı yerleşmeyi sağlayacak kadar başarılı olamayan bir göç deneyiminin geri hareketidir.

1.2.2. Yeni İşgücü Göçü Ekonomisi Teorisi

Yeni işgücü göçü ekonomisi, insanların ana vatanlarındaki hedeflerine ulaşmak için geçici olarak hareket ettiklerini ileri sürdüğü için, eve dönmenin ön koşulu olarak geri dönüşü, bir mantıksal sonuç olmasa bile bir başarı öyküsü olarak görmektedir.²⁵ Neoklasik teorinin tersine yeni işgücü göçü ekonomisi yaklaşımı, dönüş göçünü hedeflerin veya amaçların başarılı bir şekilde elde edilmesiyle sonuçlanan ve göçmenlerin hane halkı düzeyinde hesaplanmış bir stratejinin mantıklı sonucu olarak görmektedir.²⁶

Dönüş göçü konusunda karşıt yorumlarda bulunmalarına rağmen, hem neoklasik teorinin hem de yeni işgücü göçü ekonomisi teorisinin insanların yurtdışına taşınma ve eve dönme nedenleri hakkında değerli bilgiler verdiğini söylemekte bir sorun yoktur.²⁷ Her iki teorik yaklaşımda da çeşitli eksiklikler olmakla beraber, ikisi de sadece ekonomik faktörler tarafından belirleniyor gibi görünmektedir. Ayrıca neoklasik ekonomi ve yeni işgücü göçü ekonomisi, eve dönme kararının ne zaman ve neden gerçekleştiğini açıklamaya çalışırken, göçmenlerin nereye döndüklerine neredeyse hiçbir gönderme yapmamaktadır ve ana vatandaki sosyal, ekonomik ve siyasi çevrelere atıfta bulunmadıkları için, geri dönüş deneyimleri birbirinden ayrı görünmektedir.²⁸ Bu nedenledir ki, iki yaklaşım da BiH örneğinde olduğu gibi siyasi, sosyal, ekonomik boyutlarıyla dolu çok boyutlu bir göç olgusunu açıklamada yetersiz kalmaktadır.

1.2.3. Yapısalcı Teori

Dönüş göçüne yönelik yapısal yaklaşıma göre, geri dönüş sadece kişisel bir mesele değil, durumsal ve yapısal faktörlerden etkilenen sosyal ve bağlamsal bir olgudur.

²⁵ Cassarino, s.256.

²⁶ Cassarino, s.255.

²⁷ Cassarino, s.256.

²⁸ Cassarino, s.257.

Yapısalcı teori, geri dönüşün sadece göçmenlerin bireysel deneyimlerine atıfta bulunarak değil, aynı zamanda ana vatanlarındaki sosyal ve kurumsal etkenlere de atıfta bulunarak analiz edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Yapısalcı teoride, dönüş göçü aynı zamanda bir bağlam meselesidir ve geri dönenlerin başarısı ya da başarısızlığı, ev ekonomisi ve toplumun ‘gerçekliği’ ile geri dönenlerin beklentileri arasında bir ilişki kurularak analiz edilmektedir.²⁹ Geri dönenlerin beklentilerinin düzeyi ne olursa olsun, göçü geri döndürmeye uğraşan yapısalcı yaklaşım, göç veren ülkelerdeki geleneksel kazanılmış çıkarların gücüne bağlı olarak, geri dönenlerin ana vatanlarında sınırlı bir yenilikçi etkiye sahip olduklarını ve yeni bir düzenlemenin gerçekleşmemesi durumunda, geri dönen kişinin yeniden göçü düşünebileceğini iddia etmektedir. Geri dönenlerin becerileri ve finansal sermayeleri geri dönüş deneyimlerini şekillendirmekle kalmaz, aynı zamanda anavatanlarındaki yerel iktidar ilişkilerinde, gelenekler ve değerlerde, geri dönenlerin kendi ülkelerindeki göç deneyimlerinin kapasitesi üzerinde de güçlü bir etkiye sahiptir. Neoklasik iktisadın ve yeni işgücü göçü ekonomisinin teorik çerçevelerine zıt olarak yapısalcı yaklaşım, geri dönüşlerin, bir kez gerçekleştiği zaman, ana vatandaki toplumlar üzerinde bir etkisi olabileceği ya da olmayabileceği üzerine odaklanmaktadır.³⁰

Yapısalcılar, mekânlar söz konusu olduğunda, yerleşim alanının (yani kırsal veya kentsel) geri dönenlerin yeniden entegrasyon sürecini belirlediğini ve beklentilerini yeniden şekillendirdiğini ileri sürmektedir. Yapısalcı teori sayesinde, geri dönüş artık sadece göç alan ülkelerde bireyin göç deneyimlerinden etkilenmekten ibaret değildir. Yapısalcılar, geri dönenlerin girişimlerinin, dönüş göçü olgusundan ziyade, ekonomik gelişmeyi nasıl destekleyebileceğine odaklanmaktadır.³¹ Geri dönenlerin girişimleri, yapısalcılar tarafından kötümser karşılanmaktadır. Yapısalcı teoriye göre, geri dönenler çıkarlarını sürdürmede başarısız olmaktadır. Çünkü köken toplumlarındaki geleneksel düşünce biçimlerinin dışında çok uzun süre kalmışlardır ve aynı zamanda sosyal ilişki ağlarını kaybetmişlerdir. Diğer bir ifadeyle, göçmenler yurtdışında bulundukları sürede ana vatanlarıyla olan bağlantılarını sürdüremedikleri için çıkarlarını koruyamamışlardır. Bundan dolayı onların anavatanlarındaki girişimleri de etkisiz olmaktadır.³²

²⁹ Cassarino, s.257.

³⁰ Cassarino, s.259.

³¹ Cassarino, s.260.

³² Cassarino, s.261.

Yapısalcı teori, dönüş göçünü açıklamada neoklasik teori ve yeni işgücü göçü ekonomisi teorisinin yaptığı gibi göçmenlerin göç alan ülkelerdeki durumlarını temel almamaktadır. Bu nedenle yapısalcılar açısından değerlendirildiğinde, BiH'teki dönüş göçü ana vatandaki durumla doğrudan ilişkili hale gelmektedir. Yapısalcı teori, göçü geri döndürmeye yöneliktir. Bu nedenle yapısalcılara göre, BiH'teki sosyal, siyasi ve ekonomik durum en iyi seviyeye getirilmelidir ki BiH dışında yaşayan savaş mültecileri, göçmenler ve sığınmacılar ana vatanlarına dönebilsinler.

1.2.4. Transnasyonal Teori

Sınır ötesine geçen insanların ileri-geri hareketlerini yorumlamak için göçle ilgilenen akademisyenler, uluslararası ilişkiler uzmanlarının başlangıçta kullandıkları transnasyonal terminolojiyi benimsemeye başlamışlardır. Bu terminolojik alıntının göç alanındaki analitik ilgisi ve kullanımında büyük bir sarsıntı oluşturan çeşitli yorumlara ve anlayışlara maruz kalmış olmasında bir şüphe yoktur. Transnasyonalizm, göç veren ve göç alan ülkeler arasındaki güçlü sosyal ve ekonomik bağların daha iyi anlaşılmasını amaçlayan teorik ve kavramsal bir çerçeve oluşturma girişimidir.³³ Transnasyonalizm, ayrıca bu tür bağların göçmenlerin kimlikleri üzerinde ne kadar etkili olabileceğini de açıklamaktadır. Transnasyonal teoride, yeni işgücü göçü ekonomisi teorisi savunucularının ve yapısalcılarının aksine, dönüş göçü bir göç döngüsünün sonunu oluşturmamaktadır, göç hikâyesi devam etmektedir. Dönüş göçü, bilgi ve üyeliği aktarırken göçmenlerin yeniden entegrasyonunu da kolaylaştıran döngüsel, sosyal, ekonomik ilişkiler ve değişimler sisteminin bir parçasıdır. Transnasyonal ve yapısal teori arasındaki temel karşıtlıklardan biri şudur ki; Transnasyonal teoriyi savunanlara göre, geri dönecekler ana vatanlarına düzenli ve periyodik ziyaretler yaparak, yeniden entegrasyonlarını hazırlamaktadırlar. Göçmenlerin anavatanına dair öznel algıları ve kendi tanımlamaları, onların geri dönüş ve yeniden bütünleşme süreçlerinde bir etkiye sahiptir. Çünkü bu algı ve tanımlamalar, sosyal ve tarihsel arka planı olan bir anlam sağlamaktadırlar. Ortak etnisite, ortak köken ve akrabalık bağları, transnasyonal faaliyetleri daha kaygan hale getiren ve transnasyonal kimlikleri tanımlayan temel faktörler olarak görünmektedir.³⁴ Aslında, transnasyonal teori sadece göçmenler ile onların ana vatanlarındaki aileleri arasındaki güçlü bağların sürdürülmesine değil, aynı

³³ Cassarino, s.261.

³⁴ Cassarino, s.262.

zamanda göçmenlerin ortak etnik kökenleri ve grup içi dayanışmalarıyla birbirine bağlandıkları çok yönlü bağlara da atıfta bulunmaktadır. Uluslararası göçler için transnasyonal yaklaşım, göçmenlerin eylemlerini kendi (dağılmış) göçmen topluluklarına ait olmalarının doğrudan sonucu olarak görmeye eğilimlidir.³⁵

Göç konusundaki transnasyonal yaklaşım, ulus-devlet sınırları içindeki bireylerin çoklu bağları ve etkileşimlerini inceleyerek göç veren ülke ve göç alan ülke ile “geçici”, “kalıcı” ve “geri dönüş” göçü arasındaki ikileşimlerin (dikotomi) ötesine taşınmaktadır. Transnasyonal teori, metodolojik milliyetçiliği ya da ulus devletin, içinde sosyal hayatın gerçekleştiği doğal bir kap olduğu varsayımını terk etmektedir.³⁶ Göçün transnasyonal yaklaşımı, “geçici”, “kalıcı” ve “dönüş” göçü gibi net bir şekilde ayrılmış kategorilerin ötesine geçerek, göçmenlerin hayatının giderek daha çok bir şekilde iki veya daha fazla topluma dolaşım ve eşzamanlı bir şekilde bağlılık ile şekillendiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla bu teori, dönüş göçünü göç edilen ülkeden anavatana bir seferlik bir hamle yerine, dinamik ve açık uçlu bir süreç olarak kavramsallaştırmaktadır. Böyle bir yaklaşım, dönüşün mutlaka kalıcı olmayabileceğini ve genellikle göç edilen ülke ile anavatan arasında hareketliliği içerdiğini kabul etmektedir.³⁷

Bu farklı yorumların ötesinde, dönüş göçü alanında, transnasyonalizmin, geri dönenler ve yurtdışındaki göçmen topluluklar arasındaki sınır ötesi bağlantıların vurgulanmasına olanak sağladığının belirtilmesi önemlidir. Genel olarak ve özellikle dönüş göçünde, transnasyonal yaklaşım sayesinde, göçmen hareketliliğini kolaylaştıran göç hareketlerinin döngüsellliği dikkate alınarak, sınır ötesi hareketlerin ikili yapısalcı vizyonunu sorgulamak mümkün hale gelmektedir.³⁸

BiH’in savaş mültecileri açısından bakıldığında, transnasyonal teori kimlik noktasında önemlidir. BiH dışında mülteci konumuna gelen Bosnalıların ana vatanlarıyla olan bağlarını koparmamaları, bir şekilde kimliklerini kaybetmemeleri dönüş göçü sürecinde değerlendirilebilmektedir. Böylelikle transnasyonal teori ana vatanlarına geri dönenlerin yeniden entegrasyon süreçlerine önemli katkı sağlamaktadır.

³⁵ Cassarino, s.263.

³⁶ Louisa Vogiazides, “Return Migration, Transnationalism and Development - Social Remittances of Returnees from Sweden to Bosnia and Herzegovina”, Yüksek Lisans Tezi, Stockholm University Uppsatser Från Kulturgeografiska Institutionen, 2012, s.20.

³⁷ Vogiazides, s.25.

³⁸ Cassarino, s.264.

1.2.5. Sosyal Ağ Teorisi

Transnasyonal teori, geri dönenleri, ortak özellikleri (din ve etnik kimlik gibi) üzerinden harekete geçirerek anavatanlarına dönüşlerini ve güvenliklerini sağlamak için gerekli kaynakları toplayan aktörler olarak görürken; Sosyal ağ teorisi, onları, sosyal ve ekonomik sınır ötesi ağlar seviyesinde uygun ve ortak çıkarlardan gelen kaynakları harekete geçirerek anavatanlarına dönüşlerini hazırlamak ve güvenliklerini sağlamak için gerekli kaynakları bir araya getiren aktörler olarak görmektedir. Dönüş göçü için transnasyonal yaklaşım gibi, sosyal ağ teorisi de geri dönenleri maddi ve manevi kaynakların taşıyıcıları olarak ve aynı şekilde geri dönenleri başka ülkelerdeki eski yerleşim yerleri ile güçlü bağları olan göçmenler olarak görmektedir. Sosyal ağ teorisinde bağlar, geri dönenlerin anavatandaki girişimlerine önemli katkı sağlayabilecek bir göç deneyimini yansıtmaktadır.³⁹ Sosyal ağ teorisinde geri dönen göçmenler, bir dizi ilişkisel dalları kapsayan sosyal aktörler olarak görülürken⁴⁰, bu göçmenlerin sahip olduğu farklı ağ yapıları da belirli bir bağlamda farklı fırsatlar, farklı yönelimler ve stratejiler sunmaktadırlar.⁴¹

Sosyal ağ teorisi, BiH'teki durumla ilişkilendirildiğinde, tıpkı transnasyonal teori gibi hali hazırda yurtdışında yaşayan Bosnalıların ana vatanlarına olan aidiyetlerine, sosyal çevrelerine, ortak kimliklerine ve ortak hafızalarına vurgu yapmaktadır.

Dönüş göçüne dair bu beş teori, uluslararası göç akımlarını karakterize eden çeşitli gelişim ve olgunlaşma aşamalarını açıklamaktadır. Transnasyonal bağlantılar, etnik köken ve akrabalık gibi niteliklerin ortaklığına dayanarak sınır ötesi düzeyde kendiliğinden ortaya çıkarken, sosyal ağ teorisi ise alan ve gönderen ülkeler arasındaki sınır ötesi ağların ortaya çıkışının bağlamsal ve kurumsal faktörlere bir yanıt olduğunu iddia etmektedir.⁴²

1.3. Uluslararası Mülteci Hukuku ve Geri Dönüş Hakkı

Uluslararası hukuk normları, doğrudan rekabet halindeki ideolojilere ve yerel sosyal süreçlerden kaynaklanan yasal ilkelere uygulanamaz, ancak bunlar kaotik

³⁹ Cassarino, s.265.

⁴⁰ Cassarino, s.266.

⁴¹ Cassarino, s.267.

⁴² Cassarino, s.268.

görünebilmektedirler. Uluslararası yasal düzenlemeler, yerel hukuk sisteminin içeriğini manipüle etmeye çalışarak dolaylı olarak hareket etmektedirler. Bu nedenle uluslararası müdahale önemli bir normatif boyuta sahiptir. Dinamikleri, uluslararası ve yerli aktörler arasındaki etkileşimin yanında uluslararası ve yerel yasal süreçler arasındaki etkileşimle incelenmektedir.⁴³ Uluslararası toplumun müdahalesiyle, uluslararası hukuk sistemi, başarısız olduğu yerde yerel sistemi destekleyerek önemli bir rol oynamaktadır.⁴⁴

Uluslararası mülteci hukuku, mültecilerin orijinal evlerine dönmeleri ya da ana vatanları içinde başka bir yerlere taşınmaları konusundaki soruya büyük ölçüde kayıtsız kalmaktadır.⁴⁵ Mültecilerin statüsüne ilişkin temel olarak ele alınan 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Cenevre Sözleşmesi'nde⁴⁶ geri dönüş kavramı yer almamaktadır. Ancak 1951 Sözleşmesinin 33. Maddesinde yer alan “geri göndermeme(non-refoulement)” ilkesi de zulümden kaçan kişilerin sığındıkları ülkeler tarafından zorla ana vatanlarına geri gönderilmelerine karşı yasak getirmektedir.⁴⁷ 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne bakacak olursak; 13(2). maddede “Herkes, kendi ülkesi de dâhil, herhangi bir ülkeden ayrılma ve o ülkeye dönme hakkına sahiptir.” ibaresi yer almaktadır. Benzer şekillerde, Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme⁴⁸ ve Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme⁴⁹ gibi insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmelerde de geri dönüş hakkından bahsedilmektedir.

Hem geri dönüş hem de yeniden yerleşme, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) terminolojisinde bir bireyin mülteci olarak tanımlanmayı bıraktığı ve dolayısıyla artık 1951 sözleşmesinin korunmasını gerektirmeyen bir eşik

⁴³ Marcus Cox, “The Right to Return Home: International Intervention and Ethnic Cleansing in Bosnia and Herzegovina”, **The International and Comparative Law Quarterly**, Cilt 47, Sayı 3, 1998, s.600.

⁴⁴ Cox, s.601.

⁴⁵ Cox, s.616.

⁴⁶ “**Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Sözleşme**”, TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, http://www.danistay.gov.tr/upload/multecilerin_hukuki_durumuna_dair_sozlesme.pdf (Erişim Tarihi: 05.01.2019).

⁴⁷ Saul Takahashi, “The UNHCR Handbook on Voluntary Repatriation: The Emphasis of Return Over Protection”, **International Journal of Refugee Law**, Cilt 9, Sayı 4, 1997, s.600.

⁴⁸ “**Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi**”, TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, <http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/06turkish/TIntCovCivPolRights.pdf> (Erişim Tarihi: 05.01.2019).

⁴⁹ “**Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme**”, Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun, (Erişim Tarihi: 05.01.2019). https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc086/kanuntbmmc086/kanuntbmmc08604750.pdf

olduğu ‘istikrarlı çözümler’ olarak düşünülmektedir. Mülteci güvenli bir yere yerleşince uluslararası toplumun sorumluluğu sona ermektedir. Avrupa ülkelerindeki çoğu Bosnalı sığınmacının geçici koruma rejimleri altında kabul edildiği ve düşmanlıkların sona ermesinin ardından en kısa zamanda BiH'e dönmesi bekleniyordu. Geçici koruma rejimleri, BMMYK tarafından 1992 yılında Avrupa Devletlerini daha liberal kabul politikaları benimsemeye teşvik etmenin bir yolu olarak desteklenmiştir. Böyle bir rejimde, bireye statü belirleme prosedürlerine erişim yoktur ve özellikle istihdam hakları konusunda 1951 Sözleşmesinde listelenenlerden daha sınırlı bir hak paketi sunulmaktadır.⁵⁰ Kesin bir yasal analiz olarak, etnik açıdan bölünmüş bir devlet söz konusu olduğunda, bir birey kendi etnik grubunun baskın olduğu bir alanda zulüm kurbanı olamaz ve bu nedenle 1951 sözleşmesi kapsamında korunması için başka bir temeli yoktur. Burada mülteci hukukunun geçici ve hafifletici amaçları ile etnik temizliğe karşı normların gelişimi arasında açık bir çatışma vardır. BMMYK'nın savaş zamanlarında insani yardım faaliyetleri sırasında savunmasız grupların tahliye edilmesinin savaş amaçlarında etnik temizlik faillerine yardım etme eğiliminde olduğu bir ikilemin devamı niteliğindedir.⁵¹ Uluslararası ya da Uluslar üstü mülteci rejiminde, entegrasyona (ve asimilasyona) vurgudan dönüş göçüne doğru bir kayma gerçekleşmiştir. Zaten 1980'lerde BMMYK, dönüş göçünü “en iyi kalıcı çözüm” olarak tanımlamıştır ve 1990'lı yılları “gönüllü geri dönüş yılları” olarak ilan etmiştir.⁵²

DPA'nın temelini belirleyen 8 Eylül 1995'teki Temel İlkelerde, taraflar ‘hareket özgürlüğüne izin verme zorunluluğu dâhil olmak üzere normal uluslararası insan hakları standartlarını ve yükümlülüklerini kabul etme ve bunlara uyma’ sözü vermişlerdir. Bu nedenle başlangıçta tazmin olasılığı ile bir araya getirilerek zayıflatılmış olsa da, geri dönüş hakkı DPA için temeldir. Ancak taraflar geri dönüşü izin vermek veya tazminat sağlamak arasında yasal olarak seçim yapabilmektedirler.⁵³

⁵⁰ Cox, s.617.

⁵¹ Cox, s.619.

⁵² Laura Huttunen, “Sedentary Policies and Transnational Relations: A ‘Non-sustainable’ Case of Return to Bosnia”, **Journal of Refugee Studies**, Cilt 23, Sayı 1, 2010, s.56.

⁵³ Cox, s.604.

İKİNCİ BÖLÜM: BOSNA SAVAŞI VE DAYTON BARIŞ ANTLAŞMASI

2.1. Bosna Savaşı

BiH, Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti (SFRY) döneminde etnik kompozisyon bakımından diğer cumhuriyetlerden farklı bir özelliğe sahip olmuştur. BiH, yüzölçümü ve nüfus itibarıyla SFRY'nin üçüncü büyük cumhuriyetidir. Nüfusunun çeşitliliği ve karmaşıklığı sebebiyle çoklukla “küçük Yugoslavya” olarak adlandırılmıştır. 1981’de yapılan nüfus sayımına göre BiH’te nüfusun %39.5’i Müslümanlardan, %32’si Sırlardan ve %18.4’ü Hırvatlardan oluşuyordu. 32 bölge Müslüman, 31 bölge Sırp, 14 bölge de Hırvat çoğunluğa sahipti ve üç etnik grubun hiçbirinin çoğunluğu oluşturamadığı 23 bölge vardı. 1981-1991 döneminde ise nüfus dengesi, yüksek doğum oranları nedeniyle, Müslümanların lehine değişmiştir. 1991 yılında yapılan nüfus sayımında 4.365.000 olan ülke nüfusunun %44’ü Müslüman, %31.5’i Sırp, %5.5’i Yugoslav ve %17’den fazlası Hırvat olarak belirlenmiştir. Nüfusun geriye kalan kısmı ise diğer milliyetlere mensuptular. 1991 yılında Müslümanlar 37, Sırlar 32 ve Hırvatlar 13 yerleşim yerinde çoğunluğu oluşturmuşlardı. Geriye kalan 30 yerleşim yerinde ise herhangi bir etnik grup çoğunluğa sahip değildi.⁵⁴ Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki; BiH’te savaş sonrası, savaş öncesindeki etnik kompozisyonunu koruyan bir yerleşim yeri kalmamıştır.⁵⁵

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle 1990'da Doğu Blok'unda başlayan çözülme, hızla SFRY'ye de yansımıştır. Slovenya, Hırvatistan, Makedonya ve BiH'te bağımsızlık talepleri ortaya çıkmış, ilk olarak Slovenya ve onun hemen ardından Hırvatistan bağımsızlığını kazanmıştır.⁵⁶ Bu gelişmeler üzerine 15 Ekim 1991’de BiH Parlamentosu da bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunun üzerine Yugoslav Cumhuriyetlerinin bireysel olarak AT tarafından diplomatik olarak tanınması amacıyla oluşturulan Badinter Komisyonu, Bosnalı Sırların çoğu kez BiH’in bağımsızlığına karşı olduklarını belirtmeleri nedeniyle, BiH’in bağımsız bir devlet olarak tanınması için bir referandum

⁵⁴ Nesrin Kenar, **Yugoslavya Sorununun Ulusal ve Uluslararası Boyutu**, Ankara: Palme Yayıncılık, 2005, s.164.

⁵⁵ Marieke van HOUTE ve Mireille de KONING, “Return Migration to Bosnia and Herzegovina: Monitoring the Embeddedness of Returnees”, **Towards a better embeddedness? Monitoring assistance to involuntary returning migrants from Western countries**. Amsterdam: Centre for International Development Issues Nijmegen, 2008, s.3.

⁵⁶ “**Ülke Profili: Hırvatistan**”, son güncelleme 20 Şubat 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-hrvatistan> (Erişim Tarihi: 08.09.2018).

yapılması gerektiğini belirtmiştir. 29 Şubat-1 Mart 1992 tarihlerinde yapılan referandumda halkın %62,8'i oy kullanmıştır ve oyların %99,7'si bağımsızlık yönünde olmuştur. Bosnalı Sırp'ların çoğunluğu, referanduma karşı çıkmış, Sırp Demokratik Partisi (SDS) lideri ve Miloseviç'in yakın müttefiki olan Radovan Karadzic'in zorlamasıyla referandumu boykot etmişlerdir. AT kriterlerini yerine getiren Aliya Izzetbegović, 3 Mart 1992'de BiH'in bağımsızlığını ilan etmiştir. AT, 6 Nisan, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ise 7 Nisan 1992'de BiH Cumhuriyetini tanımışlardır. Bunun üzerine Bosnalı Sırp'lar, kendilerini Müslüman egemenliğinden koruması için Yugoslav Halk Ordusu'nu (JNA) istemişlerdir. Hem Bosnalı Sırp'ların isteğini yerine getirmek hem de Hırvatistan'a karşı yürüttüğü savaşı daha iyi takip edebilmek için JNA, askeri donanımının çoğunu BiH'e taşımıştır. JNA'nın bu eylemi aslında savaşın hazırlıklarının işareti olmuştur.⁵⁷ Bosnalı Sırp'lar, arkalarına aldıkları bu güçle, BiH'in bağımsızlık ilanını geri almasını talep etmişler, Izzetbegović de bu talebi reddedince Saraybosna'da çatışmalar başlamıştır.⁵⁸ Böylece 2. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa topraklarındaki en büyük savaş başlamıştır.⁵⁹

Bosnalı Sırp'lar, 1992-93 yıllarında Bosna topraklarının yüzde 70'ini kontrol altına aldıklarında, insanları teröride edip topraklarını terk etmeye zorlamışlardır. Üç yıl içinde, tüm köyler ve kasabalar eskiden oldukları gibi birçok etnik çeşidi barındırmıyordu. Rakamlar, yetkililerin halkın hak sahibi olmadıklarını düşündükleri alanlardan dışarıya itildiklerini ve daha güvenli yerlere kaçtıklarını açıkça göstermiştir. Örneğin, savaş öncesi Bihac'ta, 47 bin Müslüman, 13 bin Sırp ve 5 bin 500 Hırvat'ın oluşturduğu toplam 70 bin nüfus vardı. 1996 yılında BMMYK, 45 bin Boşnak, bin Sırp ve 3 bin Hırvat olduğunu tahmin etmiştir. Tüm bu süreçte, Birleşmiş Milletler Koruma Gücü (UNPROFOR I ve II) nüfusu korumakta başarısız olmuştur. Bosna genelinde UNPROFOR'un görev tanımı giderek genişletilmiştir ve BMMYK tarafından talep edildiği takdirde yardım operasyonlarına, gıda ve tıbbi tedarik konvoylarına ve mülteciler veya yerinden edilmiş kişilere eşlik etmiştir. Nisan-Mayıs 1993'te durum daha kötü bir hal alınca, 'güvenli alanlar' oluşturulmasına karar verilmiştir. Fakat bu güvenli alanlardaki insanların güvenliği, mavi bereli dağınık taburlara ve seyrek Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) hava saldırılarına dayanmıştı. UNPROFOR askerleri Bosnalı Sırp'lara göre

⁵⁷ Kenar, ss.169-170.

⁵⁸ İndira Poriç, "Bosna Sorununun Günümüzdeki Durumu ve Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012, s.46.

⁵⁹ Poriç, s.48.

sayıca azdı, dolayısıyla kendilerini ve güvenli bölgeleri savunamıyorlardı.⁶⁰ İşgalciler sakinlerin geri dönmeyeceklerinden emin olmak için tüm mallarını çıkarken işaretlemişlerdir. Bu işaretlemeler, bir taktik olarak hasar verme ya da yok etme şeklinde olmuştur. Dolayısıyla savaştan sonra görüldüğü üzere, Bosna'daki evlerin büyük kısmı ya hasara uğramıştır ya da yok edilmiştir. Buna karşılık, Müslüman ve Hırvat kontrollü bölgelerde yaşayan Bosnalı Sırlar, Sırlar tarafından ele geçirilen etnik olarak temizlenmiş bölgelere yerleşmeye teşvik edilmiştir.⁶¹ Bosnalı Sırlar, sadece tek etnikli bir millet kavramına değer veriyorlardı. Bu politik teoriyi etnik temizlik yoluyla uygulamaya koymaya çalışıp nüfusa karşı savaşı ilk uygulayan kesim olmuşlardır. Hırvatlar ve Boşnaklar da, özellikle savaş devam ederken, aynı ölçekte olmasa da benzer suçlar işlemiştir. Bosna'da nüfus, çatışmanın hedefi haline gelmiştir. Sivillerin yerinden edilmesi, sınır dışı edilmesi, katledilmesi, onlara tecavüz ve işkence edilmesi, savaş amaçlarına ulaşmanın bilinçli araçları olmuşlardır. Herkesi, kendi komşularına karşı şiddete teşvik ederek savaşan yetkililer, Bosna'nın çok etnikli yapısını hedeflemişlerdir. Farklı etnik gruplar arasındaki günlük ve barışçıl ilişkiler böylelikle yok edilmiştir.⁶² 1993'te, İlk yıllarda Bosnalı Sırlara karşı müttefik olan Bosnalı Hırvatlar ve Bosnalı Müslümanlar arasında da savaş başlamıştır. Başka yerlerde olduğu gibi, bu çatışma da benzer vahşet ve göç akınlarıyla sonuçlanmıştır. Ülkede meydana gelen büyük çaplı etnik temizlik ve terör, binlerce insanı evlerini ve toplumlarını terk etmeye zorlamıştır ve savaştan önce barışçıl bir şekilde yaşamış olan sakinler, bir günden bir güne birbirlerine düşman olmuşlardır. Ülkenin doğusunda kuşatılmış Müslüman yerleşim bölgesi Srebrenica'nın düşmesi ve 1995'te gerçekleşen büyük soykırım, savaş boyunca müdahale için uluslararası toplumun kaygısını sembolize etmiştir.⁶³ Uluslararası toplumun, UNPROFOR, NATO gibi uluslararası örgütler aracılığıyla, savaşı sonlandırmak adına savaşa müdahaleleri de zaman zaman Srebrenica'da olduğu gibi daha büyük felaketlere yol açmıştır.

1995 yılında Bosna Savaşı, bir NATO hava harekâtıyla “güvenli” alanların yaratılması ve Saraybosna kuşatmasının sona erdirilmesiyle zirveye ulaşmıştır. Nihayetinde Bosnalı Sırlar, Aralık 1995 'te DPA'ya giden bir ateşkes ilan etmişlerdi. Uluslararası toplumun

⁶⁰ Sophie Albert, “The return of refugees to Bosnia and Herzegovina: Peacebuilding with people”, **International Peacekeeping**, Cilt 4, Sayı 3, 1997, s.5.

⁶¹ van Houte ve de Koning, s.3.

⁶² Albert, s.4.

⁶³ van Houte ve de Koning, s.4.

girişimleriyle, Dayton'da imzalanan barış antlaşması resmi olarak savaşı sonlandırmıştır.⁶⁴

Bosna Savaşı, Avrupa'nın göbeğinde, uluslararası topluma ikinci dünya savaşından beri görmediği manzaralar izletmiştir. Bu korkutucu manzaralar televizyonda yayımlandıktan sonra dünyanın bilincine BiH girmeye başlamıştır.⁶⁵ Muhalif kuvvetler elektrik şebekelerini, telefon hatlarını, su sistemlerini ve yollarını yani kısacası tüm altyapıyı çatışma hatları boyunca tahrip etmişlerdir. Bosna, kısacası, çökmüş bir ülke haline gelmişti.⁶⁶ 1992-1995 savaşı, yaklaşık 258 bin Bosnalının (savaş öncesi nüfusun %5,9'u) ölümüyle sonuçlanmıştır ve 19 binden fazla kişinin kayıp olduğu bildirilmiştir. Savaş sırasında, 4,4 milyonluk savaş öncesi nüfusun yarısından fazlası savaş öncesi evlerini terk etmeye zorlanmıştır. Yaklaşık 1,3 milyon mülteci ülke dışına kaçmıştı ve bir milyon insan, mülteci kamplarında, toplu merkezlerde ya da terkedilmiş konutlarda, Tuzla ve Zenica gibi aşırı kalabalık “güvenli” bölgelerde çoğunlukla kötü şartlarda yaşamaktaydı. Savaş sırasında bu güvenli bölgeler, birçoğu ülkeyi terk etmeyi seçen mültecilerle birlikte hızla ağır nüfuslu şehirler haline gelmişlerdir. Yurt dışına kaçan 1,3 milyon mülteci yaklaşık %40'ı Hırvatistan, Sırbistan ve Karadağ gibi komşu ülkelere giderken daha fazlası Almanya, Avusturya, İsveç ve İsviçre başta olmak üzere Batı Avrupa ülkelerine gitmiştir. Almanya, mültecilerin tahminen %28'ini oluşturmuştur.⁶⁷

1997 yılında Uluslararası Kriz Grubu'nun (ICG) BiH'teki savaş ve savaş sonrasına dair yayınladığı bir raporda⁶⁸, yurtdışına kaçanlardan 610 binini Bosnalı Müslümanların, 307 binini Bosnalı Hırvatların, 253 binini Bosnalı Sırpaların ve 23 binini de diğer etnik kesimlerin oluşturduğu görülmektedir. 620 binin şunda Sırp Cumhuriyeti (RS) sınırları içerisinde bulunan yerlerden, 598 binin de Bosna-Hersek Federasyonu (FBiH) sınırları içerisindeki yerlerden çıktığı açıklanmaktadır. Ayrıca yine aynı raporda savaş nedeniyle yurtdışına kaçanların hangi ülkelere ne kadar sayıda gittikleri sayısal veriler olarak şöyle belirtilmektedir:

⁶⁴ Richard Black, Marita Eastmond ve Saskia Gent, “Sustainable Return in the Balkans: Beyond Property Restitution and Policy”, **International Migration**, Cilt 44, Sayı 3, 2006, s.7.

⁶⁵ Poriç, s.48.

⁶⁶ Carl Dahlman ve Gearo'id O' Tuathail, “Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places”, **Annals of the Association of American Geographers**, Cilt 95, Sayı 3, 2005, s.644.

⁶⁷ Black, Eastmond ve Gent, s.7.

⁶⁸ International Crisis Group Report, **Going Nowhere Fast: Refugees and Internally Displaced Persons in Bosnia and Herzegovina**, Sarajevo, 1997, s.10.

- Almanya - 345.000
- Hırvatistan - 288.000
- Federal Yugoslavya Cumhuriyeti (FRY) – 253.000
- Avusturya – 80.000
- İsveç – 61.500
- İsviçre – 26.700
- Slovenya – 33.400
- Hollanda – 23.500
- Danimarka – 23.000
- Birleşik Krallık – 13.000
- Norveç – 12.000

BiH'ten ICG'nin raporunda belirtilen bu ülkelere dağılan yaklaşık 1,3 milyon mültecinin 400 bini, raporun yayınlandığı 1997 tarihi itibarıyla vardıkları ülkelerde, ya vatandaşlık alma sürecini başlatarak ya da vatandaşlık kazanarak daha kalıcı bir statü elde etmişlerdir. Rapora göre, geri kalan yaklaşık 800 bin Bosnalı ise o tarih itibarıyla hala kalıcı bir çözüme ihtiyaç duymaktaydı.⁶⁹ Bu bağlamda BiH'ten gelen çok sayıda iltica başvurusu, Avrupa hükümetlerinin endişelerini dile getirmelerine sebep olmuştur. Mültecilere hangi statü ve hakların verilmesi gerektiği konusunda o gün ve şartlarda net bir politika bulunmadığı için, çoğu göç alan ülke, çok sayıda mülteciyi barındıracak bir “geçici koruma” statüsü uygulamıştır. Bu statü, Bosna'dan mülteci almaktan hoşlanmayan çoğu Avrupa hükümeti ile savaştan kaçanların göç alan ülkelerde en azından bir miktar korunma elde etmesini sağlamak isteyen BMMYK arasında en azından o zamanlar için bir uzlaşma sağlamıştır. Özellikle Almanya, Avusturya ve İsveç bu koruma statüsünü vermiştir. Hollanda gibi diğer ülkelerde, hangi iltica prosedürünün takip edilmesi gerektiği ve beklentilerin ne olduğu açık değildi. Bu durum mülteciler için yıllarca süren belirsizlik yaratmıştır.⁷⁰

Bosna'daki savaş bazı çevrelerce farklı bir takım yorumlarla ele alınmaktadır. Bunlardan ilk tez, çatışmayı SFRY'nin dağılması bağlamından kopararak ele almaktadır. Ancak çok etnik yapılı BiH, ulusal azınlıklara askeri destek sağlayan Sırp ve Hırvat

⁶⁹ International Crisis Group Report, Going Nowhere Fast: Refugees and Internally Displaced Persons in Bosnia and Herzegovina, s.11

⁷⁰ Black, Eastmond ve Gent, s.7.

genişlemeciliğine karşı savunmasızdı.⁷¹ Bu yaklaşım Birleşmiş Milletler Güvenlik Kurulu'nda (BMGK) çatışmanın başlangıcından itibaren algılanan bir savaş biçiminde savaşı uluslararası saldırganlık savaşı olarak göstermektedir. İkinci tez, çatışmayı Hırvatistan ile Sırbistan tarafından BiH'e karşı yapılan müdahaleyi görmeyerek ya da görmek istemeyerek bir iç etnik ihtilaf olarak ele almaktadır. Buna göre savaş, bir yandan etnik olmayan bir siyasi yurttaşlığa dayanan Bosnalı ulusun yaratılmasıyla, etnik kimliğe sahip olup ona dayanan siyasi toplulukların yaratılması arasındaki bir mücadele olarak özetlenmektedir.⁷² O'Tuathail'in görüşüne göre; Yugoslavya'nın dağılmasına eşlik eden şiddet, Sırbistan ve Hırvatistan'daki muhafazakâr elitler tarafından kullanılan şiddet ve tehditkâr düşmanlar görüntüsünde geniş bir stratejinin parçasıdır: Bu strateji ise, insanları harekete geçirmenin değil, daha ziyade bu elitlerin değerlerini ve çıkarlarını olumsuz yönde etkileyebilecek ekonomik ve siyasi iktidar yapılarındaki değişikliklere girişenleri hareketsizleştirmenin bir yoludur. Kısacası yerel elitlerin iç savaşıdır.⁷³

2.2. Dayton Barış Antlaşması

DPA, 14 Aralık 1995 yılında BiH Cumhuriyeti, Hırvatistan Cumhuriyeti ve Federal Yugoslavya Cumhuriyeti'nin taraf olarak; Avrupa Birliği (AB), Fransa, Almanya, Rusya, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri'nin de tanık olarak imzaladığı, "Bosna-Hersek'te Barış İçin Uluslararası Genel Çerçeve Antlaşması"dır. Antlaşmayı taraf devletlerden BiH Cumhuriyeti adına Aliya İzzetbegoviç, Federal Yugoslavya adına Slobodan Miloseviç, Hırvatistan Cumhuriyeti adına ise Franjo Tuğman imzalamıştır. 11 madde ve 11 ekten oluşmaktadır. DPA, özellikle savaşta yerlerinden edilenler ve mülteciler hakkında barındırdığı maddeler dolayısıyla önemlidir. Antlaşmanın 7.Eki mülteciler ve yerinden edilmiş kişiler ile ilgilidir. İki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım bu kişilerin nasıl korunacağı ile ilgili antlaşmanın taraflara ve uluslararası topluma yüklediği sorumlulukları, ikinci kısım ise bu kişiler ile ilgili bir komisyon kurulmasının gerekliliğini ve nasıl kurulacağını, şeklini, yapısını belirtmektedir.⁷⁴

⁷¹ Albert, s.2.

⁷² Albert, s.3.

⁷³ Gearo'id O' Tuathail, "Localizing geopolitics: Disaggregating violence and return in conflict regions", **Political Geography**. Cilt 29, Sayı 5, 2010, s.260.

⁷⁴ **General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina and Its Annexs**, United Nations Peacemaker, http://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_DaytonAgreement.pdf (ET: 04.08.2018).

1991 yılındaki nüfus sayımına göre BiH'in toplam nüfusu 4.377.053 idi. Bu nüfusun yaklaşık %31'i Sırp, %44'ü Boşnak, %17'si Hırvat, %5,5 ise kendilerini Yugoslav olarak tanımlamıştı ve %2,5 da diğer etnik azınlıklardandı. DPA tarafından belirlenen hükümet yapısı, öncelikle üç “kurucu halkın” etnik çıkarlarını tatmin etmek için oluşturulmuştur.⁷⁵ DPA gerçekleştiği sırada insanların BiH'teki yaşam standardı oldukça kötüydü. Yaklaşık 2,7 milyon kişi temel ihtiyaç ve korunma için uluslararası yardıma tamamen ya da kısmen güvenmişti. BiH'teki nüfus hareketi 1,3 milyon kişiyi etkilemiştir. Diğer Avrupa ülkelerindeki entegrasyon olanaklarının zayıf olması nedeniyle geri dönüş sorunu ve önemli nüfus hareketleri, bölgesel bölünme ile birlikte barış müzakerelerinin merkezi olmuştur. Her ne kadar DPA; ‘Mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin erken dönüşünün BiH'teki çatışmanın çözümü için önemli bir hedef olduğunu’ belirtirse de, bu maddenin uygulanması, mülteciler ve yerlerinden edilmiş kişiler adına gönüllü bir seçimden ziyade bir görev haline getirilmiştir. 1995 yılının Aralık ayında BiH dışında yaşayan 1,3 milyon insanın çoğu kendi evlerini ve yaşamlarını yeniden inşa etmek için geri dönmek istemiştir. Ancak, bunu istemeyenlere herhangi bir başka seçenek de verilmemiştir.⁷⁶

2.2.1. Ek 7 ve Geri Dönüş Hakkı

DPA Ek 7'nin 1. Kısım 1. maddesinde geri dönüş hakkı şöyle ifade edilir: “Bütün mülteciler ve yerinden edilmiş kişilerin doğdukları anavatana dönme hakları vardır.” Aynı zamanda bunun BiH'te savaşın tamamen bitirilmesi için çok önemli bir olgu olduğu vurgulanır. Daha sonra aynı maddede taraflara özellikle etnik köken, dini inanç, siyasi düşüncelerinden dolayı şiddet, ayrımcılık, zulüm riski olmaksızın mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin evlerine güvenli şekilde geri dönmelerini sağlamaları sorumluluğu verilmiştir. Tarafların anayasa uygulamaları, iç hukuk düzenlemeleri ve medya aracılığıyla gerekirse etnik ve dini azınlığın temel haklarını ciddi şekilde ihlal eden asker, polis ve kamu görevlilerini görevden alarak ya da kovuşturma yaparak geri döneceklerin güvenli ve gönüllü bir şekilde geri dönüşlerini engelleyecek hareketleri bertaraf etmek için ihtiyaç duyulan tüm adımları atmaları istenmiştir. Ayrıca tarafların bütün bunlar gerçekleşirken BMMYK, sığınmacı barındıran devletler ve uluslararası

⁷⁵ Zehra Kačapor Džihic ve Nermin Oruč. “Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe”, **Final Country Report**, Bosnia and Herzegovina, 2012, s.5.

⁷⁶ Albert, s.6.

örgütler ile mülteciler ve yerinden edilmiş kişilerin güvenli, barışçıl, düzenli ve aşamalı şekilde geri dönüşleri için devamlı irtibatla olmaları istenmiştir.⁷⁷

2. maddede yine taraflardan herhangi bir siyasi gruba öncelik vermeksizin mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin yeniden entegrasyonuna, gönüllü geri dönüşlere yardım ederek onların bölgelerinde gerekli siyasi, ekonomik, sosyal şartları yaratmaları istenerek taraflar, geri dönenlere karşı ayrımcılık yapmamaları konusunda uyarılmıştır. 3. madde ile tarafların BMMYK ile koordineli ve uyumlu şekilde çalışmaları gerektiği ve ilgili diğer kuruluşlara sınırsız erişim sağlayacakları, aynı zamanda bu kuruluşların tüm personellerinin de güvenliğini sağlayacakları belirtilmiştir. Devam eden 4.madde ise dönüş göçünün maddi boyutunu kapsamaktadır: “Taraflar, tüm mülteciler ve yerinden edilmiş kişilere, onların ailelerine yaşamlarını yeniden kurabilmeleri için, BMMYK ve ilgili diğer organizasyonlar tarafından geliştirilen bir plan ile uyumlu, ayrımsız bir temelde kısa dönemli geri dönüş yardımları sağlayacaklardır.” 5.madde, tarafların anlaşmada hesaba katılmamış herhangi bir yerde bulunan, her kim olursa kimlik bilgilerinin ilgili kuruluşlarla paylaşılmasını belirtmiştir. Ek 7’nin 1.kısımının son maddesi olan 6.maddede ise, geri dönen mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin savaş suçları ya da uluslararası hukuka aykırı suçlar hariç, savaş zamanında işledikleri suçlar konusunda genel aften yararlanacakları ifade edilmiştir.⁷⁸

Ek 7’nin 7. maddesi ile birlikte ikinci kısma geçilmektedir. Bu maddede mülteciler ve yerinden edilmiş kişiler için merkezi Saraybosna’da olacak bir komisyon kurulumu anlatılmıştır.⁷⁹ 8. Maddede tarafların bu komisyonla işbirliği içinde olacağı ve kararlarına saygı gösterip uygulayacağı belirtilmiş, 9. Madde kurulacak komisyonun içeriği ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir: “Dokuz kişiden oluşacak Komisyona, bu anlaşmanın yürürlüğe girişinden sonraki 90 gün içinde FBİH tarafından ikisi üç yıllığına ve öbür ikisi dört yıllığına dört kişi; RS tarafından biri üç yıllığına, diğeri dört yıllığına iki kişi atanacak, kalan üyeleri beş yıllığına Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) atayıp bir başkan belirleyecek. Komisyonun üyeleri tekrar atanabilecek olup üyeler yüksek ahlaki kişilikleriyle tanınmış olmalıdır. Komisyon kendi tüzüğünde belirlendiği gibi gruplar halinde toplanabilecek. Kanun ve düzenlemeleri sadece Komisyon yapabilecek.”⁸⁰ 10.

⁷⁷ DPA, ss.94-95.

⁷⁸ DPA, ss.96-97.

⁷⁹ DPA, s.97.

⁸⁰ DPA, s.98.

Maddede belirtildiği üzere: “Komisyon işlevini ifaya yardım etmek üzere idari, mali, hukuki vb. alanlarda mesleki yeterlilikte bir kadroya sahip olacak ve Kadro, Komisyon tarafından atanacak bir icra müdürü tarafından yönetilecek. Komisyon ve çalışanlarının maaş ve giderleri taraflarca ortak belirlenecek ve eşit olarak karşılanacak olup üyeler görev alanları içinde işlediklerinden dolayı hukuki ve cezai sorumlulukta olmayacaklar. Bosna vatandaşı olmayan üyeler ve aileleri Viyana Diplomatik İlişkiler Sözleşmesi’nde tanımlanan diplomatların sahip olduğu konumda bulunacaklar. Komisyon, anlaşılmış şartlarda, kendi görev alanına giren ihtisas çalışmalarında uluslararası ve sivil toplumsal kuruluşlardan yardım isteyebilir ve Genel Çatı Anlaşması'yla kurulmuş diğer birimlerle ve BMGK tarafından yetkilendirilmiş kuruluşlarla işbirliği gerçekleştirebilir.”⁸¹

11. Madde dâhilinde, Komisyon 1 Nisan 1992 tarihinden itibaren gönüllü olarak satılmamış veya devredilmemiş mülklerle ilgili iddiaları kabul edecek ve karar verecekti. Şikâyetler mülkün geri verilmesi veya tazmini şeklinde olabilecekti. 12. Maddede mülkle ilgili komisyonun önüne gelecek muamelelerden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir: “Komisyon, bir iddia alındığında, iddianın mülkün gerçek değeri üzerinden yapıldığını tespit ederek kanuni sahibini belirler. Komisyon, kendi çalışanları veya usulünce görevlendirilmiş bir uluslararası veya sivil toplum kuruluşu vasıtasıyla, Bosna'daki tüm emlak kayıtlarına ve teftiş, keşif ve değer biçme amacıyla tüm mülklere ulaşma yetkisinde olacak. Komisyon tarafından bir mülkün kanuni sahibi olduğu tespit edilen ve mülkünü geri almak isteyen kimsenin bu isteği karşılanacak olup değeri komisyonun belirleyeceği rakama göre karşılanacak. Komisyon, üyelerinin çoğunluk oyuyla karar alacak ve bir mülkün kanuni sahibini belirlemede Komisyon, yasadışı devir işlemlerini, baskı altında yapılan işlemleri, çıkış müsaadesi veya belgesi karşılığında olanları veya bir türlü etnik temizlikle alakalı bulunanları geçerli kabul etmeyecek. Komisyon, kendine gelen iddialar için mülk değeri belirlemede sabit oranlar tespit edebilecek. Oranlar mümkünse 1 Nisan 1992 tarihinden önceki değerlere göre belirlenecek. Bu olmazsa Komisyonun koyacağı bir mikyasa göre de belirlenebilecek. Komisyon, bir iddiaya konu olduğunda veya terk edildiğine karar verildiğinde tapu, ipotek, kira akdi veya başka türlü bir elden çıkarma ile ilgili devir veya tayin için gerekli tüm işlemleri sonuçlandırma yetkisine sahip olacak. Komisyon, özellikle kanuni sahibinin karşılığında tazminat aldığı veya yerel kanunla terk edilmiş görüldüğü durumlarda bir mülkü, FBİH ya da RS, her iki taraftan bir Bosna

⁸¹ DPA, ss.98-99.

vatandaşına satma, ipotek etme ve kiralama yetkisinde olacak. Komisyon nihai mülkiyeti belirsiz olan bir mülkü kiraya verebilecek, iddia sahibinin mülkü karşılığında tazminat aldığı durumlarda, mülkün gelecek sahibi için bir para bağışı veya zararın karşılanması adına tazmin senedi verebilecek. Taraflar uluslararası camianın Bosna'nın yeniden inşası için gereken ekonomik yardıma ve onarımına, Komisyon tarafından ücret yerine telafi senetlerinin kabul edilmesini ve bu telafi senetlerine sahip kimselerin o evi elde etmede öncelik verilerek ödüllendirilmesini hoş karşılayacaklar. Komisyonun kararları nihai olacak ve Komisyon tarafından verilen tapu, ipotek ve senetler BiH'te meşru olarak tanınacak. Bir taraf veya şahsın Komisyon ile işbirliği yapmaması, onun kararlarını engellemeyecek.”⁸²

13. Maddenin verdiği yetki ile Taraflar, Komisyona bildirerek ve BMMYK ve bu konuda çalışan diğer uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliği yaparak mültecileri geçici olarak boş meskenlerde barındırabileceklerdi.⁸³

14. Madde ekonomik kaynak içerikliydi. Buna göre, Bosna Merkez Bankası'nda bir mülteci emlak fonu oluşturulacaktı ve Komisyon tarafından yönetilecekti. Bu Fon, sahiplikleri Komisyonun çalışması içinde bulunan mülklerin alımı, satımı, kira veya ipoteklenmesi yoluyla elde edilen gelirle takviye edilecek ve Fon'a taraflar veya devletler ve uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum kuruluşları tarafından katkıda bulunulabilecekti.

12. Maddeye uygun olarak verilmiş telafi senetleri, Komisyon tarafından belirlenmiş şartlara göre fondaki gelecek borçlanmaları oluşturabilecekti. 15. Maddede Komisyon bu anlaşmaya uygun olarak kendi görevlerinde gerekli olacak kanun ve düzenlemeleri belirleyecekti ve bu kanun ve düzenlemeleri çıkarırken yerel mülkiyet hakları kanunlarını göz önünde bulunduracaktı.”⁸⁴ 16. Madde, taraflar başka türlü anlaşmadıkları takdirde, Komisyonun mali ihtiyaçlarının karşılanması ve çalıştırılmasının antlaşmanın yürürlüğe girmesinden beş yıl sonra BiH hükümetine devredileceğini belirtmiştir. Devir olmazsa Komisyon burada belirlenen şartlarda çalışmaya devam edecekti. 17. Madde ile de taraflara, bu anlaşmayla ilgili BiH'te ve Bosna vatandaşlarının yaşadığı bilinen ülkelerde etkili bilgilendirmede bulunmaları gerektiği bildirilmiştir.⁸⁵

⁸² DPA, ss.99-101.

⁸³ DPA, s.101.

⁸⁴ DPA, s.101.

⁸⁵ DPA, s.102.

2.2.2. Eksiler

Bir barış antlaşması, barış inşa sürecini desteklemelidir ve kalıcı bir barışın temellerini atmalıdır. Günümüzde, barış inşası esas olarak demokratikleşme süreçlerine yönelmektedir. DPA, bu bakımdan imzalanmasından hemen sonra bile ciddi eleştiriler almıştır.⁸⁶ Dayton'da imzalanan antlaşmanın içeriğine yönelik olumlu birçok görüşün yanında olumsuz değerlendirmeler de yöneltmiştir. DPA ile ilgili bu görüşleri genel olarak antlaşmanın içeriği ile beraber açıklamak, konuyu daha iyi anlamak açısından faydalı olacaktır.

DPA, savaşan taraflar arasında güç paylaşımı esasına dayanan, çok katmanlı (devlet, entite, kanton, belediye) bir yapı inşa etmiştir.⁸⁷ DPA'dan sonra giderek artan sayıda insan hakları belgeleri ve barış antlaşmaları, barınma ve mülk tazmini ile ilgili paragrafları ve yerinden edilmiş kişilerin ana vatanlarına dönme hakkını içeren nitelikte olmuştur. Ancak, yerinden edilmiş Bosnalıların pratikteki ana vatanlarına hızlı bir şekilde kitlesel dönüşü ideali açısından, asgari insan hakları hükümleri içermesine rağmen, DPA'nın doğası, bu hükmün uygulanmasının çok zor olduğunu kanıtlamıştır. Antlaşma, BiH'in yeniden entegrasyonundan ziyade savaşla kurulan etnik bölünmenin siyasi kurumsallaşmasını yansıtmıştır.⁸⁸ Çatışmayı sona erdiren DPA, Bir tarafta Bosnalı Müslümanlar ve Bosnalı Hırvatlardan oluşan FBiH, diğer tarafta Bosnalı Sırplar tarafından kontrol edilen ve savaştan önce Bosnalı Sırpların iddia ettiği toprakları kabaca kapsayan RS olmak üzere BiH'in ikiye bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece DPA, etnik-milliyetçi çizgileri boyunca bölünmüş olan ve resmen etnik çeşitlilik gösteren BiH'in bölünmesini meşrulaştırmıştır.⁸⁹ Böylelikle DPA bir yandan geri dönme hakkı vaat ederken, diğer yandan ülkeyi etnik-milliyetçi entitelere bölen fiili bir bölünme yaratmıştır.⁹⁰ Sonuç olarak, antlaşma ülkede karmaşık ve pahalı bir hükümet sistemi

⁸⁶ Albert, s.1.

⁸⁷ Mehmet Uğur Ekinci, **Bosna-Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu**, İstanbul: SETA Yayınları, 2014, s.33.

⁸⁸ H. Anders Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", **International Migration**, Cilt 44, Sayı 3, 2006, s.119.

⁸⁹ van Houte ve de Koning, s.4.

⁹⁰ Carl Dahlman ve Gearo'id O' Tuathail, "The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina", **Political Geography**, Cilt 24, Sayı 5, 2005, s.577.

oluştururken Sırp, Hırvatlar ve Müslümanlar arasındaki etnik bölünme de derin bir şekilde siyasallaşmış olarak kalmıştır.⁹¹

DPA'nın temel belirsizliği, kapsamlı bir uluslararası denetleme ile çok iyi bir insan hakları koruma sistemi kurmuş olmasına rağmen bu sistemin, ülkenin etnik bölünmelerini pekiştiren entitelerdeki güçlü siyasi kurumlar tarafından tamamen felç edilebilir olmasıdır.⁹² Bu açıdan bakıldığında, DPA, tüm ülkesinde yerinden edilmiş kişiler (IDP) ve mültecilerin savaş öncesi evlerine geri gönderilmesini açıkça öngörürken ve yetkililerin bu süreci desteklemesini ve kolaylaştırmasını şart koşarken, aynı zamanda etnik bölünmeyi sürdürmeyi siyasi çıkarları olarak algılayan yetkililerin iyi niyetine dayanmaktadır.⁹³ DPA'nın Ek 7'yi kapsamaması, birçok yönden ufuk açıcıdır. Ancak mülkün orijinal hak sahiplerine dönüşü muazzam derecede başarılı olurken, insanların savaş öncesi evlerine dönüşü aynı oranda başarılı olamamıştır.⁹⁴ DPA ile IDP ve mültecilere açık ve resmi bir şekilde ifade edilen yüksek umutlar verilmiştir. Bunun gelecekte onlar için hayal kırıklığına dönüşebileceği öngörülebilir ve bundan kaçınılabilirdi. Tabii ki geri dönenler hayatlarını kendi başlarına yeniden inşa edemezler. Barış ve güven, olumlu bir politik bağlamdan kaynaklanmalıdır. Ancak bu bakımdan, DPA muğlak çözümler ve tutarsızlıklar göstermiştir. Etnik barışa gelince, antlaşma sadece mültecilerin ana vatanlarındaki savaş öncesi evlerine geri dönüşlerine, yasal garantilere ve uluslararası insan hakları standartlarının uygulanmasına dayanmıştır. Bu yetersizdi, çünkü siyasi bir uzlaşma sağlanamazsa mülteciler politik araç olarak kullanılamazdı.⁹⁵ DPA'nın hükümleri gözden geçirildiğinde, ülkeye geri dönüşün hızlı bir şekilde gerçekleşmesi gerektiğine dair yinelenen varsayımlar vardır. Bu hükümlerden bazıları zorlanmış ve yersiz görünmektedir; Bu noktada BiH'ten gelen mülteci yükünü hafifletmek isteyen Batılı güçlerin kendi çıkarlarına olan ilgilerinden şüphe edilmektedir.⁹⁶

⁹¹ Huttunen, s.45.

⁹² Albert, s.19.

⁹³ Valentin Inzko, "Foreword: Addressing the legacy of violence", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.4.

⁹⁴ Valery Perry, "Wartime division in peacetime schools", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.26.

⁹⁵ Albert, s.20.

⁹⁶ Elizabeth Andersen, "The Role of Asylum States in Promoting Safe and Peaceful Repatriation under the Dayton Agreements", **European Journal of International Law**, Cilt 7, Sayı 2, 1996, s.202.

DPA'ya yönelik eleştiriler arasında, fazla askeri bir anlaşma olması (AB'nin Dayton'daki müzakerecisi Carl Bildt tarafından yapılan eleştiri) ve dönüş göçü sorumluluğunu tarafların bağımsızlığına yüklemesi de yer almaktadır.⁹⁷ Ulusların kendi kaderini tayin hakkı ile azınlıkların kötü muameleye tabi tutulması ve mültecilerin dönüş göçü ihtimalinin uygulanması arasında pratikte güçlü bir bağ vardır. Mülteci krizleri, kendi kaderini tayin hakkının uygulanmasının başarısız olduğu veya kötü bir şekilde uygulandığı durumlardan kaynaklanmaktadır. Azınlıkları korumak, mülteci krizlerini önlemek için temel bir araçtır. DPA, bu çatışma çözme fikrine katılmamış, aksine geri dönenleri ve yerlerinden edilmiş insanları memnun etme ihtimali olmayan insanlar ile barış inşa etme politikasını yansıtmıştır.⁹⁸ DPA ile karmaşık bir siyasi sistem kurulmuş olmakla beraber, bu durumun toplumlar arası normalleşme gerçekleştikçe reforme edileceği düşünülmüştür. Ancak böyle olmamış, aradan yıllar geçmiş olmasına rağmen karmaşıklık devam edip reform için çözüm yolları da bu sistem içinde tıkanmıştır.⁹⁹ Ek 7'nin uygulanmasının sınırlı başarısını, azınlıkların geri dönüşlerinin güvenliğini savaş sırasında etnik temizleme emrini veren aynı yetkililere emanet eden müzakereciler ve imzacılarda, yani DPA'nın kendi kökeninde aramak gerekmektedir. DPA'nın imzalanması savaşı sona erdirmiştir, ancak yıllar sonra bile binlerce kişi hala yerinden edilmiş haldedir ve savaşın arkada bıraktığı sorunlara yönelik çözümlere hala şiddetle ihtiyaç duyulmaktadır.¹⁰⁰

2.2.3. Artılar

Buraya kadar DPA ile ilgili sıralanan olumsuz görüşlerin yanı sıra, anlaşmanın artıları olarak değerlendirilebilecek, olumlu olarak düşünülen bazı yorumlara da yer vermek önemlidir. Örneğin; DPA, bölgedeki nüfus, bölge ve kurum çeşitliliğini bir arada tutmak ve güvenliği sağlamak için birçok uluslararası kuruluşa dayanmaktadır. Uluslararası aktörlerin çabalarının temelinde ise nüfusun toplu göçü, yer değiştirmesi, yerinden edilmişliği ve soykırım konuları vardır. IDP ve mültecilerin, savaştan önceki evlerine dönerek, etnik temizliğin tüm sonuçlarını ortadan kaldırmaları ve savaş öncesi

⁹⁷ Gearo'id O' Tuathail ve Carl Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", *Eurasian Geography and Economics*, Cilt 45, Sayı 6, 2004, s.452.

⁹⁸ Albert, s.4.

⁹⁹ Ekinci, s.19.

¹⁰⁰ María del Pilar Valledor Alvarez, "Annex 7: why are we still discussing it?", *Forced Migration Review*, Sayı 50, Eylül 2015, s.6.

kozmpolit yapının yeniden doğmasına katkıda bulunmaları beklenmiştir. Bu bakımdan DPA, barış inşa süreci için derin anlamlar yaratmaktadır.¹⁰¹ Pratikte DPA'nın uygulanması tarafların iyi niyetine bağlıdır. Etnik temizlik mirasını tersine çevirme arzusu, uluslararası toplumdaki bazı insanlar arasında sürecin en başından beri güçlü bir ahlaki arzu olmuştur ve DPA'nın uygulanmasına yönelik sivil kurumlar yavaş yavaş kuruldukça, bu arzu politik güç kazanmıştır.¹⁰² Savaş sonrası dönemde, DPA'nın imzalanmasının ardından, Avrupa hükümetleri ve uluslararası kuruluşlar, mültecilerin BiH'e geri gönderilmesine odaklanmıştır.¹⁰³ Batı Avrupa ülkeleri, başlangıçta beklenenden daha uzun ve masraflı olduğu kanıtlanmış geçici koruma programını sonlandırmaya istekliydi. BiH'teki çatışma nedeniyle yerinden edilen iki milyondan fazla insanın geri dönüşü ve yeniden entegrasyonu, Dayton'da müzakere edilen kırılgan barışın önemli bir aşamasını temsil etmiştir. DPA'daki ilgili maddeler, etnik temizliğin etkilerini kırmayı ve etnik entegrasyonu teşvik etmeyi amaçlayan önemli hükümler içermektedir. Bu nedenle, uluslararası askeri ateşkes sınırlarının uygulanmasını ve ayrışma bölgelerini aşacak bir barış kurma çabaları için kritik öneme sahiptirler.¹⁰⁴

Avrupa devletlerinin uluslararası hukuktaki tek pozitif yükümlülüğü, 1951 Cenevre Sözleşmesinin 33. maddesi ile kurulan geri göndermeme (non-refoulement) yükümlülüğüdür. Her durumda, bu yükümlülük, mültecinin kendi evi değil, ana vatanında savaş öncesindeki evi ile ilgilidir.¹⁰⁵ Dönüş göçünün gönüllülüğü, uluslararası alanda birçok kez söylenmiştir. Ancak DPA'da böyle bir şart aranmamaktadır. Ek 7, sadece tarafların BMMYK geri dönüş planına uygun olarak, IDP ve mültecilerin gönüllü geri dönüşünü barışçıl, düzenli ve aşamalı olarak kolaylaştırmak için çalışacağını belirtmiştir. Metinde 'gönüllü' kelimesinin görüldüğü tek yer burasıdır. BMMYK, geri dönüşün gönüllülüğünü vurgulamakla beraber en kısa sürede Bosnalı Müslümanları geri göndermeye hazır göç alan devletlerin baskılarıyla karşılaşmıştır. Sonuç olarak, bireysel istekler için düşünceler göz ardı edilmiştir.¹⁰⁶ Erken geri dönüş politikaları, mültecilerin seçimlere katılma konusundaki istekliliğini ve evlerine dönme isteklerini ciddi ölçüde zayıflatacaktı. Mültecilerin ana vatanlarına dönme ve seçimlere katılma haklarına ilişkin

¹⁰¹ Albert, s.2.

¹⁰² O' Tuathail ve Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", s.443.

¹⁰³ Van Houte ve de Koning, s.5.

¹⁰⁴ Andersen, s.196.

¹⁰⁵ Albert, s.10.

¹⁰⁶ Albert, s.9.

DPA hükümleri, bu eğilimi engellemek için bir fırsat sağlıyordu, ancak Batı Avrupa ülkelerinin dar bakış açılı geri gönderme politikaları bu fırsatı heba etmekle tehdit ediyordu.¹⁰⁷ Her ne kadar kusurlu olsa da, DPA, Batı'ya güvenlik politikalarına ahlaki bir boyut kazandırma şansını sunmuştur.¹⁰⁸

Ek 7'deki geri dönüş hakkı ile ilgili hükümlerin taslakları büyük ölçüde BMMYK tarafından doldurulmuştur ve kurumun, yerinden edilmişliğe yönelik tercih edilen çözüm olarak, operasyonlu gönüllü ve onurlu geri dönüş felsefesini yansıtmıştır. Sonuç olarak, Ek 7, geri dönüşü zorunlu kılmamakla beraber yerinden edilenlerin alternatif haklarının yerinde kalmasını veya BiH'te başka bir istikamete dönmelerini sağlamıştır.¹⁰⁹ DPA'nın 7. Ekinde yer alan Mülteciler ve Yerinden Edilmiş Kişiler konusu, Bosnalılara uluslararası hukukta kendine has, eşsiz bir geri dönüş hakkı sağlamıştır. Uluslararası hukuk, geleneksel olarak “geri dönüşü” kendi ülkesine yani kişinin anavatanına geri dönüş olarak adlandırmıştır. DPA ise bunu “ikametgâha geri dönüş” hakkı olarak, yani IDP ve mültecilerin 1991 yılında savaşın patlak vermesinden önceki evlerinde ikamet ettikleri mülklerine dönebilecekleri anlamında kullanmıştır.¹¹⁰ Bu hak, çok sonradan ‘Pinheiro İlkeleri’ olarak, insan hakları çerçevesinde yer değiştirmiş kişilere mallarının geri iadesini savunan anlayış olacaktı. Ağustos 2005'te BM İnsan Hakları Alt Komisyonu'nda onaylanan Pinheiro ilkeleri, hükümetlere, BM Organlarına ve uluslararası topluma, mülk, toprak ve mülklerin geri iadesi ile ilgili karmaşık yasal ve teknik durumlarda kılavuzluk etmek için tasarlanacaktı.¹¹¹ Bu anlamda DPA, yerinden olmuş kişilere sadece eski yerlerine dönme hakkını değil aynı zamanda eski mülklerine de dönme hakkı vererek ihtilaf çözümü tarihinde bir atılımı temsil etmiştir.¹¹² Ek 7'nin bu özgünlüğü, uluslararası aktörlerin savaş sırasında durulmayan “etnik temizliği” tersine çevirme arzusuna ve insanların belirli bir yerde köklü olduğu görüşüne dayanmaktadır.¹¹³

¹⁰⁷ Andersen, s.206.

¹⁰⁸ Joanna Harvey, “Return Dynamics in Bosnia and Croatia: A Comparative Analysis”, **International Migration**, Cilt 44, Sayı 3, 2006, s.106.

¹⁰⁹ Dahlman ve O' Tuathail, “The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina”, s.582.

¹¹⁰ Daniela Heimerl, “The return of refugees and internally displaced persons: From coercion to sustainability?”, **International Peacekeeping**, Cilt 12, Sayı 3, 2005, s.378.

¹¹¹ Firuzan Nalbantoğlu, “Markulli: “Mülk sorunu geri iadeyle çözülecek.”, Kıbrıs Postası, son güncelleme 2 Haziran 2015, <http://www.kibrispostasi.com/index.php/cat/35/news/163978> (Erişim Tarihi: 09.10.2018).

¹¹² Inmaculada Serrano, “Property rights and reconstruction in the Bosnian return process”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.18.

¹¹³ Gruia Badescu, “Home after Dayton: IDPs in Sarajevo”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.42.

Diğer barış anlaşmaları ile kıyaslandığında, eve dönme hakkı konusunda DPA hükümleri oldukça geniş kapsamlıdır. Özellikle, etnik grupların yerlerinin böylesine hassas bir konu olduğu Bosna gibi bir ülkede, insanların evlerine geri dönmeleri için uluslararası bir hak oluşturmak çok güçlü bir anlam ifade etmektedir. Ek 7’de belirtildiği üzere, taraflar geri dönenlerin gidecekleri “hedef seçimine” müdahale etmeyeceklerdir. Aynı şekilde BMMYK da şunları söylemiştir: “İnsanların, yaşamlarını nerede yeniden inşa edeceklerine karar vermek için, mümkün olduğunca özgür bırakılmaları gerekiyor.” İnsani bakış açısından, eve dönme hakkı en iyi, en arzu edilen çözüm gibi görünmektedir. Bu hak, insanların kendi evlerini ve dolayısıyla eski yaşam tarzlarını ve işlerini kurtarabilmelerini sağlamaktadır. Sivil Toplum Kuruluşları (STK) ve uluslararası kuruluşlar geri dönenlerin evlerini tamir etmelerine veya yeniden inşa etmelerine yardımcı olup kamu ve özel sektör de, uluslararası yardımlarla desteklenmektedir.¹¹⁴ DPA’da yer alan mültecilerin kendi evlerine özgürce dönebilme hakkının iyi bir şekilde uygulanması, siyasi, yasal ve idari kapasitenin tam olarak oluşturulamaması sebebiyle yıllarca sürmüştür.¹¹⁵ BiH için barış planı bağlamında, geri dönüş hakkı taraflarca açıkça tanınmıştır. Dahası DPA’da bu hak, çatışma sırasında haksız yere alınmış mülklere yeniden sahip olma ve evlere geri dönme hakkı olarak yorumlanmıştır.¹¹⁶ Aslında bazı yorumcular tarafından ifade edildiği üzere; DPA’ya geri dönüş hakkının eklenmesi, savaş sonrası DPA evresinin reelpolitik’ine birçok yönden kurban giden asil bir idealdir.¹¹⁷ Eve dönme hakkının amacı, 1991 yılında olduğu gibi BiH’in etnik coğrafyasını yeniden yaratmak olmuştur. Genel ve yerel seçimlerde çok etnik yapılı temsil, hükümetleri politika oluşturma ve kolluk kuvvetlerinde ayrımcı olmayan bir yaklaşımı benimsemeye zorlayacaktı. Ağır ayrımcılıkla mücadele düzenlemeleri bir garanti olacaktı. BiH’e yönelik bu politik beklenti, “ulus” terimini, bir arada yaşamının istekliliğinden hareketle, her ne etnik kökenden olursa olsun vatandaşların birliği olarak yorumlayan, belirli bir felsefi teoriye dayanıyor gibi görünmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki, iyi niyetli olsun ya da olmasın, nüfusun bu ideali paylaşıp paylaşmadığı ve anlaşmanın kendisinde bu idealin gerçekten korunup korunmadığı net değildir.¹¹⁸

¹¹⁴ Albert, s.11.

¹¹⁵ Gearóid O’ Tuathail ve John O’Loughlin, “After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina a Decade Beyond War”, *Annals of the Association of American Geographers*, Cilt 99, Sayı 5, 2009, s.1047.

¹¹⁶ Andersen, s.205.

¹¹⁷ Perry, s.27.

¹¹⁸ Albert, s.12.

DPA'nın baş mimarı Richard Holbrooke, antlaşmayla ilgili eleştirilerin aksine, antlaşmanın ülkeyi bölüştüren önerileri reddederek geri dönüş hakkına öncelik verdiğini belirtmiştir. Holbrooke: "DPA, Bosna'da iki farklı ülkenin yaratılması olayı değildi. Bosna, mültecilerin geri dönüş hakkı olan, açık yollara sahip, özgür seçimlerin olduğu, tek bir merkezi hükümet ve iki düşman gücün birleşimiyle bütün bir ülke olacak. Eğer olmazsa, o zaman başarısız olmuş olacağız." Diyerek eleştirilere cevap vermiştir.¹¹⁹

DPA, 1992 referandumunda yetişkin nüfusun %62.68'inin tercihlerini (Bosnalı Sırpların çoğunluğu oy kullanmamıştı) belirttiği egemen bir BiH'i güvence altına almıştır.¹²⁰ Hatta bazı uzmanlara göre, BiH'in toprak bütünlüğünü korumuştur ve eğer tam anlamıyla uygulanabilseydi, binlerce mülteci ve yerinden edilmiş insanın haklarının restorasyonu yoluyla, savaşa ilgili etnik ayrımı bozma potansiyeline sahip olan çeşitli hükümler içermektedir.¹²¹ DPA, nüfusunun milliyetine göre büyük ölçüde homojen olan kurumlar ve kantonlar düzeyinde sayısız kurumla birlikte yer alan birçok yürütme, yasama ve yargı yetkisine sahip âdem-i merkeziyetçi olmayan bir devlet kurmuştur. O zamandan beri, pek çok Bosnalı politikacı, özellikle sadece Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvat milliyetçiler değil, BiH devlet düzeyindeki zayıflığı korumak ve kendi beyliklerini güçlendirmek için aktif olarak çalışmışlardır. DPA; Yüksek Temsilcilik Ofisi (OHR), BMMYK, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ve hepsi de DPA'nın garantörleri olan bir dizi ilgili kurum için güçlü yetkiler koymuştur.¹²² Barış antlaşmasının uygulanmasını denetlemekten sorumlu uluslararası bir organ olan OHR kurumuna, ülkedeki en yüksek icra yetkisine sahip olma, yasa tasarısı hazırlama ve DPA'nın uzun vadeli hedeflerini engelleyen seçilmiş veya seçilmemiş devlet memurlarını görevden uzaklaştırma, sürme ve görevden azletme yetkileri vermiştir.¹²³

DPA, mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşü meselesi ile önemli bir şekilde ilgilenmiştir. Uluslararası toplum için BiH devletinin yaşayabilirliği, ülkenin çok

¹¹⁹ O' Tuathail ve Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", s.441.

¹²⁰ Stef. Jansen, "Refuchess: Locating Bosniac Repatriates after the War in Bosnia-Herzegovina", **Population, Space and Place**, Cilt 17, Sayı 2, 2011, s.141.

¹²¹ Rhodri C. Williams, "The Significance of Property Restitution to Sustainable Return in Bosnia and Herzegovina", **International Migration**, Cilt 44, Sayı 3, 2006, s.42.

¹²² Jansen, s.142.

¹²³ Vogiazides, s.10.

etnik yapılı karakterinin yeniden kurulmasına dayanmaktaydı.¹²⁴ DPA yazarlarının düşüncelerinde, mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin savaş öncesi evlerine geri dönmesi konusu özellikle yüksek bir önceliğe sahipti ve bu geri dönüşün ülkenin bölgesel, siyasi ve etnik bölünmesini tersine çevirmesi bekleniyordu.¹²⁵ Ek 7, etnik temizliğin sonuçlarının tersine çevrilmesi ve barışın sağlanması açısından özellikle önemli olmuştur. Çünkü uluslararası toplum açısından eğer Ek 7 başarılı olursa, IDP ve mültecilerin savaş öncesi evlerine geri dönme hakları ile DPA'nın yapısal olarak tanıdığı BiH'in etnik milliyetçi bölünmesini telafi edebilecekti. Bu ek, özellikle azınlıkların geri dönüşü, konut ve mülk tazmini yoluyla desteklenerek, sürdürülebilir dönüşe yol açacaktı.¹²⁶ Ek 7, savaşı sona erdirmekten daha fazla olarak, pozitif bir barış inşa edecekti ve yerel milliyetçiler tarafından doğrudan engellemelere karşı koyacaktı.¹²⁷

Etkin bir merkezi Bosna hükümetinin yokluğunda DPA, savaş sonrası BiH'in karakterini belirleyecek üç yönetim alanını meşrulaştırmıştır. İlk alan, etnik temizlik aracılığıyla tek etnik yapılı devletçikler üzerinde kontrolü sürdüren, Bosna'daki üç milliyetçi partiyi içine alan Bosnalı siyasi uzlaşmadır. İkinci alan, düşmanlıkların durdurulmasına yöneliktir ve bu alana NATO liderliğindeki Barışı Uygulama Gücü (IFOR) (daha sonra İstikrar Gücü (SFOR)) atanmıştır. Her şeyden önce, savaşan tarafların ayrılmasını sağlamak ve silah teftişleri yapmakla görevlendirilmiş olsa da, IFOR'a insani yardımların desteği ve yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşü de dâhil olmak üzere barışın sivil yönlerini destekleme yetkisi de verilmiştir. Ancak ilerleyen zamanlarda da görülmüştür ki, pratikte IFOR'un etkinlik alanı, orduların pasifleştirilmesini sağlama, kışla dönüşlerini denetleme ve silahlarını sayma gibi temel görevlerden fazlası olmamıştır. DPA tarafından yaratılan üçüncü bir alan, seçimler, mülteci dönüşleri, mülkiyet iddiaları, kültürel nesnelerin ve uluslararası polis gözlemcilerinin korunmasını içererek barış anlaşmasının sivil hayata geçirilmesini sağlamaktır. Bu görevlerin her biri, AGİT, BMMYK, Bosna'daki BM

¹²⁴ H. Anders Stefansson, "The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina", 2004, Göteborg University Department of Social Anthropology, https://globalstudies.gu.se/digitalAssets/809/809981_WP10Stefansson.pdf (ET: 28.02.2018), s.2.

¹²⁵ Heimerl, s.378.

¹²⁶ Van Houte ve de Koning, s.5.

¹²⁷ Dahlman ve O' Tuathail, "The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina", s.578.

misyonları ve Bosnalı ve Uluslararası temsilcilerden oluşan çeşitli komisyonları içeren farklı çok taraflı kuruluşlara verilmiştir.¹²⁸

2.2.4. Genel Değerlendirme

DPA'nın eksileri ve artılarına dair yukarıdaki çeşitli görüşleri verdikten sonra DPA'nın başarılı olup olmadığını tek bir kritere göre değerlendirmek doğru olmayacaktır. Bu bağlamda DPA, üç yönden değerlendirilmeye tabii tutulabilir. Birincisi; her barış antlaşmasında olduğu gibi DPA'nın ilk amacı da var olan çatışmayı durdurmaktır. Bu noktada tarihsel sürece baktığımızda kesin bir başarı elde ettiği açıktır. BiH'te DPA'nın imzalanmasından beri aktif bir çatışma olduğu söylenemez. İkincisi; barış antlaşmalarının bir diğer amacı pasif çatışmayı durdurmaktır. Bu noktada, özellikle üçüncü bölümde ayrıntılı bir şekilde görüleceği üzere, BiH'te var olan etnik bölünme önemli bir yer tutmaktadır. Günümüze gelindiğinde BiH içerisinde hala etnik kimliklerin ülke siyasetinde ve sosyal hayatta etkin bir şekilde insanları ayrıştırarak kullanıldığı düşünülecek olursa, DPA'nın konunun çözümünde pek başarılı olduğu söylenemeyecektir. Üçüncüsü ise DPA'nın son amacıdır. Çatışmanın tam anlamıyla bitirilmesinden sonra barışın hayatın her alanında inşa edilmesi gerekliliğidir. Bu noktada ülkenin ekonomisi, siyasi yapısı ve sosyal hayatı iç içedir. Dönüş göçü de bu son amacın hayata geçirilmesiyle anlam kazanacak bir olgudur. Üçüncü bölümde ayrıntılı bir şekilde görüleceği üzere, DPA'nın dönüş göçüne, BiH ekonomisine ve sosyal hayatına etkisi, onun bu açıdan değerlendirilmesinde etkili olacaktır.

Yukarıda DPA hakkındaki olumlu ve olumsuz çeşitli görüşlerin de katkısıyla şu söylenebilecektir ki; Her ne kadar eksiklikleri olsa da DPA, barış antlaşmaları tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. BiH'te gerek çatışmayı durdurma gerekse de dönüş göçü noktasında ciddi ilerlemeler ve başarılar sağlamıştır.

¹²⁸ Dahlman ve O' Tuathail, "The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina", ss.580-581.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BOSNA-HERSEK'TE DÖNÜŞ GÖÇÜ

Geri dönüş kararı, göç veren ile göç alan ülkeler ve uluslararası koruma politikaları eğilimlerinin etkileri de dâhil olmak üzere, oldukça değişken küresel, bölgesel ve yerel siyasi etkilere tabidir. Geri dönüş şartları aynı zamanda barış antlaşmaları, çatışma sonrası politik ve sosyoekonomik istikrar, barış uygulaması ve kalkınma süreçleriyle şekillenmekte, bunların hepsi aynı zamanda makro ve mikro siyasi aktörlerden etkilenmektedir. Geri dönüş programları, geri dönenlerin uzun vadeli yeniden entegrasyonu ve kendi kendine yeterlilik beklentilerini ele alma konusuna çok daha az odaklanmaktadır. Bir dizi ülke analizi çalışmasında, IDP ve mültecilerin çatışma sonrasında evlerine dönmelerini amaçlayan programların, geri dönenlerin tam entegrasyonu üzerinde önemli bir etkisi olmadığına dikkat çekilmiştir.¹²⁹ Göç alanındaki akademik yazın, dönüş göçüne ilişkin kararların alınmasında sosyal ve kültürel faktörlerin genellikle önemli bir rol oynadığını göstermektedir.¹³⁰ Sağlık da sadece fiziksel sağlık ve hastalıktan daha fazlasını içerdiği için daha geniş kabul edildiği takdirde önemlidir. Dünya Sağlık Örgütü'nün tanımına uygun olarak fiziksel, sosyal ve zihinsel esenlik olarak görülen sağlık da dönüş göçü kararı alınmasındaki en önemli faktörlerden biridir.¹³¹ Norveç'te dönüş göçü ile ilgili yapılan bir araştırmada¹³² bir takım sonuçlar çıkarılmıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Geri dönüş niyetleri birçok bağ ile şekillenmektedir.
- 2) Dönüş göçü basit kişisel bir konu değildir.
- 3) Potansiyel geri dönenecekler belirsizlik ve güvensizliklerle boğuşmaktadırlar.
- 4) Yurtdışında edinilen güvenli bir statü, dönüş göçü için fırsatlar yaratmaktadır.
- 5) Dönüş göçü, mekân kadar zamanla da ilişkilidir.
- 6) Dönüş göçü, sosyal ve ekonomik kesişme noktaları yaratmaktadır.
- 7) Cinsiyet ilişkileri, dönüş göçünü çelişkili şekillerde etkilemektedir. (Dönüş göçüyle ilgili akademik yazın; erkeklerin, kadınlardan daha sıklıkla, kendi

¹²⁹ Selma Porobić, "Daring 'life return-projects' to post-Dayton Bosnia and Herzegovina", **International Migration**, Cilt 55, Sayı 5, 2017, s.192.

¹³⁰ Line Neerup Handlos, Karen Fog Olvig, Ib Christian Bygbjerg, Maria Kristiansen ve Marie Louise Norredam, "Return Migration among Elderly, Chronically Ill Bosnian Refugees: Does Health Matter?", **International Journal of Environmental Research and Public Health**, Cilt 12, Sayı 10, 2015, s.12644.

¹³¹ Handlos, Olvig, Bygbjerg ve diğerleri, s.12659.

¹³² Carling, Bolognani, Erdal ve diğerleri, s.10.

lkelerine dönme eğiliminde olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ancak eylemde kadınlar, erkeklerden daha fazla geri dönmektedir.)

- 8) Geri dönüş ziyaretleri g yörüngelerinde önemli bir rol oynamaktadır.
- 9) Geri dönüş deneyimleri somut sonuçlardan daha fazla şekillenmektedir.
- 10) Yeniden entegrasyon, en az entegrasyon kadar zor olmaktadır.

Geri dönüş hazırlığı göçmen tarafında zaman, kaynak ve isteklilik gerektirmektedir. Kaynaktan kasıt, yurtdışında g deneyiminde harekete geçirilen somut (ekonomik sermaye) ve somut olmayan (temaslar, ilişkiler, beceriler, bağlar) kaynaklardır. Hazırlık sadece göçmenlerin eve dönme istekliliğine değil, aynı zamanda geri dönüşe hazır olmalarına da bağlıdır. Diğer bir deyişle, geri dönenlerin hazırlığı, evdeki geri dönüş koşulları hakkında yeterli kaynakların ve bilgilerin toplanmasıyla desteklenmesi gereken gönüllü bir eylem anlamına gelmektedir. Dönüş göçü ile ana vatandaki gelişme arasındaki bağlantıyı güçlendirmek için, geri dönüş sadece göçmenlerin gönüllü bir eylemi olarak görülmemeli, her şeyden öte, hazırlıklı olmanın bir kanıtı olarak görülmelidir.¹³³ Bazı göçmenler kendi ülkelerindeki projelerini gerçekleştirmek için yeterli maddi ve maddi olmayan kaynak toplamışlardır, girişimleri için önemli bir katkı oluşturabilecek değerli bağlantılar ve edinilmiş beceriler, bilgiler geliştirmişlerdir. Bunlar dönüş göçüne yüksek derecede hazırlıklı olan göçmenlerdir. Bu göçmenlerin, ana vatanlarında meydana gelen değişimleri kurumsal, ekonomik ve politik düzeyde değerlendirirken, geri dönüşün maliyetlerini ve faydalarını değerlendirmek için zamanları olmuştur. Onların bu durumu, sınır ötesi sosyal ve ekonomik ağlara katılımlarını etkilemektedir. Bazı göçmenler ise düşük bir hazırlık seviyesine sahiptirler. Yurtdışında kalış süreleri çok kısa olup g deneyimlerini aniden kesen büyük olaylar nedeniyle onlar için somut ve soyut kaynaklar harekete geçirilememiştir. Göç edilen ülkelerdeki dışlayıcılık, sosyal ve profesyonel gelişim için gerçek bir fırsatın olmaması gibi faktörler bu durumun oluşmasında etkilidir.¹³⁴ Göç ettikleri ülkelerde mülteci ve sığınmacı statüsünde kalanlar buna örnektir. Bazı göçmenlerin de hiçbir hazırlık seviyeleri yoktur. Göç ettikleri ülkelerdeki şartlar onları geri dönüşe zorlamıştır. Sığınmacı başvuruları reddedilenler ya da oturma izni alamayanlar bu kategoriye dâhil edilmektedir.¹³⁵

¹³³ Cassarino, s.271.

¹³⁴ Cassarino, s.274.

¹³⁵ Cassarino, s.275.

3.1. Bosna-Hersek'te Dönüş Göçünü Etkileyen Faktörler

Carl Dahlman ve Gearóid O'Tuathail, geri dönüş sürecinin uluslararası toplum ve Bosna'nın yerel etno-milliyetçi makamları arasında bir kapasite ve güç mücadelesi olarak geliştiğini savunmaktadır. Onlara göre, bu aynı zamanda bir güç yarışıdır ve geri dönüşleri önlemek isteyen etno-milliyetçi güçler ve geri dönenler arasında olacaktır. Bu iki yazarın argümanı, savaş sonrası Bosna'daki geri dönüş sürecinin, savaş sırasında iktidarı ele geçiren ve etnik üstünlüğün yerel rejimlerini kurumsallaştırmaya çalışanlar arasında yerleşmiş bir jeopolitik mücadele olduğu yönündedir.¹³⁶

Bosna Savaşının patlak vermesinden sonra yurtdışına göç eden mültecilerin ve Bosna içerisinde yerinden olan kişilerin, eski yerleşim yerlerine dönmelerini etkileyen olumlu ve olumsuz faktörler vardır. Bunların bazıları Bosna'nın genel durumuyla ilgiliyken bazıları da göç alan ülkelerdeki mültecilerin yaşam şartlarıyla bağlantılıdır. Bu faktörlerin bir kısmı Bosnalı mültecilere özel olduğu gibi bir kısmı da genel olarak dönüş göçlerini belirleyen faktörlerdir.

Mali kaynakların yetersizliği, ulusal kimlik edinmedeki zorluklar, geri dönüş ülkesindeki ekonomik ve/veya politik istikrarın olmaması ve göç alan ülkede geçirilen sürenin uzunluğu gibi engeller dönüş göçünü olumsuz etkileyen unsurlardandır.¹³⁷ Daha sonraki evrelerde dönüş göçünün olumsuz faktörleri arasında; Bürokrasinin geri dönenlerin döndükten sonraki yatırım çabalarını engellemesi, yurtdışında kazanılan becerilerin her zaman ana vatandaki ihtiyaçlarla eşleşmemesi, ana vatandaki kurumların yeni fikirlere açık olmaması, eve dönen tüm göçmenlerin yurtdışında başarılı olmaması gerçeği, dönüş göçüne ilişkin veriler genelde yeterli olmadığı için analiz yapılmasının zor olması gibi faktörler yer almaktadır.¹³⁸

Savaş bittiğinde, uluslararası toplumun BiH'in yeniden inşası stratejisinin önemli bir kısmı, savaş sırasında meydana gelen etnik temizliğin etkilerini silmek için mümkün olduğu kadar çok Bosnalı mülteciyi ülkelere geri döndürmek olmuştur. Geri dönüş politikası büyük ölçüde, göçün tüm mülteciler tarafından arzu edildiği ve kişinin kendi

¹³⁶ Dahlman ve O'Tuathail, "Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places" s.646.

¹³⁷ European Migration Network of European Commission, **EMN Synthesis Report**, Luxembourg, 2007, s.20.

¹³⁸ Jackline Wahba, "Who benefits from return migration to developing countries?", **IZA World of Labor**, 2015, s.6. (Erişim Tarihi: 05.12.2018).

ülkesine yeniden entegrasyonunun doğal ve hızlı bir şekilde gerçekleştiği varsayımına dayanmaktadır.¹³⁹ Ancak bunlara rağmen savaştan sonraki ilk yıllarda yapılacak olan erken geri dönüş, mültecilere verilmiş birçok hakkı da çeşitli şekillerde tehlikeye atabilirdi. Birincisi, pratik bir mesele olarak, mültecilerin, mülk hak taleplerini karara bağlamak için oluşturulan yeni Mülteciler ve Yerinden Edilmiş Kişiler Komisyonu'nun tam olarak faaliyete geçmesinden önce BiH'e dönmeleri halinde bu hakkı kullanmaları zor veya imkânsız olabilirdi. Bu politikalar değişene kadar ve taraflar DPA kapsamındaki taahhütlerini yerine getirene kadar, mültecilerin geri dönüş haklarını tam olarak gerçekleştirmeleri beklenemezdi. Bu sebeple geri dönüş planını uygulayan Batı Avrupa hükümetleri bu koşullara dikkat etmeliydi. Bir mültecinin kökenine dönme konusundaki yetersizliği veya isteksizliği, onun BiH'e geri dönüşünü engellemeyi gerektirmiyorken, en azından bu gibi durumlarda, BiH'te barış planının uygulanmasına ve şartlar iyileşene kadar geri dönüşün ertelenmesi gerektiğini göstermekteydi. Aksi takdirde, batılı hükümetler mültecilerin evlerine dönme haklarını baltalayarak riske etmekteydiler ve aynı zamanda etnik temizliğin etkilerini tersine çevirme fırsatını da kaçırmaktaydılar.¹⁴⁰ Yurtdışına göç ve dönüş göçü kararları, bireylerin faydaları ve maliyetleri tarttıkları ve faydaların maliyetlerden daha fazla olduğu durumlarda uzun göç yolculuklarına giriştikleri bireysel ya da ailevi kararlarıdır.¹⁴¹

3.1.1. Bireysel Faktörler

Genel anlamda dünyadaki dönüş göçü vakalarında, savaş zamanı zorunlu bir şekilde ülkesini terk eden yaşlı göçmenlerin, gençlere veya olumsuz anılara sahip olanlardan geri dönme olasılıkları daha yüksektir. Ayrıca, nerede yaşayacaklarını seçerken, yaşlılar eğitim veya iş bulma fırsatlarıyla daha az, ait olduklarını hissettikleri bir yerde yaşamakla daha çok ilgilenmektedirler.¹⁴² Bosna özelinde; göçle ilgili veriler, hem güvenlik kaygılarının hem de ev hatıralarının geri dönüş konusunda karar vermede önemini yansıtırken, çatışma öncesi etnik ilişkilerin pozitif anılarına sahip eski Bosnalılar, gençlere veya olumsuz anılara sahip olanlara kıyasla daha fazla geri dönme eğilimindedirler.¹⁴³ IOM Saraybosna Geri dönüş ve Yeniden Entegrasyon Koordinatörü;

¹³⁹ Handlos, Olvig, Bygbjerg ve diğerleri, s.12645.

¹⁴⁰ Andersen, s.205.

¹⁴¹ Wahba, s.1.

¹⁴² Djordje Stefanovic ve Neophytos Loizides. "The role of remote voting in encouraging return", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.39.

¹⁴³ Stefanovic ve Loizides, "The role of remote voting in encouraging return", s.39.

Yaşlı insanların geri dönmekten daha mutlu olduklarını, çünkü genellikle ana vatan ile gençlerden daha fazla özdeşleştiklerini söylemektedir.¹⁴⁴ BiH'e geri dönenlerin büyük çoğunluğu yaşlılar ve tanıdık çevrede yaşamlarını sürdürebilmek için geri dönmeyi seçen emekli kişilerdir. Yaşlıların çoğu, topraklarına karşı güçlü duygusal bağları olduğu için geri dönmektedirler.¹⁴⁵ Konuyla ilgili yapılan bazı çalışmalarda, dönüş göçünün en çok yapıldığı yaş aralıklarının 35-45 ve 65-70 yaşları olduğu görülmektedir. Göç edilen ülkede bir yerleşim döneminden sonra ana vatana dönüş daha gevşek olmaktadır.¹⁴⁶ 2006 yılında yapılan araştırmalardan elde edilen verilere göre, düşük eğitilmiş mülteciler, yaşlılar ve kadınlar entegrasyonla daha çok ilgilenmektedirler. 15 ila 39 yaş arasındaki kişiler arasında %40'ın üzerinde bir oran gidilen ülkeye entegrasyonu seçmekte veya ülkelerine dönmek yerine üçüncü ülkelere gitmek istemektedir.¹⁴⁷

Kadınların ve savaş suçu mağduriyeti yaşayanların geri dönme ihtimalinin daha düşük olduğu görülmektedir. Daha iyi eğitilmiş olup zorunlu göçe maruz kalan göçmenlerin geri dönüş olasılıkları daha düşüktür; bu da muhtemelen yeni ikamet yerlerine daha kolay ekonomik bütünleşmeleri ile ilgilidir.¹⁴⁸ Örneğin, Finlandiya'daki hemen hemen tüm Bosnalılar, ülkeye BiH'teki savaş sırasında ya da savaşın hemen sonrasında mülteci olarak gelmişlerdir. (Eski Yugoslavya'dan Finlandiya'ya neredeyse hiçbir savaş öncesi işgücü göçü yoktu.) DPA'dan sonra sadece az sayıdaki mülteci BiH'e geri dönmüştür. Finlandiya'dan dönenlerin çoğu, BiH'te emekli maaşı almaya hak kazanan yaşlı insanlardır.¹⁴⁹ Kronik olarak rahatsız olan Bosnalı yaşlılar arasında onları dönüş göçü için motive eden kilit mesele, aidiyet duygusu arayışıdır. Ait olma hissi sadece belirli yerlere bağlı değildir; belirli insanlarla da güçlü bir şekilde ilişkilidir.¹⁵⁰ Şüphesiz, ülkesine geri dönenler savaş yıkımının sosyoekonomik boyutları, Yugoslav ağlarının çöküşü ve post-sosyalist sanayileşme tarafından da etkilenmiştir ancak yine de, geri dönenlerin çoğunluğunun bir kısmı için, gönüllü geri dönüş, özellikle duygusal bir temelde cazip bir seçenek teşkil etmiş, onların ait olduklarını hissettikleri yerde olmalarına izin vermiştir.¹⁵¹

¹⁴⁴ Van Houte ve de Koning, s.8.

¹⁴⁵ Heimerl, s.385.

¹⁴⁶ Olovsson, s.15.

¹⁴⁷ Vujadinović, Šabić, Stojković ve Milinčić, s.252.

¹⁴⁸ Djordje Stefanovic ve Neophytos Loizides. "Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War", **International Migration**, Cilt 55, Sayı 5, 2017, s.231.

¹⁴⁹ Huttunen, s.42.

¹⁵⁰ Handlos, Olvig, Bygbjerg ve diğerleri, s.12657.

¹⁵¹ Jansen, s.144.

3.1.2. Sosyal Faktörler

Geri dönme ya da dönmeme kararlarında hem resmi hem de gayri resmi bağların ve akrabalık ağlarının rolü önemlidir. Kırsal bölgelerden kaçan zorunlu göçmenlerin geri dönüşleri daha muhtemel olabilmektedir. Çünkü insanlar komşularının daha fazla bir kısmını tanıyıp onlara güvenebileceğinden, koordinasyon ve sosyal örgütlenme kırsal ortamlarda daha kolay elde edilebilmektedir.¹⁵²

‘Geri kurulan ve aile odaklı bir hayat’ olarak nitelendirilen, BiH kültürüne duyulan ihtiyaç gibi sosyokültürel faktörler, geri dönenler adına, hem dönüş için hem de Bosna’da kalmak için motivasyon olarak önemlidir. Halen BiH’teki istikrarsız sosyopolitik ve ekonomik durumdaki kaygıya rağmen, geri dönenler, dönüşte daha yakın ve daha zengin sosyal bağlar ve daha yavaş tempolu bir yaşam tarzı bulabilmektedirler. Örneğin, Kanada ve ABD’den geri dönenler dönüşlerini açıklarken vatanseverlikten ve savaş sonrası ülkelerinin gelişimine yardım etme yükümlülüklerinden bahsetmişlerdir ama aynı zamanda BiH’teki ekonomik faktörlerin ve özellikle ‘ucuz hayatın’ onların geri dönüşü ve kalmalarını sürdürmeleri için önemli olduğunu belirtmişlerdir.¹⁵³

Aile faktörü, dönüş göçünde önemli bir belirleyicidir. Kalıcı olarak ana vatanını bırakıp göç etmek veya dönüş göçü gerçekleştirmek, çocuklara yönelik tamamen özgecil motifler için optimal bir strateji olarak seçilebilmektedir.¹⁵⁴ Göçmenlerin sadece kendi gelecekteki refahları ile ilgili kaygıları değil, aynı zamanda çocuklarının gelecekteki refahı ile ilgili kaygıları da göç ve yeniden göç kararları üzerinde önemli bir etkisi olması muhtemeldir. Göçmenlerin çocuklarının yararına olan göç ve yeniden göç kararlarını birbirine bağlayan süreçleri anlamak sadece akademik ilgi değil, göç politikaları için de çok önemlidir.¹⁵⁵ Çocuklu ailelerin savaş öncesi yerleşim yerlerine dönme kararı, tüm ekonomik, sosyal güvenlik ve çocuklarının eğitim beklentileri gibi bir dizi faktöre bağlıdır. Farklı raporlar, eğitim kurumlarındaki ayrımcılığın, yerinden edilmiş kişilerin ve mültecilerin geri dönüşünü engellediğini ve bu durumun özellikle geri dönenlerin çokça bulunduğu kırsal alanlarda olduğu sonucuna varmıştır.¹⁵⁶ En fazla şekilde çocukları etkileyecek, yeni

¹⁵² Stefanovic ve Loizides, “Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War”, s.231.

¹⁵³ Porobić, s.199.

¹⁵⁴ Christian Dustmann, “Children and Return Migration”, **Journal of Population Economics**, Cilt 16, Sayı 4, 2003, s.828.

¹⁵⁵ Dustmann, s.816.

¹⁵⁶ Džihic ve Oruč, s.24.

nesillere yönelik eğitim ile ilgili milliyetçi söylemler, azınlık olarak geri dönecekler için asimilasyon ve ulusal kimlik kaybı korkusu yaratmaktadır. Bu da geri dönüşe sekte vurmaktadır.¹⁵⁷ Okul çağında çocuğunuz varsa, okulda arkadaşları olduğu için içinde bulundukları topluma daha hızlı entegre olurlar ve eğitimlerini aynı yerde bitirmeleri onlar için en iyisidir. Bu gerekçe, özellikle üçüncü bir ülkeye göç eden göçmenler arasında, göç üzerine olumsuz bir etkiye katkıda bulunmaktadır.¹⁵⁸ 2004 yılında OHR, BiH'teki eğitim durumunun istikrara, güvenliğe, barışa, kurumsal inşaya, sürdürülebilir mülteci dönüşüne ve ekonomik dönüşüme ciddi engel olduğunu rapor etmiştir. Kapsamlı bir eğitim reformu, AGİT ve diğer uluslararası örgütlerin ötesinde çok güç görünmekle birlikte tarihi hafıza burada önemli bir yer tutmaktadır.¹⁵⁹ Tarihi hafızayı açacak zamanın geçmesiyle, özellikle dışarıdan yardımlarla kurumların ve kapasitenin büyümesi ile eğitimin de düzeleceği varsayılmaktadır. Fakat daha fazla zamanın geçmesi, mültecilerin başka yerlerde yeni bir yaşam inşa etmelerine ya da başka alternatifler bulmalarına neden olmaktadır. Böylelikle mültecilerin evlerine geri dönüşü daha az ihtimal haline gelebilmektedir.¹⁶⁰ Ülkenin bölücü eğitim sistemini ve politikalarını yeniden gözden geçirme amaçlı uluslararası baskı ya da taleplerin yokluğunda, ülkenin okullarının daha geniş kapsamlı bir biçimde gelişeceğine ya da daha çoğulcu olacağına inanmak için bir neden yoktur; Statüko, kendi iktidarlarını zayıflatacak daha sivil seçeneklere karşı direnen iktidardaki milliyetçi siyasi partilere uymaktadır. Uzun vadede bu, hem bugüne kadar meydana gelen geri dönüşü tehdit edecek hem de gelecekteki olası geri dönüşlere kapıyı etkili bir şekilde kapatacaktır.¹⁶¹

3.1.3. Ekonomik Faktörler

Geri dönenlerin neden ilk etapta evlerine döndüklerinin bir sebebi de ekonomik umutların başka yerlerde daha iyi olmamasıdır.¹⁶² Dönüş göçünün artıları arasında; göçmenlerin birikimleri sayesinde döndüklerinde iş kurma olasılıkları, yurtdışında kazandıkları beceriler sayesinde döndüklerinde daha yüksek ücretlerle çalışmaları, yeni fikir ve

¹⁵⁷ Dragana Marinkovic, "Property Restitution and Sustainable Return: Lessons from Bosnia Herzegovina", International Studies Honors Projects. Macalester College International Studies Department, 2013, s.55.

¹⁵⁸ Olovsson, s.18.

¹⁵⁹ Marinkovic, s.57.

¹⁶⁰ Marinkovic, s.58.

¹⁶¹ Perry, s.27.

¹⁶² Marita Eastmond, "Transnational Returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina", **International Migration**, Cilt 44, Sayı 3, 2006, s.143.

kavramlar ile ana vatanlarındaki ekonomik ve siyasi sonuçları iyileştirme olanakları yer almaktadır.¹⁶³ Çoğu durumda göçmenler, ailelerinin yaşadığı yerde yaşamayı ve çalışmayı tercih etmektedir. Birçok durumda, geri dönüş kararı, geçici olarak edinilen tasarrufları, beceri ve bilgileri kendi ülkelerinde kullanmak adına bir göç stratejisinin parçasıdır. Bazıları, tasarruflarını daha yüksek satın alma gücüne sahip olunan yurtdışındaki bir ülkede harcamak isterken, bazıları, kendi ülkelerine geri döndüklerinde orada bir iş kurmak için kullanmayı planlamaktadır.¹⁶⁴ Göç edilen ülkedeki yaşam süresi gelirinin ana vatana göre daha düşük olması, geri dönüş kararı alınmasına neden olmaktadır.¹⁶⁵ Kendi ülkenizi, aile üyelerinizi ve arkadaşlarınızı özlediğinizdeki psikolojik faktörler, ülke ekonomisindeki gelişmeler ile birlikte dönüş göçüne katkıda bulunabilmektedir.¹⁶⁶ Örneğin, göç edilen ülkedeki iltica prosedürü strese neden olabilmektedir. Gönüllü dönüşü kolaylaştırmak için çoğunlukla parasal veya başka maddi destek sağlanmaktadır ve bu destek genellikle seyahat masraflarını ve yeniden entegrasyon yardımlarını içermektedir. Yardımın büyüklüğü, geri dönme teşvikini yaratmayabilir, ancak geri dönüşü bir olasılık olarak gören göçmenler için önemli bir mali kaynak veya başka bir destek kaynağıdır.¹⁶⁷

Dönüş göçü ile ilgili yapılan analizlerden, geri dönenlerin yurtdışında daha uzun süreler boyunca çalıştırılmalarının, anavatanlarında iş bulma kabiliyetlerini olumlu yönde etkiledikleri çıkarılmaktadır. Yurtdışında çalışan geri dönenler, yurtdışında para tasarrufu sağlayabildiklerini söylemiştir. Bu tasarruflar çoğunlukla bir evin yeniden yapılandırılması, günlük ihtiyaçlar, ev kiralanması ve/veya bir işe yatırılması için harcanmıştır. Bundan dolayı yurtdışında çalışabilmek, göçmenlerin geri dönüş sonrasında kendi ülkelerine yatırım yapabilecekleri para biriktirmelerine ve sürdürülebilir dönüş ve yerleşik olma şanslarını artırmalarına olanak tanımaktadır. Yurtdışına kaçanlar, anavatanlarına para göndererek ve aile üyelerini BiH’te destekleyerek, geri döndüklerinde duygusal ve maddi desteğe güvenebilecekleri sosyal ilişkilerini sağlamlaştırmaktadırlar.¹⁶⁸ İsveç’e gelen Bosnalı mülteciler BiH’te durum düzeline kadar ekonomik ve politik istikrarın olduğu İsveç’e kaçmışlardır. Daha sonra nostalji

¹⁶³ Wahba, s.1.

¹⁶⁴ Wahba, s.4.

¹⁶⁵ Wahba, s.5.

¹⁶⁶ Olovsson, s.11.

¹⁶⁷ European Migration Network of European Commission, s.20

¹⁶⁸ Van Houte ve de Koning, s.27.

nedeniyle bir geri dönüş gerçekleştirmişlerdir, çünkü BiH'te yaşamak daha ucuzdur.¹⁶⁹ İsveç'ten BiH'e dönüş göçü gerçekleştiren göçmenler arasında yapılan bir araştırmada, İsveç'ten dönen göçmenler eğer bir iş bulma imkânları olmasaydı ya da bir projeleri olmasaydı dönmeyeceklerini açıkça belirtmişlerdir. Bosna'ya geri dönen göçmenler için yabancı şirketlerde ya da uluslararası organizasyonlarda iş bulmak daha kolayken, Bosna işgücü piyasasına girmek çok daha zordur. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Birincisi, göç konusuyla ilgilenen uluslararası kuruluşlar, geri dönenlerin uluslararası deneyimlerine değer verdikleri için geri dönenler için uygun işyerleridir. İkincisi, yabancı şirketlerin ve kurumların geri dönenler için daha çekici olmaları muhtemeldir, çünkü Bosnalı işgücü piyasasına kıyasla, özellikle maaşlar açısından daha iyi çalışma koşulları sunma eğilimindedirler.¹⁷⁰ BiH'teki İsveç yatırımlarının kolaylaştırılması durumunda, BiH'te kurulan İsveç şirketleri, mevcut olan düşük üretim maliyetlerinden açıkça yararlanmaktadır. Bu anlamda, bu tür yatırımları kolaylaştıran yatırımcılar hem İsveç hem de BiH'teki ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmaktadır. Benzer şekilde, ticaret ilişkilerinin kolaylaştırılmasının İsveç ve BiH'te eşzamanlı kalkınma etkileri vardır. İsveçli şirketler, daha ucuz işgücüne sahip bir ülkede üretimlerinin veya hizmetlerinin bir kısmını dışarıdan temin etme imkânından yararlanmaktadır. Geri dönenler, tam da bu noktada, İsveç şirketlerinin ürünlerini BiH'te ihraç etmelerine yardımcı olmaktadır. Ek olarak, İsveç ile BiH arasındaki iyi siyasi diyalog, her iki ülkenin de yararına olmaktadır. Bundan dolayı, siyasi diyalogu geliştirmeye katkıda bulunan geri dönenler, her iki ülkede de olumlu bir etki yaratmaktadır.¹⁷¹

Yardım, göçmenler için geri dönüş öncesinde, sırasında ve sonrasında engelleri hafifletmeye katkıda bulunmaktadır. Bu yardım, göç alan devletle ilgili kurumlardan ve/veya STK'lardan veya diğer kuruluşlardan alınmaktadır. Geri dönenlerin çoğunluğu BiH'e dönüş sırasında yardım almıştır. Geri dönüş masrafları genellikle göç alan devlet kurumları veya IOM tarafından karşılanıp ödenmiştir. Buna ek olarak, geri dönüş sırasında göç alan ülkelerin hükümetlerinden yardım alanların neredeyse tamamı Almanya'da kalmaktaydı ve bu yardımı 1990'ların sonunda BM'nin geri gönderme programının bir parçası olarak almışlardır.¹⁷² Örneğin, İsveç'te Göç Kurulu, geri dönmek isteyen mültecilere ekonomik destek sunmuştur. Bir göçmen, ana vatanındaki ilk dönem

¹⁶⁹ Olovsson, s.10.

¹⁷⁰ Vogiazides, s.52.

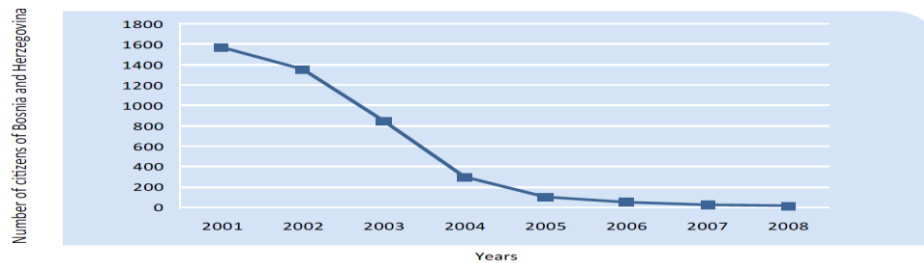
¹⁷¹ Vogiazides, s.60.

¹⁷² Van Houte ve de Koning, s.29.

boyunca mali destek için başvuruda bulunup seyahat masrafları için de makul bir tazminat talep edebilmiştir.¹⁷³ Geri dönme kararları, göçmenlerin bu ülkelerde elde ettikleri fiziksel ve ekonomik güvenliği kavramalarına rağmen, İskandinav ülkelerinde mülteci yaşamını zorlaştıran dilsel sorunlardan ve kültürel yabancılaşmalardan etkilenmiştir. Göç alan ülkelere gelen ekonomik kaynaklardan dolayı, geri dönenler genellikle evlerinin savaş öncesi kalitesine yeniden kavuşabilmiş ve hatta evlerini geliştirebilmişlerdir. Çoğu, yurtdışı dönemlerinde bir miktar para biriktirmeyi başarmış ve göç alan ülke hükümetinden bir geri dönüş hibesi de almışlardır. Ek olarak örneğin, hükümetin sürdürülebilir mülteci dönüşünü sağlama çabasının bir parçası olarak, Danimarka'dan dönen yaşlı mülteciler, beş yıllık bir süre için aylık olarak önemli ölçüde yeniden birleştirme ve evlerinin onarımı için ekonomik destek sağlamışlardır. Göç alan ülkelerin bu türden maddi yardımları, Bosnalı yaşlı müslümanların geri dönme kararında çok önemli bir rol oynamıştır.¹⁷⁴ Danimarka'da Bosnalı göçmenler arasında geri dönüş gönüllüdür ve Danimarka devleti tarafından bir defaya mahsus ödeme, birinci yıl için tıbbi destek ve 55 yaşın üzerindeki herkese ömür boyu yeniden entegrasyon ödemeleri ile mali olarak desteklenmiştir. Geri dönenler, Bosna'ya geri döndüklerinde Danimarka'da ikamet izni almaktan vazgeçmişlerdir. Ancak, geri dönüşlerinin ilk yılında fikirlerini değiştirmelerine ve ikamet iznini almak için Danimarka'ya geri dönmelerine izin verilmiştir. Fakat çok az kişi bu hakkını kullanmıştır.¹⁷⁵

Grafik 1: 2001-2008 Yılları Arasında Uluslararası Göç Örgütü'nün Yardımlarından Faydalananak Bosna-Hersek'e Geri Dönen Bosnalı Nüfus

Graphic overview of the number of citizens of Bosnia and Herzegovina who returned to the country from 2001 to 2008 with the IOM's assistance

Kaynak: <http://www.msb.gov.ba/dokumenti/arhiva/?id=5454> (E.T. 10.06.2018)

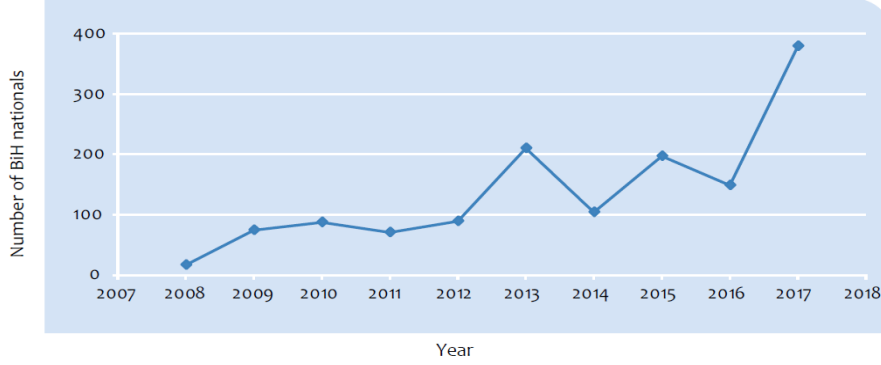
¹⁷³ Olovsson, s.8.

¹⁷⁴ Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", s.124.

¹⁷⁵ Handlos, Olvig, Bygbjerg ve diğerleri, s.12646.

Grafik 2: 2008-2017 Yılları Arasında Uluslararası Göç Örgütü’nün Yardımlarından Faydalanarak Bosna-Hersek’e Geri Dönen Bosnalı Nüfus

Graphic overview of the number of returned BiH nationals with IOM assistance from 2008 to 2017

Kaynak: [http://www.msb.gov.ba/PDF/MIGRACIONI%20PROFIL 2017 %20ENG FINAL.pdf](http://www.msb.gov.ba/PDF/MIGRACIONI%20PROFIL%202017%20ENG%20FINAL.pdf) (E.T. 08.06.2018)

Büyük bir kararlılıkla, mültecilerin savaş öncesi evlerini geri alma hakkı, ülkenin birçok yerinde yerel otoritelerin sistematik direnişine rağmen güvence altına alınmıştır. Bu açıkça bir insan hakları ve barış süreci perspektifinden takdir edilmesi gereken bir başarıdır. Yerinden edilmiş kişilerin kaçtıkları veya kovuldukları evlere geri dönme haklarına, aynı zamanda yasal ve ahlaki haklarına saygılı olmak, etnik temizlik mantığına karşı çıkmada mağdurun rehabilitasyonuna ve adalet duygusuna büyük katkıda bulunmaktadır.¹⁷⁶ Bosna’daki kötü örnekler, savaş öncesi mülk iadesinin, özellikle geri dönenler ve geri dönen toplulukların gerçek anlamda yeniden entegrasyonu için eşit fırsatların yokluğunda, 1991 yılındaki savaş öncesi duruma dönüşe eşdeğer olmadığını göstermektedir. Bazı durumlarda, potansiyel geri dönecek kişiler dairelerini geri kazanmış ve yerlerinden edilmiş kişilere kiralamışlardır. Bu durum, potansiyel geri dönüşler arasında, seçenekleri açık tutmak ve iş fırsatlarının ortaya çıkmasını beklerken ya da güvenlik ortamının iyileştirilmesini beklerken, bir miktar geliri güvence altına almak için belirgin bir arzuyu yansıtmaktadır.¹⁷⁷

Bir yükseköğretime sahip olmak dönüş göçü kararını olumlu yönde etkilemektedir. Yüksek eğitilmiş kişilerin iyi ücretli bir iş bulma olasılıkları daha yüksektir ve daha düşük eğitim düzeyine sahip olanlardan daha iyi ekonomik ön koşullara sahip olmaları

¹⁷⁶ Stefansson, “Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town”, s.131.

¹⁷⁷ Heimerl, s.386.

beklenmektedir. BiH'teki sosyal koruma sistemi kısmen gelişmemiş olduğundan, sadece iyi ücretli bir iş sahibi ya da varlıklı akrabaları olan insanların herhangi bir felakete uğramaya güçleri yetmektedir.¹⁷⁸

Göç edilen ülkelerde zorunlu göçmenlere karşı uygulandığı görülen düşük eğitim seviyeleri ve istihdam olanaklarından dışlanma; sosyal dışlanmaya, ekonomik bağımlılığa ve zorunlu göçmen topluluklar arasında derin bir çaresizlik duygusuna yol açabilmektedir. Diğer taraftan entegrasyon ise, toplumun geri dönüşümü için değerli olan beceri ve kaynak edinimi ile sonuçlanabilmektedir. Dönüş göçü için asıl hedef göçmenlerin gerçek bir seçim özgürlüğünün olmasıdır. Yani, zorunlu göçmenler sürgünde hissedilen çaresizlik ve umutsuzluk duyguları nedeniyle fazla oranda geri dönüyorlarsa, bu geri dönüşler gerçek anlamda gönüllü değildir, sosyoekonomik dışlanma aracılığıyla zorlanmaktadır.¹⁷⁹ AB ülkelerinde zorunlu dönüş prosedürü, genellikle, İsveç, Estonya veya İtalya'da olduğu gibi, bazen ret ve kovulma arasındaki ayrım ile veya Hollanda'da olduğu gibi bazen oturma izni başvurusunun reddedildiği birden fazla sonucu içeren kararın parçası olan bir geri dönüş kararı ile başlamaktadır.¹⁸⁰

İstihdamın dönüş göçü üzerinde güçlü bir olumsuz etkisi vardır. Göçmen gittiği ülkenin işgücü piyasasında çalışıyorsa, geri dönme olasılığı orada işsiz kalmış göçmenden daha düşüktür.¹⁸¹ Zorunlu göçmenlerin zaman geçtikten sonra ve yeni bir ortama başarıyla yerleştikten sonra evlerine dönme olasılıklarının daha az olduğu savunulmaktadır. Kalıcı iş, mülk ve dil yeterliliği de dâhil olmak üzere çeşitli faktörler, geri dönüş kararlarını etkilemektedir.¹⁸² Göç alan ülkede itici faktörler egemen olduğu takdirde, mültecilerin evlerine geri dönmek yerine, ülkedeki şartlara göre sabit kalmak ya da üçüncü bir ülkeye göç etme olasılıklarının daha yüksek olduğu ampirik olarak desteklenmektedir.¹⁸³

Başarılı geri dönüşler, insanların fiziksel hareketlerinden ziyade uluslararası toplumun onların bu hareketlerini kolaylaştırıcı şartları yaratmalarına bağlıdır. Ev ve iş fırsatı, altyapı desteği bunlardan bazılarıdır. Uzun vadeli bir vizyonun olmayışı, etkili kurumsal

¹⁷⁸ Olovsson, s.30.

¹⁷⁹ Stefanovic ve Loizides, "Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War", s.230.

¹⁸⁰ European Migration Network of European Commission, s.21.

¹⁸¹ Olovsson, s.24.

¹⁸² Stefanovic ve Loizides, "Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War", s.230.

¹⁸³ Olovsson, s.11.

koordinasyonun ve yerel sivil projeler için hızlı serbest fonların eksikliği, uluslararası toplumun DPA'yı uygulamaya koyma yeteneğini azaltmıştır.¹⁸⁴

Yurtdışında yaşayan 449 Bosnalı genç ile yapılan bir anket çalışmasında bu gençlerin sadece 113'ünün BiH'e geri döndüğü görülmüştür ve bunların da %39'unun işsiz olması çoğunun neden geri dönmediğini açıklar niteliktedir.¹⁸⁵ Örnek olarak yine İsveç'i kullanacak olursak, İsveç'te BiH'ten gelen insanların entegrasyonu ile ilgili bazı ilginç açıklamalar yapılabilmektedir. Genel anlamda ortalama olarak, İsveç'te entegrasyon düşüktür. Ancak Gnosjö-Gislaved bölgesinde, Värnamo ve Vaggeryd'de yüksek entegrasyon gösteren bölgesel farklılıklar vardır; Vaggeryd'de, Bosnalı erkeklerin %85'i 1997'de işgücü piyasasındaydı. Gnosjö-Gislaved bölgesinde ise, Bosnalı erkeklerin %70'i 1997'de işgücü piyasasındaydı.¹⁸⁶ Eski Yugoslavya ülkelerinden gelen 147 bin kişiyle doğan yabancı grup, İsveç'teki ikinci en büyük yabancı nüfus grubudur. İsveç'e gelen Bosnalı göçmenler iki farklı dalgada gelmiştir. Birinci dalga 1960'lar ve 1970'ler süresince gelen işgücü göçü olarak, ikinci dalga ise 1990'dan sonra Bosna savaşındaki etnik temizlik ve çatışmaların sonucu olarak gelmiştir.¹⁸⁷ İsveç'e BiH'ten gelen mülteciler geri dönme niyetinde olmalarına rağmen, farklı nedenlerden ötürü böyle bir eylemi gerçekleştirememişlerdir. Buna yol açan önemli iki faktör; Ana vatandaki siyasi istikrarsızlıktan dolayı yeni olumsuz deneyimler korkusu ve yaşlı göçmenlerin geri dönüşü sağlayabilme adına yeterli para biriktirmek için çok az zamanlarının olması olmuştur.¹⁸⁸ İsveç'teki eğitimin bugün BiH ile kıyaslanması, bazı mültecilerin İsveç'te kalma kararında güçlü bir faktördür. Aynı zamanda, İsveç'te standart yaşamın yeniden kazanılmasının zorlukları, geri dönüş konusunda toplum çapında bir söylemin sürdürülmesine yardımcı olmuştur.¹⁸⁹

Birçok Bosnalı Müslüman mülteci, savaştan sonraki ilk yıllarda hemen geri dönmek istediklerini, ancak bu zamana kadar bu isteklerinin, ekonominin kötü durumu, işsizlik ve bölgedeki etnik ayrımcılık nedeniyle gerçekleşmesinin imkânsız hale geldiğini

¹⁸⁴ Burcu Akan ve Lauren van Metre, "Dayton Implementation - The Return of Refugees", **SPECIAL REPORT 26**, Washington DC, 1997, s.1

¹⁸⁵ Vogiazides, s.12.

¹⁸⁶ Olovsson, s.3.

¹⁸⁷ Olovsson, s.4.

¹⁸⁸ Olovsson, s.12.

¹⁸⁹ Eastmond, s.146.

belirtmiştir. Ancak evlerini satmamak suretiyle gelecekteki dönüş fırsatını açık tutmayı ve bazıları emeklilikten sonra geri dönmeyi planlamışlardır.¹⁹⁰

3.1.4. Siyasi Faktörler

Geri dönüşlerdeki etnik farklılıklar açısından, geleneksel beklenti, Bosnalı Müslüman göçmenlerin Sırp ya da Hırvat muadillerinden geri dönme olasılıklarının daha yüksek olmasıdır.¹⁹¹ Nitekim geri dönenlere dair yapılan sayısal veriler de bunu desteklemektedir. 2004 yılına kadar BiH'e varan 1 milyon geri dönüş yapmış kişinin yaklaşık %61'i Bosnalı Müslümanlardan, %24'ü Bosnalı Sırlardan, %13'ü de Bosnalı Hırvatlardan oluşmaktadır. %1'den daha azı ise başka etnik azınlıklardandır. Ayrıca geri dönenlerin %75'ine yakını FBiH'e yerleşmiştir.¹⁹² Etnik kökene bakılmaksızın, savaş sebebiyle yerlerinden edilmiş güçlü bağıllık hisleri olan köylülerin geri dönme olasılığı daha yüksektir. Bu sonuçlardan yola çıkarak, tipik geri dönenlerin bir profilini çizebiliriz: köylerine ve evlerine güçlü bağıllık hissi duyanlar, fakir bir ülkedeki en yoksullar, ayrımcılık kurbanları ve Bosnalı Müslümanlar, geri dönenler arasında çoğunluğu oluşturan kesimlerdir.¹⁹³

Grafik 3: Dayton Barış Antlaşması'ndan 2008 Yılına Kadar Entitelere ve Statülere Göre Yıllık Geri Dönüşler

Kaynak: Annals of the Association of American Geographers, 2009, ss. 1045–1053

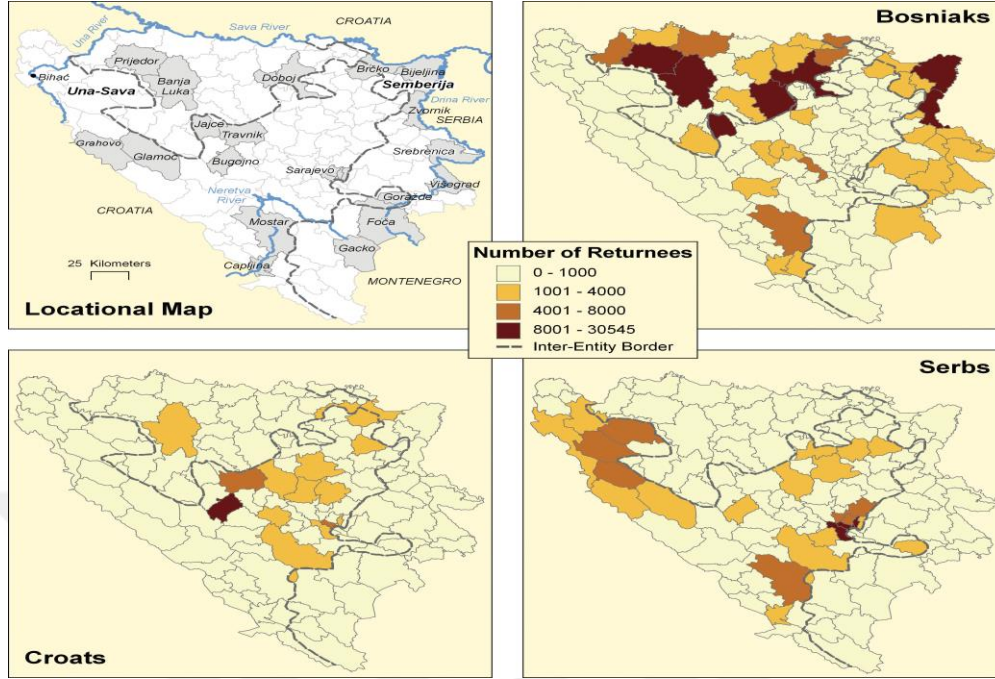
¹⁹⁰ Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", s.127.

¹⁹¹ Stefanovic ve Loizides, "Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War", s.219.

¹⁹² Dahlman ve O'Tuathail, "Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places" s.658.

¹⁹³ O'Tuathail ve O'Loughlin, s.1052.

Harita 1: Etnik Kökene Göre Bosna-Hersek'e Geri Dönerlerin Sayıları

Kaynak: Annals of the Association of American Geographers, 2009, ss. 1045–1053

Yurtdışında sığınma talep etmiş, en fazla sayıda göçmen kabul eden devlet olan Almanya'daki Bosnalılardan bazıları, IOM tarafından yönetilen devlet destekli geri dönüş programının bir parçası olarak ülkelerine geri dönmüştür. Almanya'yı İsveç ve İsviçre gibi bazı diğer Avrupa devletleri takip etmiştir ve geri dönerlerin büyük çoğunluğu (% 70'in üzerinde) savaş sonrası ilk üç yıl içinde gelmiştir.¹⁹⁴ Almanya'daki bazı kaynaklar, gittikleri ilk yıllarda mültecilerin çoğunun o ülkede kalmak istediğini belirtmektedir. Ancak Dayton ya da diğer uluslararası forumlarda geri dönüşten başka alternatif seçenekler hakkında hiçbir şey not edilmemiştir. Geçici korumadan yararlanan bazı Bosnalıların eve dönmek istemiş olmasının nedenlerinden biri, güvencesizlik durumu nedeniyle iltica ülkelerindeki geleceği hakkında endişe duymaktır. Nitekim savaştan sonraki ilk yıllarda göç alan ülkelerde mülteci statüsü verilenler, geri gönderme mekanizmasının işleyişi yoluyla onu kaybedebilmekteydi. BiH'ten kaçan ve eski Yugoslavya'nın dışında iltica talebinde bulunan yüz binlerce kişi arasında, birkaç bin kişi 1951 Cenevre Sözleşmesi mülteci statüsüne başvurmuştur ve çok daha azı o statüyü kazanmıştır.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Jansen, s.143.

¹⁹⁵ Albert, s.7.

Açıkça, mültecilerin Batı Avrupa'dan geri gönderilme arzusu, büyük bir reel politika içeriyordu: Sığınmacılara yönelik düşmanlığın artması ve refah devleti karşılığının azalmasıyla hükümetler, yüzbinlerce Bosnalı için uzun vadeli sığınma sağlama konusunda isteksiz davranmışlardır.¹⁹⁶

1997 ile 1998 arasında sadece Almanya, 194.100 kişiyi BiH'e geri göndermiştir. Hollanda gibi ülkeler, geri dönenlerin kendi ülkelerinde hayatlarını yeniden inşa etmek için maddi bağışlar aldıkları geri dönüş yoluyla, daha sonraki bir aşamada Bosnalı mültecileri geri göndermiştir. BiH'ten yaklaşık 25 bin mülteci Hollanda'ya kaçmış ve bunlardan yaklaşık 15 bini oturma izni almıştır. 2008 yılına değin, Hollanda'da bulunan yaklaşık 10 bin kişinin hala istikrarlı bir çözüm bulamadığı, ikamet izni alamadığı ve geri dönme ihtimali ile karşı karşıya olduğu tahmin edilmekteydi.¹⁹⁷ Danimarka'dan da 2705 kişi 2014 sonunda Bosna'ya geri dönmüştür. Danimarka'dan BiH'e yıllık geri dönen göçmen sayısı 21. yüzyılın ilk çeyreğinde azalmıştır, ancak 2010 yılında, Danimarka devletinin ülkesine geri dönen mültecilere verdiği desteği artırmasıyla yeniden büyümüştür.¹⁹⁸ İsveç'te ise 50 bin Bosnalı sığınmacıya daimi ikamet izni verilmiş, 1993'te kapsamlı bir kararla yeni kısıtlayıcı politikaların uygulamaya konması, Balkanlar'daki sığınmacıların akışını neredeyse sona erdirmiştir. Diğer birçok ev sahibi ülkede olduğu gibi, İsveç'teki mültecilere yönelik politika, o sırada daimi çözüm olarak sunulan dönüş göçünün teşvik edilmesine geçmiştir.¹⁹⁹ İsveç'ten BiH'e dönüş göçü gerçekleştirenlerin oranıyla ilgili yapılan bazı araştırmalar, oranın 1996'dan başlayarak 1997 yılında da devam ettiğini, ancak 1997-1999 arası hızlı bir şekilde azaldığını göstermektedir. Bunun birincil sebebi 1995 yılının sonunda imzalanan DPA'dır. Zaten çoğu teori de eğer gerçekleşirse dönüş göçünün göç edilen ülkedeki ilk zamanlarda olacağını söylemektedir.²⁰⁰ Yakın geçmişte (2005 ve 2013 arasında) Saraybosna, Mostar, Tuzla ve Banja Luka'da, İsveç, Norveç, İsviçre, Avusturya, İtalya, Birleşik Krallık ve ABD gibi Batılı göç alan ülkelerin mevcut vatandaşları ve eski mülteciler tarafından girişilen kayıt dışı geri dönüşler gözlemlenmiştir.²⁰¹ Yurtdışında kalıcı ikamet izni alan Bosnalı savaş mültecileri, bugün

¹⁹⁶ Jansen, s.142.

¹⁹⁷ van Houte ve de Koning, s.5.

¹⁹⁸ Handlos, Olvig, Bygbjerg ve diğerleri, s.12645.

¹⁹⁹ Eastmond, s.145.

²⁰⁰ Olovsson, s.14.

²⁰¹ Porobić, s.193.

BiH’te doğan ancak başka yerlerde yaşayan yaklaşık 2,5 milyon insandan oluşan ‘BiH Diasporası’ olarak adlandırılmaktadır.²⁰²

Savaş öncesindeki ikamet yerlerinde savaş sonrası durumda azınlık haline gelenlerin dönüşü ve Bosna’da dönüşe açık olan yerlerin sayısı 2000 yılında önemli ölçüde artmıştır. Bu, büyük ölçüde, OHR’nin engelleyici yetkileri ve uluslararası toplumun başarılı geri dönüşler için iyileştirme koşullarının bir sonucudur.²⁰³ Geri dönüş sürecinin dinamikleri, genel olarak RS’nin siyasetinde belirli derecede bir uyum ve 1999 Kosova savaşından sonra ortaya çıkan jeopolitik değişimler ile güçlenmiştir. RS Cumhurbaşkanı Milorad Dodik’in (1998-2001) görev süresinin bitmesi ve Miloseviç’in Sırbistan’da zayıflaması ve sonrasında düşmesi, Bosna’nın birçok bölgesinde zehirli siyasi ortamı değiştirmiştir ve RS’nin bazı kısımlarında geri dönüş olasılığına daha büyük bir açıklık kazandırmıştır. Bütünüyle bu değişiklikler, 1999 ve 2001 arasındaki azınlık dönüşünün iki kat daha fazla gerçekleşmesine yardımcı olmuştur.²⁰⁴ Geri dönen bu göçmenler, genel anlamda kendilerinin yurtdışında edindikleri bilgi ve becerileri aracılığıyla, ülke için de önemli bir büyüme kaynağı olma potansiyeli taşımaktaydılar. Kendi ülkelerinin siyasi kurumlarının nitelikleri hakkındaki fikirlerini iletebilme, siyasi hesap verebilirlik konusundaki talepleri ve siyasi sisteme doğrudan katılımı arttırabilme umudu barındırmaktaydılar. Ayrıca seçimlere katılarak, ülkedeki siyasi sonuçları etkileyebilirlerdi.²⁰⁵

Bazı mülteciler, yerel istihdamın önemli kaynaklarının savaş fırsatçıların ve siyasi figürlerin ellerinde olduğu bölgelere geri dönmemektedir. Çoğu belediyenin kendilerini geri dönüşe açık olarak göstermelerine rağmen, yerel siyasi çevreler büyük ölçüde farklıdır.²⁰⁶ Sert sınırlara sahip etno-milliyetçi partilere düzenli olarak oy veren zorunlu göçmenlerin, rakip bir topluluğun siyasi yönetimi altında geri dönme olasılıklarının daha düşük olduğu görülmektedir. Klasik milliyetçilik teorileri, milliyetçilerin genellikle “yabancı yönetim ve yöneticiler” altında bir hayata içerdiklerini ikna edici bir şekilde göstermiştir.²⁰⁷

²⁰² Porobić, s.198.

²⁰³ Dahlman ve O’Tuathail, “Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places” s.656.

²⁰⁴ Dahlman ve O’ Tuathail, “The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina”, s.591.

²⁰⁵ Wahba, ss.7-8.

²⁰⁶ O’Tuathail ve O’Loughlin, s.1048.

²⁰⁷ Stefanovic ve Loizides, “Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War”, s.229.

Mültecilerin sadece kendi etnik kesiminden insanların çoğunluk oldukları entitelere ya da bir entite içindeki belirli bir yere geri dönmeye zorlandıkları durumlarda, eve dönme hakkının önemi ciddi şekilde tehlikeye düşecektir.²⁰⁸ Erken geri dönüşleri engelleme yaklaşımı, Avrupa'daki mültecilerin çoğunun azınlık bölgelerinden gelmesi nedeniyle, Avrupa hükümetlerinin erken dönüşleri başlatmamaları ya da zorlamamaları için BMMYK tarafından yapılan lobi faaliyetlerini kapsamaktadır. Katılımcılara göre, bu tür tehditler etnik şiddeti teşvik eder ve muhtemelen savaşı yeniden alevlendirebilir.²⁰⁹ Açıkçası, mültecilerin ana vatanlarında geri dönüşü engelleyen faktörlerin hepsi açıkça veya kasıtlı olarak siyasi engellerdir. Bu engeller arasında örneğin, yüksek oranda konut ve altyapı tahribatı (özellikle kırsal alanlarda), kentsel geri dönüş alanlarında aşırı kalabalıklaşma sorunları, yerinden edilmiş kişilerin varlıklarının yasadışı kullanımıyla ilgili bireysel direnç, farklı etnik grupların üyelerine karşı çeşitli zor koşullar, belediye kayıtlarının ve kişisel kayıtların kaybedilmesi, işlevsiz devlet yapıları, hukukun üstünlüğündeki boşluklar (hem polis hem de yargı), geri dönüş bölgelerinde azınlıklar için fırsat veya beklentilerin ekonomik eksikliği ve bireysel psikolojik tepki olarak düşmanlık yer almaktadır.²¹⁰ Eğitim kaygıları, zayıf güvenlik, misilleme korkusu ve psikolojik travma, geri dönmek istememenin başlıca nedenleridir.²¹¹ IDP ve mülteciler, her zaman ve mekân için iki fiziksel şartın (yani güvenliklerinin sağlanması ve taşınmaz mallarının yeniden ele geçirilmesi) yerine getirilmesiyle evlerine dönebileceklerdir.²¹²

Aslında BiH'te, savaşın sona ermesinden hemen sonra yaşanan tek şiddet, çoğu durumda yerel düzeyde geri dönüşleri provoke eden veya engelleyen siyasi liderler tarafından onaylanan mültecilerin geri dönüşünden kaynaklanmıştır. Ev yakma, dayak, tecrit, yerel polis tarafından sindirme ve paramiliter grupların saldırıları, şiddetli direnişin başlıca yollarından olmuştur. Geri dönüşle getirilen engeller, fiziksel sindirme ile sınırlı olmayıp, yerel belediye başkanları ve yönetim otoriteleri arasındaki işbirliği ve iletişim eksikliği gibi bürokratik yollara da uzanmaktaydı. Savaştan sonraki ilk yıllarda yerel düzeyde güvenlik hala sorunluydu.²¹³ BiH özelinde, geri dönüşün önündeki en büyük engel, geri dönenlere karşı yapılan bürokratik taş duvarlardan şiddet saldırılarına değin siyasi partiler

²⁰⁸ Albert, s.8.

²⁰⁹ Akan ve van Metre, s.9.

²¹⁰ Harvey, s.92.

²¹¹ O' Tuathail ve Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", s.451.

²¹² Albert, s.12.

²¹³ Akan ve van Metre, s.5.

tarafından gerçekleştirilen siyasi dirençtir.²¹⁴ Barış antlaşması geri dönüşün nasıl gerçekleşeceğiyle değil, mülteciler için geri dönüş hakkını oluşturmaya ilgilenmiştir. NATO BiH’te bir güç oluşturmuştur, ancak savaş öncesindeki ikamet yerlerinde savaş sonrası durumda azınlık haline gelenlerin dönüşü, siyasi irade ve sindirme eksikliğinin bir araya gelmesiyle etkili bir şekilde engellenmiştir; Hatta bu görünümünden dolayı 1999 yılına kadar bir milyondan fazla Bosnalı hala BMMYK hakkında endişe beslemekteydi.²¹⁵ En azından bir zamana kadar, BiH’in farklı bölgelerindeki yerel yetkililer, etnik azınlıkların geri dönüşünü engelleme çabalarında genel olarak başarı elde etmişlerdir. Örneğin, yetkililer süreci uzatmak ve geçici sakinleri tahliye etmeyi reddetmek için kasıtlı yavaşlık ile mülkiyet başvurularına karar verirken, aynı zamanda, yerlerinden edilmiş etnik grupların haklarını savunmada, yeni alanlarında kalmaya devam etmeleri için, büyük çaba sarf etmişlerdir. Mültecilerin mülkiyet haklarını ihlal etmek için bu gibi bürokratik stratejilerin bir sonucu olarak, geri dönüşün önündeki diğer engellerle birlikte (örneğin, hukukun üstünlüğünün yokluğu, geri dönenlerin sindirilmesi, savaş suçlularının devam eden varlığı, istihdama erişimde ayrımcılık ve BiH’teki genel sosyoekonomik koşullar) savaştan sonraki ilk kritik yıllarda, Savaş öncesindeki ikamet yerlerinde savaş sonrası durumda azınlık haline gelenlerin dönüşü, BMMYK’nın başlangıçtaki hızlı kitlesel geri dönüş beklentilerinin tersine, oldukça yavaş bir hızda gerçekleşmiştir.²¹⁶ Ancak özellikle 1998-2005 arası dönemde uluslararası toplum, Bosnalı yetkililerin engelleme girişimlerine iç yasalarda engellemeyi kolaylaştıran maddeleri değiştirerek karşılık vermiştir. Bu konuda OHR ve AGİT önemli yetkiler almıştır. Geri dönüşü zorlaştırmaya çalışan yetkililer bu kurumlar tarafından görevlerinden alınmıştır.²¹⁷ Ekim 1999’da OHR, Ek 7 hükümlerini engelleyen yirmi iki yerel yetkiliyi görevden almıştır. Bu güç kullanımı, Bosnalı Sırp politikacıları DPA ile işbirliği yapmaya zorlamış, yerel toplumun uluslararası toplum tarafından sürekli izlenmesi ile birlikte, geri dönüş sürecinin halk tarafından kabul edilme umudu artmıştır.²¹⁸

²¹⁴ Akan ve van Metre, s.1.

²¹⁵ Black, Eastmond ve Gent, s.7.

²¹⁶ Stefansson, “Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town”, s.119.

²¹⁷ Marinkovic, s.30.

²¹⁸ Dahlman ve O’Tuathail, “Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places” s.651.

Geri dönenlere karşı şiddet sadece onlar için kötü değildir, aynı zamanda gittikleri toplumda güvende olmayan potansiyel geri dönecekler için de kötüdür. 2002 yılına kadar mülk yasası ile mülklerine yeniden kavuşanların oranı %70'e ulaşmıştır. Ancak buna rağmen, geri dönüşler sürdürülebilir hale gelmemiştir. Bunun en büyük nedenlerinden birisi de güvenlik olmuştur.²¹⁹ 1990'lar boyunca Batı Balkanlar'da yürütülen etnik temizlik, tam anlamıyla ve evrensel olarak ahlaki ve politik bir başarısızlık olarak anlaşılmamıştır ve onun şiddet ile yaratılan şüphe ve kin mirası, demografik çarpıklıkları tersine çevirme çabalarını engellemeye devam etmiştir.²²⁰

Bosnalı göçmenlerin zorunlu göç noktalarından birisi olan Finlandiya ise bünyesindeki Bosnalı mültecilere, savaştan kısa süre sonra Finlandiya'ya gelen aile üyeleri gibi, daimi ikamet izni vermesi bakımından diğer ülkelerden ayrılmaktadır. Daimi ikamet izni, yeni gelenlere sağlık, eğitim ve sosyal güvenlik hakları dâhil, Finlandiya'daki tam vatandaşların haklarını garanti etmektedir.²²¹ Bu durum, oradaki Bosnalıların dönüş göçünü de tabii olarak olumsuz etkilemektedir.

Bosna savaşında yurtdışına giden Bosnalıların azımsanmayacak çoğunluğu, eski Yugoslavya ülkelerini tercih etmişlerdir. Bu ülkelerden birisi Sırbistan'dır. Sırbistan'daki mültecilerin entegrasyon sorununun önemi, bu nüfusun çoğunluğunun Hırvatistan'a ve BiH'e dönmek istememesi gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Çocukları, mültecilerin kendi ülkelerine geri dönmek istememesinin önemli bir nedenidir. Birçoğu anavatanı bile hatırlamamaktadır, bir kısmı Sırbistan'da doğmuş olup Sırbistan'ı kendi ülkesi olarak görmektedir. Bosna'ya gönüllü dönüş sürecinin çoğunlukla bitmiş olduğu ve üçüncü ülkelere geçme süreci göz önüne alındığında, yerel entegrasyon şu zamana kadar Sırbistan'da kalan Bosnalı mülteciler için en iyi sürdürülebilir çözüm olarak görünmektedir.²²²

DPA'nın, köken evlerine dönüş yoluyla, etnik temizliği tersine çevirme taahhüdünde bulunmasından ziyade, geri dönüşlerin büyük bir çoğunluğu, hem RS'de hem de FBiH'te ulusal homojenizasyon sağlamıştır. Bosna savaşının dinamikleri göz önüne alındığında, yerleşim yerlerinin daha önceki sakinleri genellikle başka etnik kesimdenler ve onların

²¹⁹ Marinkovic, s.44.

²²⁰ Inzko, s.4.

²²¹ Huttunen, s.55.

²²² Vujadinović, Šabić, Stojković ve Milinčić, s.253.

potansiyel geri dönüşleri de yeniden yerleştirme ile zorlaştırılmıştır. Aslında, BiH’i ‘yeniden karıştırma’ yerine, yeniden yerleştirme hareketleri, belirli bir milliyetin zaten var olan yerel çoğunluğunu arttırarak daha fazla ‘karışıklık’ yaratmıştır. Azınlık dönüşü, BMMYK tarafından “başka bir etnik grup tarafından kontrol edilen bölgelerdeki savaş öncesi evlere geri dönüş” olarak tanımlanmıştır. Başından beri, azınlık dönüşü, BiH’teki milliyetçi elitlerden gelen güçlü direnişle karşılanmıştır. Yeniden yerleştirme yoluyla sindirme, şiddet ve müdahaleye gerek olmaksızın RS’deki yerel yetkililer, Bosnalı Müslümanların geri dönmesini önlemiştir. Öte yandan, vaatler, korku uyandıran propaganda ve tehditler kullanılarak, Bosnalı Sırpların da FBİH’teki savaş öncesi yerlerine dönmeleri engellenmiştir. Çünkü bu Sırplar, siyasiler tarafından sadık oy deposu olarak görülmektedirler.²²³

Bosna’da azınlık dönüşünün yeteri kadar olmamasının asıl sebebi, tüm düzeylerde yetkililerin siyasi irade eksikliği olmuştur. Aslında bu, yeni mülkiyet kanunlarının geçişi ve uygulanmasındaki tıkanıklıktan, geri dönenler için güvenlik sağlama ve azınlıklara karşı suçları doğru bir şekilde soruşturmama, adli ve kamu idaresi sistemlerinde ayrımcılığı ortadan kaldırmaya kadar çeşitli şekillerde kendini göstermiştir. İstihdamın eksik ve eşitsiz olması, kaynakların azlığı ve eğitim politikasındaki siyasileşme azınlık dönüşünü zayıflatmıştır.²²⁴ Yeni ortamda geçerli kimlik belgelerinin güvence altına alınmasındaki zorluklar, ordusu olmayan yeni kurulmuş devlette zorunlu askerlik tehdidi, su ve elektrik tesislerine bağlantı sorunu, dini hizmetlere erişim gibi faktörler, geri dönmesi tahmin edilen mülteci sayısını eve dönme konusunda iki kez düşünmeye itmiştir.²²⁵ Bu faktörler, yerinden edilenlerin, ülkenin en ağır şekilde etnik olarak temizlenmiş bölgelerinden bazılarını içeren, aşırı yoksulluktan muzdarip Bosna’nın bölgelerine geri dönüşünü olumsuz yönde etkilemiştir.²²⁶

Bosna’daki savaşı devam ettiren etno-milliyetçiler tarafından manipüle edilen ve şiddetlendirilen etnik gerginlikler, savaştan sonra bazı açılardan tamamen ortadan kalkmamıştır, daha da kötüye gitmiştir. SFRY’nin dağılmasından ve savaşın patlak

²²³ Jansen, s.145.

²²⁴ International Crisis Group Report, **Preventing Minority Return in Bosnia and Herzegovina: The Anatomy of Hate and Fear**, Brüksel, 1999, s.1.

²²⁵ International Crisis Group Report, Preventing Minority Return in Bosnia and Herzegovina: The Anatomy of Hate and Fear, s.9.

²²⁶ Dahlman ve O’ Tuathail, “The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina”, s.592.

vermesinden önce 1990 yılında yapılan bir araştırmada, hem Bosnalı Müslümanların hem de Sırların yaklaşık %5'i ve Bosnalı Hırvatların yaklaşık %15'i 'her milletin kendi devletine sahip olması' ilkesi hakkında güçlü bir şekilde hemfikir idi. Fakat savaştan sonra yapılan anketlere göre, Bosnalı Hırvatların yaklaşık %42'si Bosna'da kendi entitelerini kazanmakla ilgilenirken, Bosnalı Sırların %65'i en önemli çıkarlarının RS için bağımsızlık veya Sırbistan tarafından ilhak edilmeleri olduğunu açıklamıştır. Kendi paylarına göre, Bosnalı Müslümanların yaklaşık üçte biri savaş öncesi BiH'e geri dönmek istemekteydi ve bir diğer %52 ise insanların eşit vatandaşlar olduğu bir BiH'i desteklemekteydi.²²⁷

Bosna'nın DPA ile iki etnik homojen yapıya ayrılması ve bu homojenliğin savaş bittikten çok sonra dahi devam etmesinin nedenlerinden bir tanesi, savaş zamanı yerlerinden edilen insanların evlerine geri dönmemesi olmuştur. Bu geri dönmeyişin en büyük sebeplerinden birisi, tahrip olan evlerin mülklerinin elden çıkması ve Bosna'da bu mülkleri yeniden kazanma sürecinin oldukça zor olması olmuştur.²²⁸ Ancak yurtdışındaki Bosnalı mültecilerin bakış açısına göre, resmi programlar mülk iadesi gibi geri dönüş için yetersiz destek sunmaktaydı ve geri dönüş konusunda gerçek teşvik adına çok geç kalınmıştı. Yurtdışında beş ya da daha fazla yıl yaşadıktan sonra, özellikle de sığınma ülkesinde ikamet izni verilmesi durumunda geri dönüşün çok fazla risk taşıdığı görülmektedir.²²⁹ Hem Hırvatistan'da hem de BiH'te mülkün tazminini çevreleyen mevzuat ve idari uygulamalar geri dönüş sürecine büyük bir engel teşkil etmiştir. Her iki ülkede de savaş sırasında veya hemen sonrasında, azınlık etnik grup mensuplarına ait mülklere el koyulmasına izin veren ayrımcılık yasaları yürürlüğe sokulmuştur. Bu yasalar, 1996'da uluslararası baskı altında BiH'te yürürlükten kaldırılmalarına rağmen, 1998 yılında bile iyi bir şekilde çalışmaya devam etmişlerdir. Özel mülklerin iadesine yönelik engeller, bu meselelerin etrafındaki hukuki belirsizlikleri çoğu zaman kolaylaştırmıştır. 2000 yılından itibaren uluslararası toplumun BiH'teki mülkiyet haklarına odaklanması ve yeni mülkiyet mevzuatının getirilmesi, hem özel mülkiyet açısından hem de 'sosyal olarak sahip olunan' kiracılık haklarının gerçekleştirilmesinde mülkün iadesi oranlarında çarpıcı bir değişiklik yaratmıştır.²³⁰ Uygulamada, konutlar dışındaki mülkler -işyerleri ve gasp edilen araziler

²²⁷ Dahlman ve O' Tuathail, "The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina", s.592.

²²⁸ Marinkovic, s.5.

²²⁹ Eastmond, s.147.

²³⁰ Harvey, s.93.

gibi- mülkün geri dönüşümü veya tazminat süreci kapsamına girmemekteydi. Bütün bunlar şüphesiz insanların geri dönmesini engellemiştir ve genel olarak azınlıkların dönüş sürecinin kırılğan doğasına katkıda bulunmuştur.²³¹ IDP ve mülteciler, geri dönme konusunda isteksizdiler, çünkü onlar geride hiçbir şey bırakmamış olduklarını ve çoğunluk olan etnik kesimin üyeleri değillerse, yerel otoriteler tarafından mülkiyet haklarının uygulanmasında yardım alamayacaklarını düşünmekteydiler.²³²

DPA'nın Ek 7'sini uygulamaya yönelik kapsamlı müdahalenin arkasındaki amaç, mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin mülklerini geri alabilmelerini sağlamaktan daha fazlasını başarmayı amaçlamıştır. Geri dönecekler de kararlarını, işin elverişliliği, güvenlik durumunun değerlendirilmesi, çocuklarının iyi bir eğitim alma şansı, temel kamu hizmetlerinin sağlanması ve genel maaşlar, sağlık hizmetlerine ve diğer sosyal haklara erişim gibi kriterlere göre vermektedir.²³³ DPA'dan sonraki ilk yıl içinde, silahlı kuvvetlerin, barikatların ve işaretlenmemiş kara mayınlarının varlığıyla hareketlilik kısıtlanmıştır. Barış antlaşmasının sağlanlığı konusundaki belirsizlik, geri dönüş alanındaki yaşam kalitesi ve yardım ya da şehirlerdeki istihdam olasılığı, yerinden edilmiş kişilerin çoğunun geçici ya da yasadışı yerlerinde kalmasını sağlamıştır. Bir kişinin yerinden edildiği yere geri dönmesi, bir anlamda korku ve travma manzarasıyla yüzleşmek anlamına gelmektedir.²³⁴

İronik bir şekilde savaş sonrası mülklerin yeniden sahiplerine verilmesi, nihayetinde yerlerinden edilmiş birçok Bosnalının başka bir yerde daimi bir ev inşa etmek için gerekli olan ekonomik kaynakları üretmesine izin verecekti. Fakat bu yaşam koşullarının normalleşmesi, mülk iadesinin büyük ölçüde etnik bölünme sonuçlarını pekiştirecek olması ihtimalini de beraberinde getirecekti.²³⁵ Bu etkenlere bağlı olarak azınlık dönüşü de sınırlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Örneğin; BMMYK istatistiklerine göre, Haziran 2003'e kadar yaklaşık 9 bin Bosnalı Müslüman ve 2 bin Hırvat, Sırp çoğunluklu Banja Luka'ya geri dönmüştü, ancak yerel BM yetkilileri geri dönüşlerin çok daha düşük

²³¹ Serrano, s.20.

²³² Albert, s.15.

²³³ Heimerl, s.384.

²³⁴ Dahlman ve O' Tuathail, "The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina", s.585.

²³⁵ Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", s.121.

olduğunu söylemekteydi.²³⁶ İlk zamanlarda geri dönüş yapmak istemeyen ve dönüş göçüne isteksiz olan Bosnalı Müslüman mültecilerin bir kısmı belirli süreden sonra ülkesine geri dönmeye karar vermiştir çünkü sürgün sıkıntılarına dayanmak yerine, kendi ülkelerinde yaşamayı tercih etmişlerdir. Ancak çoğu, 1997 ve 1998 yıllarında Almanya'dan gelen kitlesel Bosnalı mülteci göçünün bir parçasıydı ve bu da hem BMMYK'dan hem de göç alan hükümetlerden gelen büyük çaplı eleştirilere yol açmıştı. Sıklıkla terkedilmiş evleri işgal eden bu gönülsüz geri dönmüş göçmenler, diğer yerinden edilmiş kişilerin savaş öncesi evlerine geri dönmesini engellemişlerdir. Bu, barış süreçlerini desteklemekten ziyade, mülteci dönüşünün en azından bazı durumlarda çatışma sonrası toplumlarda yeni bir istikrarsızlık yaratabileceğini göstermektedir. Yerlerinden edilen göçmenlerin çoğu, 'kültürel coğrafya' ile ilgili güçlü bir bağlılık hissetmeye devam ederken, 'pragmatik' fiziksel ve ekonomik güvenlik hususları onları yeni konutlarında kalmalarına ya da geri dönme kararlarını ertelemelerine neden olmuştur.²³⁷

3.2. Geri Dönenlerin Bosna-Hersek'te Karşılaştıkları Sorunlar

1960 ile 2013 arasında, küresel göçmen sayısı 92 milyondan 232 milyona yükselmiştir. Dönüş göçü, uluslararası göçün maliyetleri ve faydaları tartışmasının merkezindedir. Avrupa Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) tahminleri, ortalama olarak her beş göçmenden ikisinin beş yıl içinde göç alan ülkeyi terk edeceğini, genellikle tasarrufların, yeni alınan eğitimlerin ve yurtdışında kazanılan becerilerin ana vatana transfer edileceğini göstermektedir. OECD'ye göre, göçmenlerin %20-50'si ya eve dönmeleri ya da üçüncü bir ülkeye geçmeleri için beş yıl içinde göç alan ülkeden ayrılmaktadır.²³⁸ Mülteciler, ırk, din, milliyet, belli bir sosyal gruba mensup olma veya siyasi görüşlerinden dolayı zulme uğrama korkusu nedeniyle ülkelerinden ayrılan bireyler olarak tanımlanmışlardır.²³⁹ İdealist perspektiften mülteci dönüşü; barış, uzlaşma, yeniden inşa, ekonomik kalkınma, demokrasi ve çatışmaya dayanan toplumlarda insan haklarına saygıyı kabul ettirmek için uluslararası destekli çabalarda merkezi bir unsur olarak algılanmaktadır. Bu anlamda, mülteci dönüşünü desteklemeye çalışmak, insanların

²³⁶ Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", s.122.

²³⁷ Stefansson, "The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina", s.5.

²³⁸ Wahba, s.2.

²³⁹ Ruben, van Houte ve Davids, s.911.

birincil yerlerinden kaçmasına neden olan çatışmanın köklerinden ziyade bulguları ya da belirtileri tedavi etmek gibidir.²⁴⁰

Ülkeye geri dönüş söyleminde, geri dönenlerin ana vatandaki halklarına yeniden entegrasyonu çoğu zaman, parçalanmış sosyal ve ulusal bedenin eksik parçalarının ‘yeniden uyarlanması’ yoluyla iyileşmesinin bir parçası olarak tasvir edilmiştir.²⁴¹ Fakat mültecilerin, zamanında evlerini bırakmak için birçok sebeplerinin olması ve artık kendilerini ‘evde’ hissetmedikleri halde, evlerine dönmeleri nasıl kabul edilebilirdi? Savaş zamanı geride kalmış halk ve geri dönenler artık geleneksel kültürlerinin altında yatan temel kavramların çoğunu artık paylaşmıyorlardı. Özellikle çatışma sonrası ülkelerdeki diğer sorunlar, mülk kaybı ve toprak hakları ya da istihdama, sosyal altyapıya ve doğal kaynaklara sınırlı erişim sunan zayıflamış ekonomi gibi daha pratik konuları içermektedir. Sosyal ilişkilerin, siyasi yapıların ve ekonomik koşulların eskiden olduğu gibi olmadığı bir ülkeye dönüş, yeni bir yere varmaya eşdeğer olmaktadır.²⁴² İnsanların belirli bir yere ait olduğu düşünüldüğünde, dışarıya göçten sonra ‘eve’ dönülmesi, ‘doğal’ bir olgu olarak, en iyi ve doğru şey olarak görülmektedir. Mültecilerin geri dönmesiyle, göç döngüsü tamamlanmış gibi görünmektedir ve mültecilerin ahlaki, manevi, kültürel ve ekonomik olarak daha iyi olduğu düşünülmektedir. Ancak, genellikle ana vatandaki durum mültecilerin yokluğunda önemli ölçüde değişmiştir ve ‘ev’ ülkesi artık ‘ev’ olarak deneyimlenmemektedir.²⁴³ Geri dönüş, hazırlık aşamalarını içeren ve ayrıca bazı durumlarda ileri geri hareket ettirilebilecek daha uzun bir zaman dönemi üzerinden değerlendirilmesi gereken bir süreçtir.²⁴⁴

Genel anlamda geri dönen göçmenler; sığınmacı başvuruları başarısız olan göçmenleri, geçici şemalar altında korunan göçmenleri, sığınmacı statüsünün sona ermesinden sonraki mültecileri, yasadışı göçmenleri, geçici bir çalışma iznine sahip göçmenleri ve ülkelerine dönmek isteyen yasal göçmenleri içeren heterojen bir gruptur.²⁴⁵ 1990'ların başında, mültecilerin barınma, beslenme ve istihdamı, yani varoluşla ilgili konular üzerinde durulurken 1990'ların ikinci yarısı ise geri dönüş, mültecilere kalıcı yardım ve

²⁴⁰ Stefansson, “The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina”, s.1.

²⁴¹ Eastmond, s.142.

²⁴² Ruben, van Houte ve Davids, s.912.

²⁴³ Ine Lietaert, Ilse Derluyn ve Eric Broekaert, “Returnees’ Perspectives on Their Re-migration Processes”, *International Migration*, Cilt 52, Sayı 5, 2014, s.144.

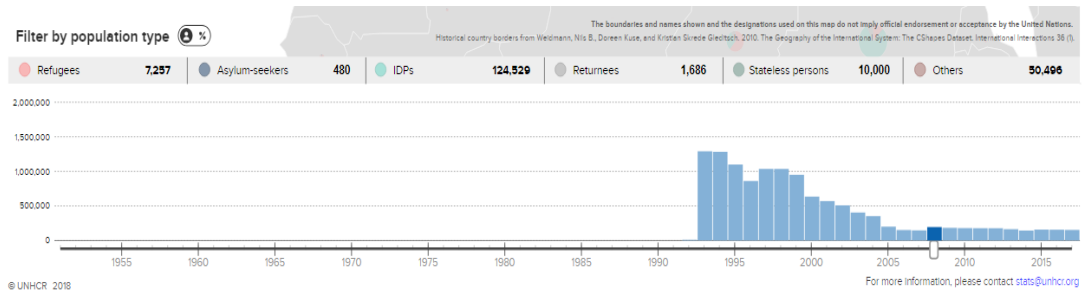
²⁴⁴ Black, Eastmond ve Gent, s.10.

²⁴⁵ European Migration Network of European Commission, s.5.

entegrasyon ile ilgili meselelere odaklanılmıştır.²⁴⁶ Eğitim, sağlık hizmetleri ve konaklama hayati öneme sahip toplum hizmetleridir ve geri dönenlerin çoğu, bu hizmetleri ‘kendi yerlerinde’ ‘kendi insanlarından’ almayı tercih etmektedir.²⁴⁷

Göç politikalarındaki geri dönüş üstünlüğüne rağmen, geri dönenlerin deneyimleri ve geri döndükten sonra hayatlarını nasıl kurdukları hakkında çok az şey bilinmektedir. Genel olarak, geri dönenlerin döndükleri anavatanındaki topluluğa iyice yerleşmiş olmadıkları ve istikrarsız bir hayat sürdükleri, yeniden göç etmeyi isteme yüzdelilerinin (% 76-81) yüksek olduğu bilinmektedir.²⁴⁸ Geri dönen mültecilerin ortak özellikleri, esas olarak göç ettikleri ülkede sürdürülebilir bir geçim devam ettirmelerine izin verilmeyen koşullarla yüz yüze kalan bireyler olmalarıdır.²⁴⁹ Geri dönenlerle ilgili yapılan mülakatlara dayanarak, onların dönüş göçünü şu durumlarda sürdürülebilir olarak tanımladıklarını söyleyebiliriz: “Eğer geri dönenlerin sosyoekonomik statüleri ve şiddet veya zulüm korkuları, geri dönüşlerinden bir yıl sonra ana vatanlarındaki nüfusla ilgili olarak, daha kötü değilse dönüş göçü sürdürülebilirdir.” Dönüş göçünün gönüllü yapıldığının anlaşılabilmesi için geri dönecek kişiye, göç ettiği ülkede kalma ya da ana vatanına dönme konusunda açık bir seçenek bırakılmalıdır. Hükümet Dışı Kuruluşlar (NGO), geri dönenlere sadece ekonomik destek vermektedir. Bilgi kaynağı, iş bulma ve psikososyal danışmanlık desteği gibi diğer destek biçimleri, geri dönenlerin çok ihtiyaç duymasına rağmen, çoğu zaman sağlanmamaktadır.²⁵⁰

Grafik 4-5-6-7-8-9-10-11-12-13: 2008 Yılından Günümüze Bosna-Hersek'te Yıllara Göre Nüfus Türlerinin Sayıları

Grafik 4: 2008

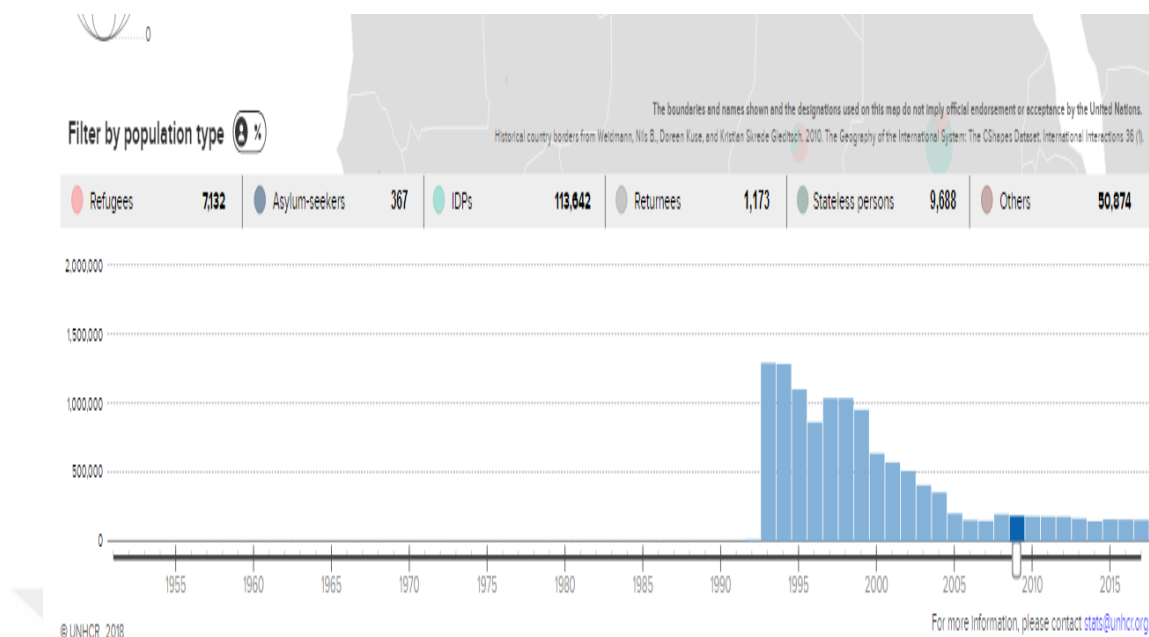
²⁴⁶ Vujadinović, Šabić, Stojković ve Milinčić, s.252.

²⁴⁷ O' Tuathail ve Dahlman, “The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns”, s.450.

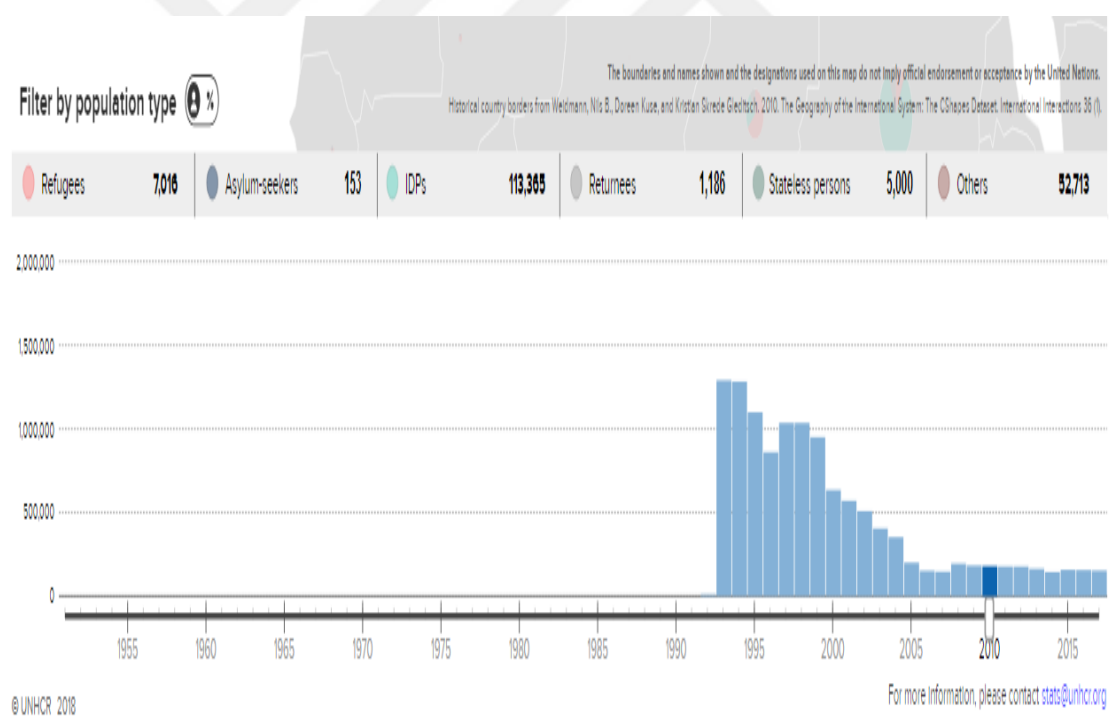
²⁴⁸ Lietaert, Derluyn ve Broekaert, s.145.

²⁴⁹ Ruben, van Houte ve Davids, s.911.

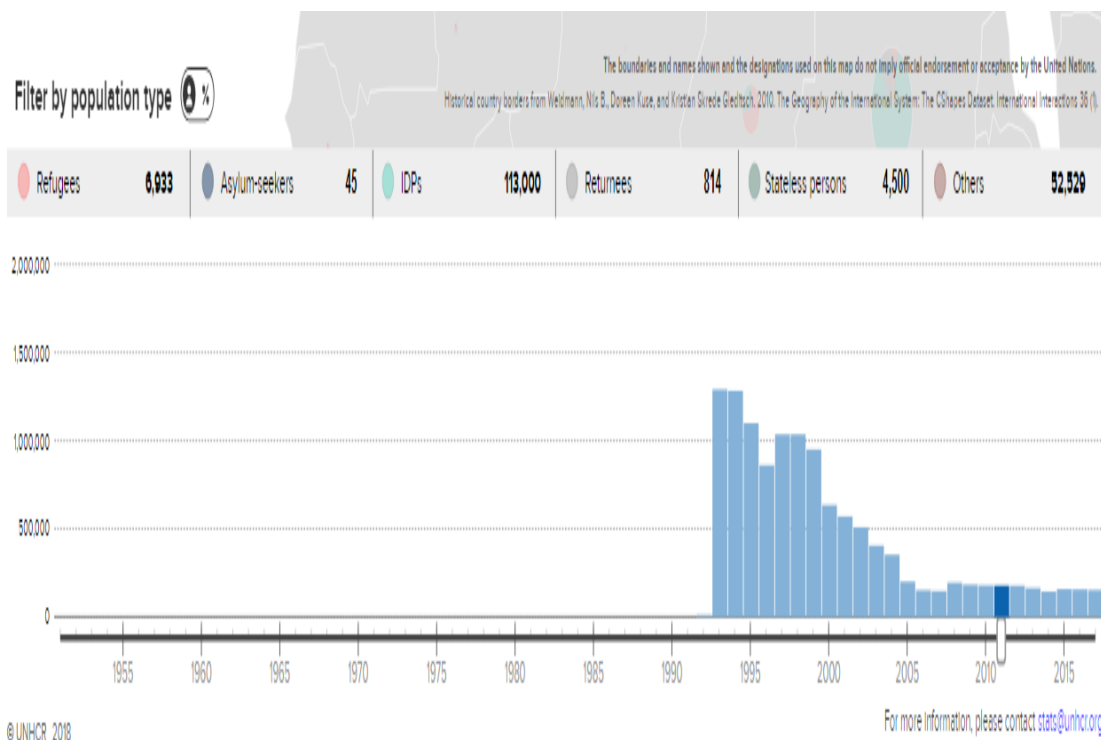
²⁵⁰ Lietaert, Derluyn ve Broekaert, s.146.

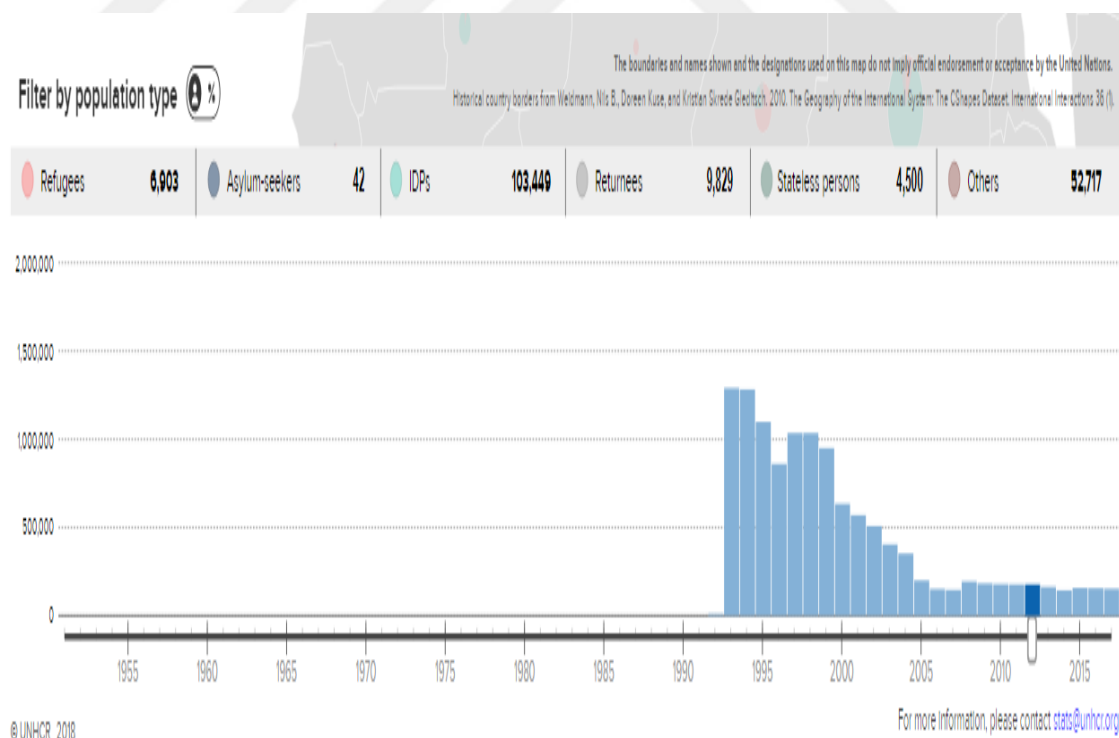
Grafik 5: 2009

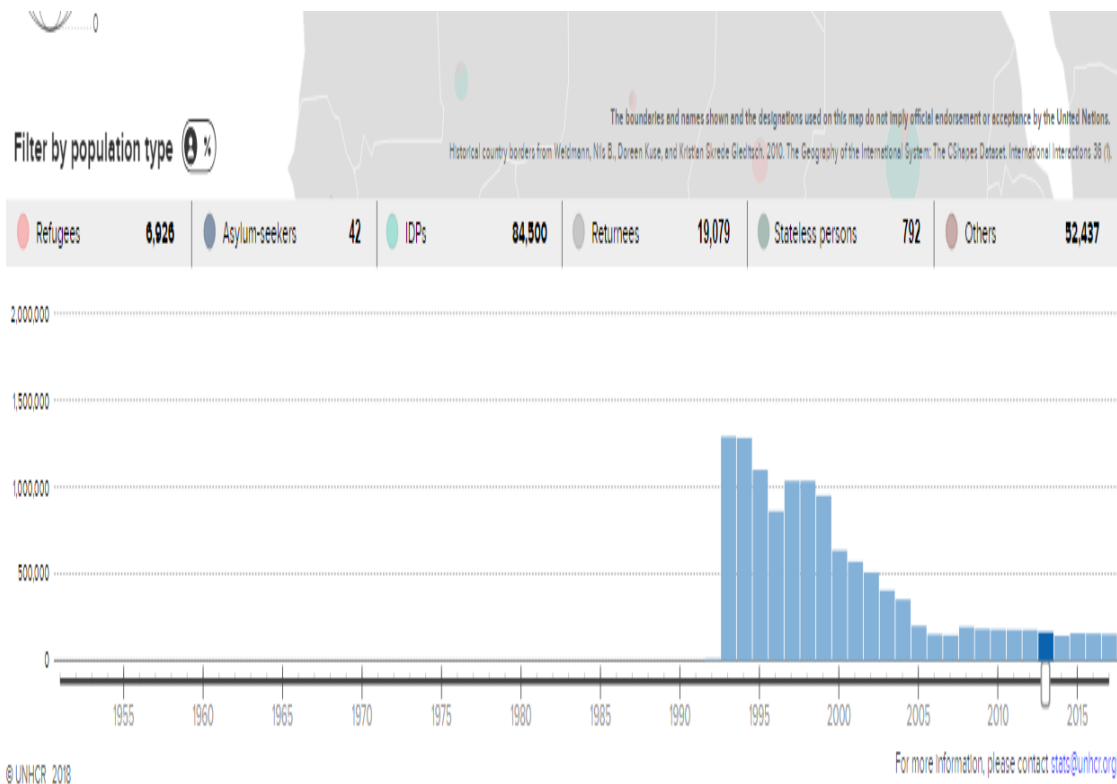
Grafik 6: 2010

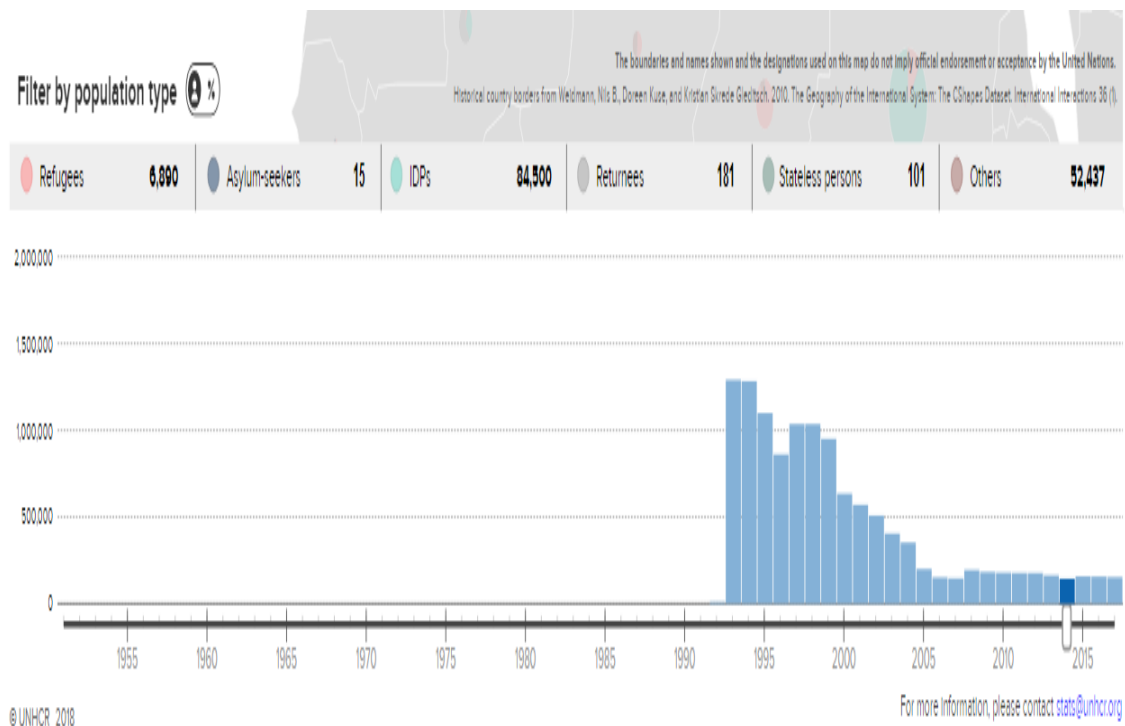
Grafik 7: 2011

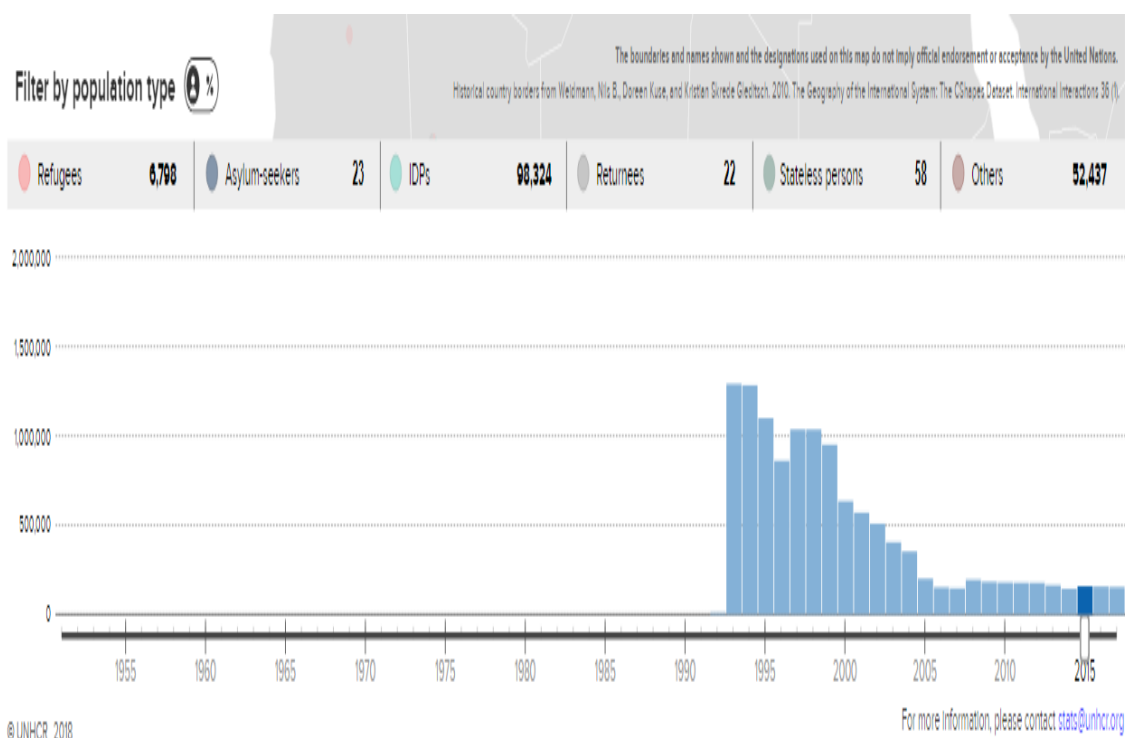
Grafik 8: 2012

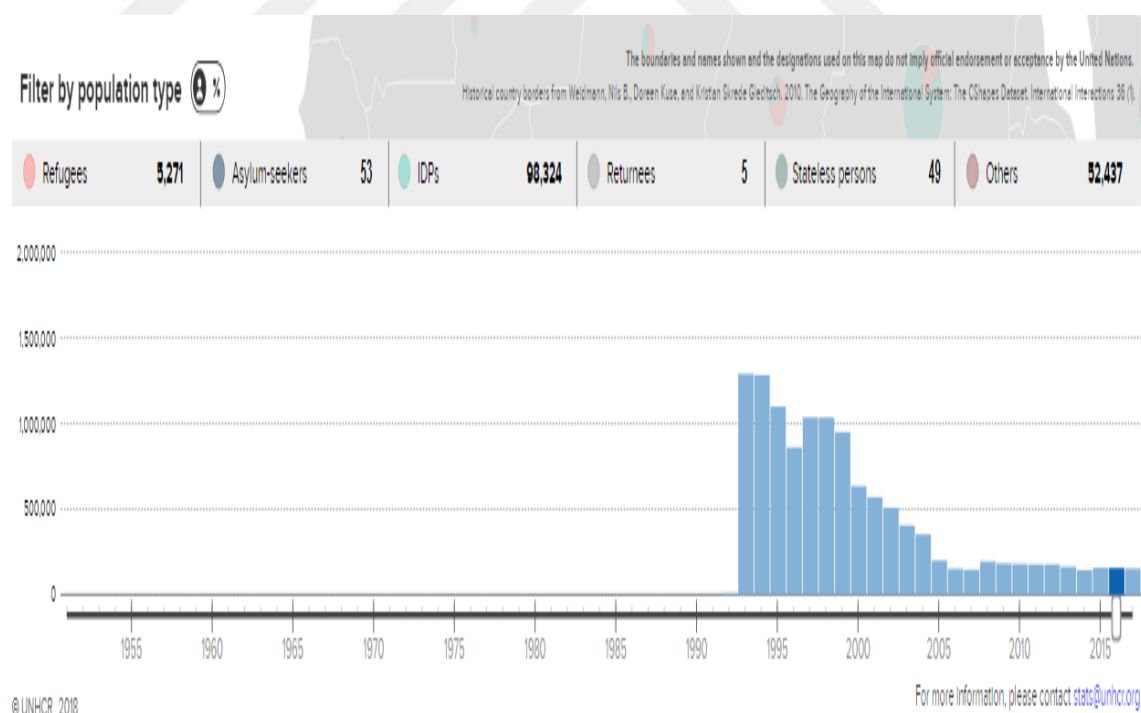
Grafik 9: 2013

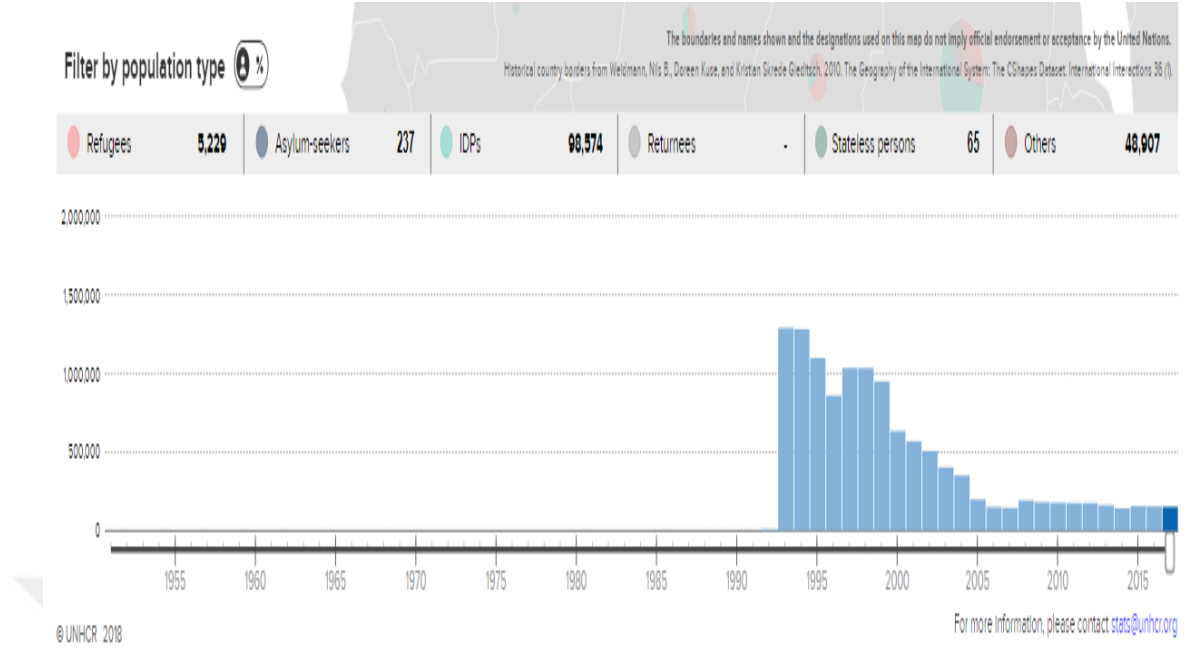
Grafik 10: 2014

Grafik 11: 2015

Grafik 12: 2016

Grafik 13: 2017

Kaynak: 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10

http://popstats.unhcr.org/en/overview#_ga=2.176188389.1149785242.1545324515-2130867969.1545324515 (E.T. 12.07.2018)

Çatışma sonrası mültecilerin ülkelerine geri dönüşleri ve entegrasyonları, genellikle çatışma sonrası bir devletin kurtarılmasında başarının ve politik ilerlemenin bir ölçütü olarak değerlendirilmektedir.²⁵¹ BiH, savaş ve savaş sonrası yeniden yapılanma ile karakterize edilen bir ülkedir ve bu faktörlerin göç perspektifi üzerinde muazzam bir etkisi vardır.²⁵² Bosna Savaşı zamanında ülkeyi terk etmek zorunda kalan zorunlu göçmenlerle ilgili yapılan bazı çalışmalar, özellikle bu alanda çalışan ve zorunlu göçün geri döndürülemez olduğuna inanan akademisyenlere itiraz etmektedir. Barışçıl bir geri dönüş ve onun altında yatan mekanizmalarla ilgili bu çalışmalar, bunun aksini açıkça belirtmektedir.²⁵³

Bosna örneğindeki ‘dönüş’ anlamı, uluslararası hukuktaki geleneksel tanımlardan daha belirgindir. Tipik olarak, mülteci dönüşü ana vatana geri gönderilme iken, Bosna’da 1991’den önceki bir ev veya mülke dönüştür. Bu ikinci dönüş, konut dönüşü olarak da

²⁵¹ van Houte ve de Koning, s.1.

²⁵² Kačapor Džihic ve Oruč, s.20.

²⁵³ Stefanovic ve Loizides, “Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War”, s.228.

adlandırılmaktadır.²⁵⁴ Bosna'da savaştan hemen sonraki yıllarda kolektif geri dönüş vurgu varken, sonraları uluslararası toplumun odak noktası daha çok bireysel haklara erişime kaymıştır.²⁵⁵

Göç edilen ülke önemlidir. Çünkü göçmenlerin ana vatanından daha az demokratik olan ülkelere göç etmeleri, geri döndüklerinde onların davranışları üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olabilmektedir.²⁵⁶

Yurtdışında, bazı geri dönenler, genellikle, başvurularına ilişkin kararı beklemek için sığınma merkezlerine yerleştirilmişlerdir ve nadiren, resmi olarak çalışma fırsatı bulmuşlardır. Sığınma merkezlerindeki koşullar, yurtdışındaki ekonomik fırsatların eksikliğiyle eşleştğinde, geri dönüşte engellerle sonuçlanmıştır.²⁵⁷ Hem istatistiksel analiz hem de niteliksel veriler, yurtdışındaki bir sığınma merkezinde ikamet edip geri dönenlerin ülkeye yeniden yerleşme kabiliyetlerinin bundan olumsuz etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bağımsız konutta ya da arkadaşlarıyla ve ailesiyle birlikte yaşayan geri dönenlerin yurtdışında, sığınma merkezlerinde yaşayan geri dönenlere göre daha fazla istihdam edilmesi muhtemel görünmektedir.²⁵⁸ Sığınma merkezinde yaşayan, sosyal yardımlar alan ve çok az iş fırsatına sahip olan bağımlı bir konumda bulunan geri dönenler için olumsuz bir durum söz konusudur. Bu olumsuzluk, anavatanındaki yerleşiklik kabiliyetlerini etkilemektedir. Çoğu zaman, göç edilen ülkedeki bağımlı koşullar, geri döndükten sonra kişinin hayatını yeniden inşa etmesine yönelik pasif bir tavırla sonuçlanmaktadır. Geri dönenlerin tümü, yurtdışında daimi bir oturma izni almalarını umarak sığınmacı prosedürünü reddetmişlerdir ve dolayısıyla BiH'e dönmek için hazırlıksız ya da isteksiz haldeydiler.²⁵⁹

3.2.1. Siyasi ve Toplumsal Sorunlar

BiH örneğinde olduğu gibi, çoğu dönüş göçü, savaşın ve çatışmanın neden olduğu dönüşümlere ek olarak, yeni ekonomik ve siyasi sistemlere geçişleri de içeren derin değişim koşullarında gerçekleşmektedir. Geri dönenlerin bakış açısından, dönüş göçü ve

²⁵⁴ O' Tuathail ve Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", s.439.

²⁵⁵ Harvey, s.104.

²⁵⁶ Wahba, s.8.

²⁵⁷ van Houte ve de Koning, s.28.

²⁵⁸ van Houte ve de Koning, s.26.

²⁵⁹ van Houte ve de Koning, s.27.

yeniden bütünleşme, iktidarın ve eşitsizliğin yeni bağlamlarında birinin konumunu müzakere etmek anlamına gelen dinamik ve tartışmalı bir süreçtir.²⁶⁰ BiH'te savaşın ve o mekânda ortaya çıkan etniksizleştirmenin sonucu olarak, vatandaşlık ve kimlik oyunlarının büyük ölçüde değişmesi, geri dönenlerin savaş öncesi siyasi statülerine geri dönüşünü mümkün kılmamıştır. Geri dönüş süreci birçok güç mücadelesi yaratmıştır. Bu güçler bir yanda 'uluslararası toplum' bir yanda 'topluluk temsilcileri' arasına indirgenemeyecek kadar karmaşıktır.²⁶¹ RS'de yapılan saha çalışmalarında savaşın bitiminden yaklaşık sekiz yıl sonra dahi, yerel halkın zihninde şiddet ve etnik temizlik mirasının hala çok fazla mevcut olduğu görülmüştür. Son yıllarda, ülke içinde yerinden olmuş kimselerin ve mültecilerin geri dönüşü ve yeniden entegrasyonu, savaş geçiren toplumlarda barış süreçleri için gerekli görülmüştür.²⁶² DPA'nın ayrılığı pekiştirdiği ve ülkenin liderlerinin seleflerinin savaş hedeflerini yarı-yasal yollarla uygulamaya devam ettiği bugünkü durumda BiH'te ümitli olmak zordur.²⁶³ İstihdam ile ilgili zorlukların yanı sıra geri dönenler, Bosna'nın yatırımlar için elverişsiz iklimine ilişkin zorluklara işaret etmektedirler. Birçok bilgi kaynağı, bir iş kurmanın önündeki en büyük engelin, ülke ekonomisini geliştirmeye yönelik siyasi bağlılık eksikliği olduğunu belirtmiştir. Çoğunlukla yerel politikacılar, ülke için uzun vadeli bir kalkınma stratejisi geliştirmek yerine kendi kişisel çıkarlarını teşvik etmeye çalışmaktadırlar. Örneğin; Güneş panelleri üreten bir şirketin müdürünün verdiği bilgiye göre; 2009 yılında, şirketin İsveçli sahibi BiH'te başka bir tesis açmayı planlamıştır, ancak yerel siyasetçiler tarafından verilen rüşvet talepleriyle karşı karşıya kalmıştır ve bu nedenle projeyi terk etmiştir. Böylelikle o günlerde yaklaşık 150 kişiye istihdam sağlayacak proje iptal olmuştur.²⁶⁴

3.2.1.1. Azınlık Dönüşleri

Çoğunluk dönüşleri, Bosna'da savaş öncesi yerleşim yerlerinde çoğunluğu oluşturan ve o yere hâkim olan etnik kesimin, savaş sonrası dönemde de aynı yerde aynı hâkimiyeti devam ettiren kendi etnik kesiminden mültecilerinin dönüşleridir. Buna dair kesin veriler elde etmek zor olsa da, belki de bütün geri dönmüş Bosnalı Müslümanların yaklaşık

²⁶⁰ Eastmond, s.143.

²⁶¹ O' Tuathail, "Localizing geopolitics: Disaggregating violence and return in conflict regions", s.262.

²⁶² Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", s.116.

²⁶³ Peter Lippman, "Their last name is 'refugee': return and local activism", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.29.

²⁶⁴ Vogiazides, s.53.

yarısını oluşturdıklarını söylenebilmektedir. Fakat ulusal demografik etkileri açısından, böyle bir çoğunluk dönüşü, etnik temizlik ortamını tersine çevirmez.²⁶⁵ Geri dönüş hareketleri için en büyük yıl, 250 binden fazla mülteci ve IDP dönüşünün kaydedildiği 1996 yılı olmuştur. Bu yüksek mülteci dönüşü 1997-1998 yıllarında ise hızlı bir şekilde azalmıştır. Bu geri dönüşlerin neredeyse hepsi sadece geri dönenlerin çoğunluk grubunun parçası olduğu bölgelere olmuştur. Eski BMMYK Komiseri Ogata'nın Aralık 1996'da belirttiği gibi; “Zemin üzerindeki şartlar göz önünde bulundurulduğunda, en yapılabilecek ve en güvenli olan budur.” O zamanlar için azınlık dönüşlerini teşvik edecek üst düzey siyasi müdahaleler olmamıştır. Gerçekten de, Yüksek Temsilci Michael Steiner'in 1996'nın sonunda açıkladığı gibi: “Büyük başkentlerde azınlık dönüşlerini teşvik etmek için siyasi destek yoktu. Başkentlerin başka öncelikleri vardı ve bu onlardan biri değildi. Onlar için Ek 7, retorikten ibaretti.” Emirlerini en yüksekte alan pek çok belediye ve kanton görevlisi, tüm etnik grupların geri dönüşlerini aktif bir şekilde engelleyerek, etnik ayrıcalıklara paralel politikalar izleyerek güç tekellerini korumaya çalışmışlardır.²⁶⁶ FBİH topraklarında yaşayan Sırp'ların yüzde doksanı, RS'de yaşayan Bosnalı Müslüman ve Bosnalı Hırvatların yaklaşık yüzde 95'i yerlerinden edilmiştir. FBİH'te sayısal çoğunluk olan Bosnalı Müslümanlar, dönüş göçünü, diğer iki tarafın savaş kazanımlarını tersine çevirmek ve toprak kontrolünü yeniden kazanmak için politik bir strateji olarak ama barışçıl yollarla araçsallaştırma potansiyeline sahiptiler. Ancak dönüş göçüne Bosnalı Müslüman desteği büyük ölçüde retorik kalmaya devam etmiştir ve her üç grup da yerlerinden edilmiş kişilerin kendi etnik kökenlerinden ayrılmasını ve diğer etnik grupların geri dönüşlerini engellemişlerdir.²⁶⁷ Bosnalı Müslüman milliyetçiler, savaş sırasında kaybedilen toprakları yeniden ele geçirmenin bir yolu olarak dönüş göçünü kullanmışlardır. Örneğin; Bosnalı Müslüman bir belediye başkanı, başarılı bir kitlesel Bosnalı Müslüman geri dönüşünü şöyle açıklamıştır: “Bu bölgeyi halkımızla tekrar ele geçirdik.” Her tarafta milliyetçiler için, zorunlu göçmenlerin yaşamak istedikleri yere kendilerinin karar vermesi özgürlüğü, ulusal çıkarlarla ve vatansever görevlerle ilişkilendirilmiştir.²⁶⁸

‘Azınlık dönüşü’ terimi, savaş öncesi bir yerleşim yerine geri dönen ve o bölgede savaş sonrası bir azınlık olacak olan zorunlu göçmenleri (IDP ya da mülteci) ifade etmektedir.

²⁶⁵ Jansen, s.143.

²⁶⁶ Heimerl, s.379.

²⁶⁷ Williams, s.43.

²⁶⁸ Stefanovic ve Loizides, “Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War”, s.219.

Bu bağlamda, ‘azınlık’ yerel bir demografik duruma değil, söz konusu savaş sonrası hiçbir etno-politik güce sahip olmayan bir grubun siyasi varlığına üyeliğe atıfta bulunmaktadır. Örnek verilecek olursa, savaştan sonra Drvar'a dönen etnik Sırp ailesinin üyeleri ‘geri dönen azınlıklar’dır. Her ne kadar Sırp Drvar'da savaştan önce ve savaştan sonra da, demografik çoğunluğa sahip olsalar da, Drvar şimdi Hırvat egemenliğindeki bir kantona aittir.²⁶⁹ Uluslararası toplum, 1991'deki statükoya geri dönüş özlemiyle Dayton’un arzusunu yerine getirme niyeti çerçevesinde, azınlık dönüşlerini önceliklendirmeye odaklanmıştır. 1996–97 döneminde, geri dönüş hareketleri etnik bir konsolidasyonu ortaya çıkarmıştır. Bunu, savaş öncesi durumu yeniden tesis etmeyi amaçlayan 1997-2002 yılları arasında uluslararası politikadaki bir değişiklik izlemiştir. Ülkenin üç ayrı toplumunu yeniden birleştirme arzusu, devlet inşa etmede politik gündemin merkezi olmuştur ve 2000'den sonra azınlık dönüşüyle ilgili bir atılım açıkça ayırt edilebilir hale gelmiştir.²⁷⁰ 2000’li yılların başına kadar neredeyse hiç kimse başka etnik gruba ait alanlara geri dönmemiştir.²⁷¹ Prijedor, Drvar, Zvornik ve Bratunac gibi savaş sırasında ağır derecede etnik olarak temizlenen bölgelere önemli dönüş hareketleri, Saraybosna gibi göz kamaştırıcı karşılama alanlarına dönüş ile karşılaştırılınca hayal kırıklığı yaratmıştır. İnsan Hakları İzleme Örgütü’nün 2004 yılındaki Dünya Raporu’nda, Balkan bölgesi için dönüş göçü politikalarının başarısının, azınlık dönüşleri sayısına bağlı olduğu belirtilmiştir.²⁷² Özellikle savaştan sonra eskiden yaşadıkları yerlerde azınlık haline gelen mültecilerin, yani azınlık dönüşlerinin engellenmesi, 1996'dan 1999'a kadar şiddetli ve katı bir şekilde devam etmiştir. Etno-politik yerel yönetimler geri dönüşü kolaylaştırmak için tasarlanan mülk yasalarını uygulamakta isteksiz davranmışlardır. Aralık 2005’te resmi BMMYK rakamları, BiH boyunca azınlık dönüşlerinin toplamının 454.220’yi bulduğunu ve çoğunluk-azınlık olmak üzere genel anlamda geri dönen kişi sayısının toplamının da 1 milyonu aştığını göstermiştir.²⁷³

Azınlık dönüşünde bir atılım için üç etkene odaklanmaya ihtiyaç vardır; Bunlar alan, güvenlik ve sürdürülebilirliktir.²⁷⁴ Geri dönen azınlıkların bazıları savaş zamanı yıllarını

²⁶⁹ Stefanovic ve Loizides, “Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War”, s.218.

²⁷⁰ Heimerl, s.378.

²⁷¹ José H. Fischel De Andrade ve Nicole Barbara Delaney. “Minority Return to South-Eastern Bosnia and Herzegovina: A Review of the 2000 Return Season”, **Journal of Refugee Studies**, Cilt 14, Sayı 3, 2001, s.319.

²⁷² Williams, s.49.

²⁷³ O’ Tuathail ve O’Loughlin, “After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina a Decade Beyond War”, s.1047.

²⁷⁴ Heimerl, s.382.

BiH dışında geçirirken, çoğunluğu (%80,32) ülke sınırları içerisindeki zorunlu göçmenlerdir.²⁷⁵ Son dönemde yaşanan şiddet dolayısıyla dünya ekonomik piyasasına ani bir şekilde maruz kalan, üretim merkezlerinde iş ayrımcılığı olasılığını artıran ve tarımsal ürünlere yönelik fiyatların önemli ölçüde düştüğü bir ülkede ekonomik olarak yaşayabilir azınlık dönüşleri son derece sorunlu olmuştur. Ekonomik faaliyetlerin eşitsiz dağılımı BiH'in yoksulluk oranlarına yansımış; Sırp'ların %43'ü ve Müslüman hanelerin %40'ı aylık 150 doların altında iken Hırvatlar arasındaki oran %10'un altında kalmıştır. Kayıt dışı ekonomik faaliyetler de dâhil olmak üzere hane halkı gelirlerinin ölçümleri, RS'de FBiH'e göre dört kattan fazla olup, %43 ve %9'luk gibi bir yoksulluk oranına denk gelmiştir.²⁷⁶

Sırp'lar çoğu zaman onları çevreleyen dünya tarafından asıl saldırganlar ve savaşın güçlü bir parçası olarak suçlanmaktadırlar ama kendi anlayışlarında, bir millet olarak hayatta kalmaları uğruna, 1990'ların başlarında sadece 'önleyici görev' yapan, tarihsel olarak zulüm gören ve sömürgeleştirilmiş insanlardır.²⁷⁷ Açık bir şekilde, Bosnalı Sırp'ların çoğu savaş öncesi yaşamlarının normalliğini kaybetmesine ağlamıştır ama onlar bu yaşamların en azından ana vatanlarında yeniden yaratılmayacağını tamamiyle farkındaydılar.²⁷⁸ Sırp dönüşlerinin çoğu, Saraybosna şehrine ve 1996'nın başlarında terk ettikleri Sırp banliyölerine olmuştur.²⁷⁹ Pek çoğu olmasa da, yerlerinden edilmiş Sırp'lar, korkunç yaşam koşullarıyla karşı karşıya kalırken, bazıları hala toplu mülteci merkezlerinde yaşamaktaydılar. Bu evsiz, yoksul, yerinden edilmiş Sırp'lar grubu hayal kırıklığına uğramış ve çaresiz kalmıştır. Çünkü uluslararası toplum tarafından tüm dikkat ve kaynaklar, etnik azınlık dönüşüne ve öncelikli olarak Bosnalı Müslüman mültecilerin Batılı göç alan ülkelerden geri dönüşüne adanmıştır. Bosnalı Sırp'lar kendilerini uluslararası toplum tarafından tamamen terkedilmiş hissetmişlerdir. Savaş sebebiyle etnik ve siyasi olarak parçalanmış toplumların yeniden yapılandırılmasının, idealist, ulus-inşacı müdahalecilerin umduğundan çok daha karmaşık ve uzun vadeli bir süreç olduğu giderek

²⁷⁵ Stefanovic ve Loizides, "Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War", s.218.

²⁷⁶ Dahlman ve O' Tuathail, "The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina", s.591.

²⁷⁷ Stefansson, "The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina", s.10.

²⁷⁸ Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", s.129.

²⁷⁹ O' Tuathail ve Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", s.445.

daha açık bir hale gelmiştir.²⁸⁰ 2003 yılından sonra azınlık dönüşlerinin düşmesiyle beraber insanlar, sadece mülklerini yeniden kazanma ve sonra onları satma amacı ile geri dönmüş, sonra da etnik gruplarının çoğunlukta olduğu bölgelere geri gitmişlerdir. Bu durum özellikle Saraybosna'da, RS'nin bir parçası olan kentin Sırp kesimine yeniden yerleşme eğiliminde olan Sırp'lar açısından açıktır.²⁸¹

Tablo 1: Dayton Barış Antlaşması'ndan 2005 Yılına Kadar Bosna-Hersek'e Toplam Mülteci, Yerinden Edilmiş Kişi ve Azınlık Dönüşleri

RETURNS TO BOSNIA			
	Refugees	IDPs	Minority
1996	88,039	164,741	45,523
1997	120,280	58,295	n/a
1998	110,000	29,570	41,191
1999	31,650	43,385	41,007
2000	18,607	59,347	67,445
2001	18,693	80,172	92,061
2002	37,134	70,775	102,111
2003	14,012	40,303	44,868
2004	2,442	17,948	14,119
Total	440,857	564,536	448,405

Kaynak: International Migration Journal, 2006, ss. 5-13

Uluslararası medyada, uluslararası toplumun etnik temizliği önlemekte başarısızlığa uğraması üzerine, özellikle 1995 yılında BM'nin 'güvenli alan' ilan ettiği Srebrenica'da birkaç bin kişinin kaybolmasıyla ilgili raporlar açığa çıktıktan sonra, birçok eleştiri yapılmıştır. Bunun ortaya çıkan uluslararası sistemde tolere edilmeyecek bir şey olduğunu göstermek için bir anlayış ortaya koyulmuştur. Barış yapma mantığı, etnik grupların bölgesel olarak tanımlanmış alanlara etkin şekilde bölünmüş olduğu durumlarda, barışa ulaşmak için uzlaşmanın olması gerektiği anlamına gelmektedir. Bu doğrultuda, azınlıkların dönüşünün teşvik edilmesi, bu ayrılıkları makbul hale getirmenin

²⁸⁰ Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", s.130.

²⁸¹ Lana Pašić, "Political and social consequences of continuing displacement in Bosnia and Herzegovina", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.7.

bir yolu olarak görülmüştür.²⁸² Bununla beraber BiH'te nüfus sayımı sonuçları sorgulanmaya devam ederken, Bosna İstatistik Kurumu, 2003 yılı nüfusunun 3,83 milyon olduğunu tahmin etmiştir. O zamana kadar yaklaşık 450 bin kişi başka bir etnik grup tarafından yönetilen bölgelerde azınlık statüsünde geri dönmüştü.²⁸³ 2003'ten bu yana, geri dönenlerin sayısı önemli ölçüde azalmıştır ve son yıllarda 10 bin kişiden daha azı geri dönmüştür.²⁸⁴ Gerçekten de 2000-2005 arası, NATO tarafından verilen güvenlik desteği ve mülk tazmini için uluslararası baskılar sayesinde azınlık dönüşü önemli ölçüde artmış, zirveye ulaşmıştır. 2005'ten sonra ise yeniden düşmüştür.²⁸⁵

Azınlıkların dönüşü, şehirlere çok daha düşük ölçüde olurken büyük ölçüde kırsal alanlara olmuştur. Ancak, bu asimetrinin nedenleri, kırsal alandaki etnik çeşitliliğin yanı sıra ekonomik faktörlerle birlikte, güvenlik konuları ile de ilgilidir. Zira tarım ve hayvancılık yaygın bir ayrımcılık ve depresif bir ekonomik ortamda geçim kaynağı sağlamaktadır.²⁸⁶ İstihdam ve eğitim fırsatları da başkent Saraybosna gibi kentsel alanlarda daha yüksektir. Bir azınlık grubuna mensup olarak geri dönenler, çoğunluk grubundaki geri dönenlere göre, özellikle istihdam ayrımcılığı ile ilgili olarak daha az yerleşik hale gelmektedirler.²⁸⁷

Entite çizgileri sadece kurumsal ve yapısal sınırları değil aynı zamanda duygusal ve psikolojik engelleri de oluşturmaktadır. Heterojen toplulukların olduğu yerler, Bosna savaşının en şiddetli çatışmalarının yapıldığı yerlerdir ve bu bölgelere geri dönüş yavaştır ve zordur. Buralarda, yüksek güvensizlik seviyeleri ve bazı durumlarda etnik hoşgörüsüzlük ile güçlü ve bütünleşik topluluklar inşa etmek çok zordur. Azınlıkların dönüşü durumunda bile, bunlar barış sürecini kolaylaştırmazdı. Sadece yaşam alanını paylaşmak, etnik grupların geçmiş meselelerini çözdüğü ve birbirlerini affettikleri anlamına gelmezdi. Sonuç olarak farklı etnik gruplardan insanlar, ayrı yaşamaya devam etmişlerdir. Bu durum, milliyetçi politikaların teşvikinde kullanılmıştır. DPA Ek 7'si, mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin etnik gruplar arası güven ve saygıyı yeniden

²⁸² Harvey, s.106.

²⁸³ Stefanovic ve Loizides, "Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War", s.218.

²⁸⁴ O' Tuathail ve O'Loughlin, "After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina a Decade Beyond War", s.1048.

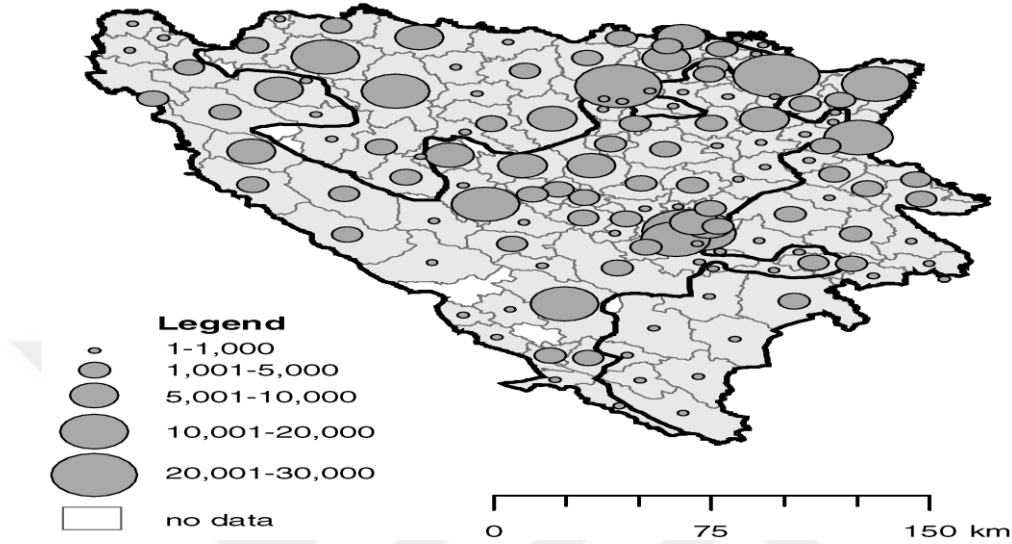
²⁸⁵ Stefanovic ve Loizides, "Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War", s.219.

²⁸⁶ Serrano, s.20.

²⁸⁷ van Houte ve de Koning, s.25.

tesis etme amacıyla geri dönüşüne yönelik yasal ve politik bir çerçeve oluştursa da, sonraki politikalar ve yaklaşımlar uzun vadeli getiri sağlamada başarılı olamamıştır.²⁸⁸

Harita 2: Tüm Etnik Grupların Bosna-Hersek Genelindeki Toplam Azınlık Dönüşleri

Kaynak: Eurasian Geography and Economics, 2004, ss. 439-464

1998 Saraybosna Deklarasyonu, 20 bin Bosnalı Müslüman olmayan kişinin dönüşünü cesaretlendirmeyi başarmıştır. Bunun ülke çapında da bir etkisi olmuştur: RS'den ve Hırvatların çoğunluk olduğu bölgelerden gelenler Saraybosna'ya geri dönmüşlerdir. İnsan Hakları İzleme Örgütü, 2001 Dünya Raporu'nda, BiH'in en ciddi insan hakları sorunlarından biri olan 'mültecilerin ve yerlerinden edilmiş kişilerin dönüşü' konusunda bir atılımın altını çizmiştir. Nitekim savaştan dört yıl sonrasına kadar önemli düzeyde azınlık dönüşü kaydedilmemiştir.²⁸⁹ Geri dönenlerin yüzde 44'ünden daha fazlası azınlık dönüşleri olmuştur. Bu önemli başarıya rağmen şunu da belirtmek gerekir ki, 1 milyon geri dönüşe ulaşma başarısı, BiH'in devam eden tikanıklığının, siyasi yolsuzlukların ve ekonomik sıkıntıların, savaş zamanlarındaki yerinden edilme mirasının bir parçası olduğu yıkık bir ülke olduğu gerçeğini değiştirmemiştir. BiH'te, Mart 2003'te, 386 binden fazla kişi hala yerlerinden edilmiş kişiler olarak sınıflandırılmışken, Bosna dışında, 500 bin Bosnalı sığınmacının yaklaşık 100 bini hala Hırvatistan, Sırbistan ve Karadağ, Almanya, Hollanda ve Avusturya'da kalıcı çözümler sağlayamamıştı. Bosna savaşı, sadece BiH'i kapsamayıp aynı zamanda bölgesel ve uluslararası bir konu haline gelmiştir. BiH, farklı

²⁸⁸ Pašić, s.7.

²⁸⁹ Heimerl, s.383.

coğrafyalarda yeni jeopolitik dinamikler yaratarak, geri dönüşün engebeli coğrafyası olarak değişmeye devam eden, savaşın ve yerinden olmuşluğun dönüştürdüğü bir ülkedir. Bu nedenle BiH'in yeniden inşası hala devam etmekte olan bir çalışma olmayı sürdürmektedir.²⁹⁰

Siyasi liderler tarafında, savaş öncesi sakinlerin geri dönüşü için ya da savaş sonrası siyasi uzlaşmaya başlamak için gerçekten sıcak bir ortam yaratma çabaları az olmuştur ya da hiç olmamıştır. Geri dönenlerin savaş öncesi topluluklarında iş bulmakta zorlandıkları ve sosyal ilişkiler açısından ve sağlık hizmetleri, polis, sosyal refah ve eğitim gibi kamu hizmetlerine erişim açısından önemli bir ayrımcılığa maruz kaldıkları için, azınlık dönüşü göz korkutucu bir beklenti olarak kalmıştır.²⁹¹ Bosna hâlâ bir takım geri dönüşlere tanıklık etmektedir ancak geri dönen azınlıklar ile ilgili endişeler de devam etmektedir. Politikacılar, genellikle geri dönen azınlıklara karşı milliyetçi söylemi kullanmaya devam etmektedirler. DPA ile kurulan ombudsman kurumunun yıllık raporları, savaşta yerinden edilen kişilerin hala sosyal koruma ve refah düzeyine erişmekte güçlükleri olduğunu ve sürdürülebilir geri dönüşlerine engel teşkil edildiğini göstermektedir. Aynı zamanda, BiH'teki zorlu ekonomik durum ülkeyi bir bütün olarak etkilese de, geri dönen azınlıklar gibi savunmasız gruplar üzerinde daha ciddi bir etkiye sahiptir. IDP ve geri dönenler için sürdürülebilir çözümlerin olmaması, etnik köken, toplumsal cinsiyet ve politik ilişki nedeniyle geniş çapta ayrımcılığa yol açmaya devam etmektedir.²⁹² Yerinden edilmiş birçok Bosnalı için, savaş öncesi evlerine dönüş, başka bir etnik grubun ortasında bir azınlık olarak yaşamaya işaret etmektedir ve bu da, güvensizlik veya çatışma korkusu duygusu vermektedir.²⁹³

Mültecilerin dönüşü, yerinden edilmiş kişiler sorununu da önemli ölçüde şişirmiş ve hâlihazırda yerinden olmuş kişilerin durumunu kötüleştirmiştir. Mülteci dönüşü meselesi, dar, belirleyici terimlerle anlaşılamaz. BiH'te geri dönüşün karışıklıklarını takip edebilmek için 'azınlık' ile 'çoğunluk' geri dönüşü arasındaki fark esastır. Geri dönenlerin çoğunluğu savaş sonrası durumdaki normal problemlerle karşılaşmıştır. Şiddetli bir şekilde tükenen konutlar, savaş zamanı çıkarılan mülk yasaları ve harap bir

²⁹⁰ Dahlman ve O'Tuathail, "Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places", s.658.

²⁹¹ Perry, s.26.

²⁹² Lisbeth Pilegaard ve Jasminka Dzumhur, "Human rights shortcomings of the Dayton Peace Agreement", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.33.

²⁹³ Badescu, s.43.

ekonomi gibi bazı şartlar geri dönen herkesi etkilemiştir. Ancak, azınlık içinde kalacakları bölgelere geri dönmek isteyen insanlara sık sık uygulanan bir yük daha getirilmiştir; burada, hâlâ politik bir çevrede ‘öteki’ olarak görülmekle birlikte tüm farklı ayrımcılık biçimleriyle karşı karşıya kalmışlardır.²⁹⁴ Bugün, azınlık dönüşü gerçekleştiren mültecilerin birçoğu hâlâ onurlu yaşam koşullarından yoksundur. Bu anlamda onlara büyük destek ve yardım gerekmektedir. BMMYK, AGİT, AB, Uluslararası ve Yerel STK'lar tarafından desteklenen yardım ve kalkınma programları halen devam etmektedir ve bunlara çok ihtiyaç duyulmaktadır. Son yıllarda çok azalmış olsa da, işgücü piyasasına, eğitime, sağlığa ve sosyal yardım hizmetlerine erişimde azınlık dönüşlerine yönelik ayrımcı uygulamalar birkaç yıl öncesine kadar halen rapor edilmekteydi. Geri dönüş dalgalarının uzun ömürlülüğü ve sürdürülebilirliği büyük ölçüde, geri dönenlerin kendi sosyal ve hareketlilik becerileri tarafından yönlendirilen kendi stratejilerine ve kaynaklarına bağlıdır.²⁹⁵

Bosnalı Müslümanlar, tüm IDP ve mültecilerin %60'ından fazlasını teşkil ederek geri dönen etnik kesimler arasındaki en büyük kısmı oluşturmuştur. 2008 yılına kadar geri dönen yaklaşık 440 bin mülteci den yaklaşık 280 bini Bosnalı Müslümandı.²⁹⁶ Ağustos 1997'de, yerel seçimlere giderken, Lendići, Bućići ve Krušćica köylerine dönen Bosnalı Müslümanlar, Hırvat Demokratik Birliği (HDZ) tarafından yönetilen çetelerin saldırısına uğramıştır. Geri dönenlerin evlerinin yakılmasıyla ve en az bir kişinin öldürülmesiyle beraber yüzlerce geri dönen kişi şiddetten kaçmıştır. Bu, birkaç yıl boyunca bölgeye Bosnalı Müslüman dönüşlerini durdurmayı başaran bir dizi şiddet olayından sadece biri olmuştur.²⁹⁷

Geri dönen azınlıklara karşı ayrımcılığa yönelik birkaç çarpıcı şehir örneği daha verilebilir; Bunlardan birisi Zvornik'tir. Sırp milliyetçilerine karşı çıkan yüzlerce Sırp'ın yanı sıra, çoğunluğu Bosnalı Müslümanlar olmak üzere Hırvatlar, Romanlar ve Yugoslavların da dâhil olduğu 50 binden fazla kişi etnik temizlik kampanyası sırasında Zvornik'ten kaçmıştır ya da kovulmuştur. Savaş sonrası Zvornik, Bosnalı Hırvat ve Müslüman güçleri tarafından ele geçirilen bölgelerden yerinden edilmiş yaklaşık 31 bin

²⁹⁴ Heimerl, s.380.

²⁹⁵ Porobić, s.196.

²⁹⁶ Jansen, s.143.

²⁹⁷ Dahlman ve O'Tuathail, “Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places”, s.656.

Sırp için yeniden yerleşim yeri olmuştur.²⁹⁸ Yerinden edilmişlerin evlerine geri dönebileceğine dair DPA garantisine rağmen, Zvornik gibi yerlerde yerel milliyetçi makamlar geri dönüşe açıkça karşı çıkmışlardır ve Bosnalı Müslümanların eski mülklerinin yerinden edilmiş Sırlara verilmesi uygulamasına devam etmişlerdir.²⁹⁹

Zvornik'ten başka bir örnek ise Banja Luka'dır. Savaştan önce Banja Luka, Saraybosna gibi çok etnik yapıları bir şehirdi. Banja Luka'da doğrudan bir savaş eylemi olmamıştır, ancak başta Bosnalı Müslüman ve Bosnalı Hırvatlar olmak üzere 60 bin etnik azınlığın neredeyse tamamı taciz, ayrımcılık ve sürgün nedeniyle şehri terk etmiştir. Bugün mülkiyet iade süreci çok ileri düzeydedir ve etnik azınlıkların güvenlik durumu büyük ölçüde artmıştır. Çoğu Bosnalı Hırvat mülklerini satmak isterken, birçok Bosnalı Müslüman kendi evlerinden vazgeçmeye istekli görünmemektedir. Bazıları emekli olduktan sonra geri dönmeyi planlamaktadır ancak evlerini ziyaret eden Bosnalı Müslümanların çoğu açısından ekonomik ve diğer nedenler Banja Luka'ya kalıcı olarak geri dönmeyi imkânsız kılmaktadır ve onların mülkleriyle ne yapacaklarına dair hiçbir sabit planları yoktur. Boş evler aynı zamanda, savaşta azınlıkları şehirden zorla çıkaran Sırlara politik-moral bir mesaj olarak da görülebilmektedir. Birkaç bin etnik azınlık, iyi niyet için Banja Luka'ya geri dönmüştür ama bu insanların neredeyse tamamı yaşlıydı ve kendilerini türlerinin sonuncusu olarak görmektedirler. Kendileri öldüklerinde, artık etnik azınlıkların Banja Luka'ya yerleşmeyeceklerini iddia etmektedirler.³⁰⁰ Bu binlerce boş evin Bosnalı Müslümanlara ait varlığı gerçekten de, kentteki on binlerce yerinden edilmiş Sırp'ın akınından ötürü aşırı kalabalık olan Banja Luka'da paradoksal ve büyük bir sorundur.³⁰¹

Bosnalı yaşlı müslümanlar evlerine ve topraklarına geri dönmekten çok memnun olsalar da, genellikle Banja Luka'da tecrit edilmiş ve marjinalleşmiş etnik bölgelerde yaşamaktadırlar. Geri dönenlerde görülen güvensizliğe bağlı olarak evdeyken kapıyı kilitleme ve ziyaretçilere misafirperver olmayan soğuk bir tavır takınma uygulamasının, en azından savaş öncesi halk temsilinde güven, aşırı misafirperverlik ve yoğun

²⁹⁸ Dahlman ve O'Tuathail, "Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places", s.648.

²⁹⁹ Dahlman ve O'Tuathail, "Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places", s.649.

³⁰⁰ Stefansson, "The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina", s.9.

³⁰¹ Stefansson, "The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina", s.10.

‘komşuluk’ ile karakterize edilen Bosnalı halk zihniyetinin özüne ters düştüğü vurgulanmalıdır. Geri dönmüş Bosnalı Müslümanlar, genellikle yalnızca doktor veya yerel makamlara gitmek zorunda kaldıklarında nadiren Banja Luka'nın kamusal alanına girmişlerdir. Kasaba merkezindeki kahve dükkânları, restoranlar ya da dükkânları hiç ziyaret etmemişler ya da geçmişte olduğu gibi şehir parklarında piknik yapmaya gitmemişlerdir. Kamusal alanda işleri olduğunda ve oraya girmek zorunda kaldıklarında, Bosnalı Müslümanlar etnik veya dini kimliklerini açığa vurmama konusunda dikkatli olmuşlardır; Örneğin, genellikle İslam ile ilişkilendirilen bir renk olan yeşil giysi giymekten kaçınmışlardır. Geri dönmüş Bosnalı Müslümanların çoğunun geri dönüş deneyimi temel çelişkili duygularla karakterize edilmektedir.³⁰² Her ne kadar geri dönen Bosnalı Müslümanlar mümkün olduğu kadar sosyalleştirilmiş ve yardım edilmiş olmalarına rağmen, geri dönenlerin sayısının azlığı ve Sırplarla sınırlı ve genel olarak yüzeysel sosyal etkileşim, geri dönenlerin evlerinde savaş öncesinden çok daha fazla zaman harcadıklarına işaret etmektedir. Bu ‘ev hapsi hayatı’ yaşlıların eksikliklerini yumuşatabilen çocukların ve torunların genellikle yurt dışında ya da BiH’te başka yerlerde yaşamaları gerçeğiyle daha da ağırlaşmıştır.³⁰³ 2010 yılına gelindiğinde bile hala Sırp çoğunluklu yerleşim yerlerine geri dönen Bosnalı Müslüman azınlıklara yönelik, şöyle duvar yazıları bulunmuştur: “Türk köpekleri, seni benim elimden domuz yemeye zorlayacağım! Kapalı kadınlarınızı buraya getirin, böylece ben onları ...!” Böylece, Müslüman nüfuslar için RS’ye dönüş daha karmaşık hale getirilmiştir.³⁰⁴

Çoğu Bosnalı Hırvat, mülklerini Banja Luka'da satıp genel olarak ekonominin daha iyi olduğu ve daha fazla iş yeri, daha yüksek emekli maaşları ve daha önemlisi Hırvatlara karşı etnik ayrımcılığın olmadığı Hırvatistan'ın ulusal ana vatanına kalıcı olarak yerleşmiştir. Bosnalı Müslümanlar arasında savaş öncesindeki evlerine karşı tutum daha kararsız olmuştur. Onların evlerinin çoğu, çoğunlukla kentin Sırp ağırlıklı merkezi kısımlarında yer alırken, Bosnalı Müslümanlar, evlerini geleneksel olarak Bosnalı Müslümanların yaşadığı kasaba veya kasabaların bazı bölümlerinde tutma eğiliminde olmuşlardır. Bu noktada Bosnalı Müslüman göçmenlerin, yıl boyunca boş kalmaları gerçeğine rağmen, neden Banja Luka'daki evlerini ellerinde tutmaya karar verdikleri

³⁰² Stefansson, “Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town”, s.125.

³⁰³ Stefansson, “Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town”, s.126.

³⁰⁴ Huttunen, s.52.

merak edilebilir. Bunun en önemli sebebi, evlerine duygusal olarak bağlı olmalarıdır. Bazı Bosnalı Müslüman göçmenler, evlerini ya da evlerinin bir kısmını küçük bir gelir elde etmek için ve uzun süre olmadıklarında evlerine bakmaları için yerinden edilmiş Sırlara kiralamışlardır. Diğerleri ise hem ahlaki gerekçelerle hem de Sırların mallarına bir kez daha kötü muamele edeceğinden korktukları için kiralamamışlardır. Bununla birlikte, Bosnalı Müslüman göçmenlerin evlerini kullanmamaları için daha fazla ideolojik sebepleri vardır. Boş evler, onların ahlaki meydan okumalarının, etnik gururunun ve yurtdışındaki ekonomik başarılarının güçlü sembolleriydiler. Çoğu zaman yaz aylarında gerçekleşmesine rağmen, Sırların etnik temizlik politikasına karşı Banja Luka'ya dönmeleri, etnik-ulusal bir görev ve adalet unsuru haline gelmiştir.³⁰⁵ Aynı zamanda, Banja Luka'yı ziyaret eden transnasyonal mültecilerin saldırgan ve gösterişli davranışları, geri dönmüş Bosnalı yaşlı müslümanların yerel Sırların kendilerine yönelik düşmanlığını artırdıklarını düşündükleri bir hayal kırıklığı kaynağı olmuştur.³⁰⁶

BiH'te geri dönüşün güzel ve çarpıcı örnekleri de yok değildir. Örneğin; Bosnalı Müslüman bir çift, Banja Luka'daki dairelerini geri alınca, Sırp komşusu, 'medenileşmiş' (yani, kendisi gibi kentli orta sınıf) komşularının geri gelmesine ve yokluğunda komşusunun mülkünü işgal eden kırsal Sırlardan kurtulmasına olan sevincini net bir şekilde dile getirmiştir. Eşi ile kalıcı bir şekilde geri dönüş yapan 60 yaşlarında bir Bosnalı Müslüman, babasını Sırların öldürdüğünü gözleriyle gördüğünü ancak onlarla şuanda komşuluk yapmayı öğrendiğini belirterek, bu gibi şeylerin biraz zaman alacağını söylemiştir.³⁰⁷ Her geri dönen kişi mutsuz değildir. Örneğin; Geri dönen bir mülteci ile yapılan mülakatta geri döndüğü için neden bu kadar mutlu olduğu sorulduğunda o şu cevabı vermiştir: "Karşılaştırmak zor ama şunun gibi bir şey. Sallanan bir sandalyede oturduğumu hayal edelim ve sonra sağlam bir sandalyeye taşıyorum; bu içsel bir duygudur."³⁰⁸ Ancak engelleme ve tehdit politikası, Zvornik ve Banja Luka'dan başka Sırp egemenliğindeki bazı kısımlarda ve Batı Hersek'in Hırvat çoğunluklu yerleşim yerlerindeki bazı alanlarda sorun olmaya devam etmektedir.³⁰⁹

³⁰⁵ Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", s.127.

³⁰⁶ Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", s.128.

³⁰⁷ Eastmond, s.152.

³⁰⁸ Handlos, Olvig, Bygbjerg ve diğerleri, s.12652.

³⁰⁹ Dahlman ve O' Tuathail, "The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina", s.591.

3.2.1.2. Politik Ekonomi Unsuru

Geri dönenler, savaştan hemen sonraki yıllarda etno-milliyetçi iktidarların politik ekonomisine bir tehdit unsuru olmuştur. Fakat etno-milliyetçiler yeni zenginlikleriyle rahatladıkça, uluslararası toplumun gözünde meşruiyet kazanmanın faydalarını görmeye başlamışlardır.³¹⁰ Sonuç olarak, etno-milliyetçiler, onların iktidar ve zenginlik pozisyonlarının tehdit edilmemesini sağlayacak kadar çalınan arazi ve evlerin bir kısmını geri vermek için anlaşmaya yanaşmışlardır.³¹¹ Özetle, uluslararası toplum BiH'teki yerel etno-milliyetçilere karşı 'geri dönüş savaşı' kazanmış olsa da, büyük 'Anavatan Savaşı'nı yitirmiş gözükmiştir. Muhtemelen, ana sebep, uluslararası toplumun milliyetçi partileri yasadışı ilan etmeyeceğine ve savaşın faillerinin savaş sonrası BiH'te kamu görevini yürütmesini yasaklamayacağına karar vermesi olmuştur. BiH'teki savaşı başlatan ve bu savaştan faydalananlar, Lahey'deki savaş suçlarından dolayı, birkaç kovuşturma dışında, adalete teslim edilmemiştir. Adeta etnik milliyetçilik savaş tarafından normalleştirilmiştir.³¹² BiH'teki hiçbir politikacının bir radikal ırkçı olarak görülmemesi nedenini rüşvetin değişik bir versiyonu açıklamaktadır. Buradaki mantık şu şekildedir: "Eğer prensipte geri dönüşe muhalefet gösterirsek, yabancılar Dayton'a düşman olduğumuzu iddia edeceklerdir. Bu bizi sadece yardım fonlarından düşürmekle kalmayıp, aynı zamanda bize çok fazla istenmeyen baskı getirecektir. Bir şeye katlanmak için diğerleriyle aynı fikirde olmak ve onlara güvenmek yapılabilecek en iyi şey olarak görünüyor."³¹³ Bürokratik tıkanıklık, siyasi yolsuzluk, hareketsiz kurumlar ve ekonomik sıkıntı BiH'teki sosyoekonomik ve politik iklimin karakteristiğidir. Savaşın sonunda ekonomik üretim, sanayi ve tarım %80 yok edildiği ve GSYİH %80 oranında düştüğü için, büyük ölçüde azalmıştır.³¹⁴

Hala mevcut siyasi çıkmazlar (örneğin, Ekim 2010'daki genel seçimlerden bu yana siyasi liderlerin Hükümet düzeyindeki yetersizliği ve siyasi elitlerin AB üyeliği ile ilgili reformlara yönelik ortak vizyon ve anlaşma eksikliği) sosyoekonomik durumu olumsuz

³¹⁰ O' Tuathail ve Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", s.455.

³¹¹ O' Tuathail ve Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", s.456.

³¹² O' Tuathail ve Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", s.457.

³¹³ International Crisis Group Report, Preventing Minority Return in Bosnia and Herzegovina: The Anatomy of Hate and Fear, s.5.

³¹⁴ van Houtte ve de Koning, s.7.

etkilemektedir. Siyasi mücadeleler, Ülke Kalkınma Stratejisi ve Sosyal kapsama stratejisi gibi önemli devlet düzeyindeki strateji çerçevelerinin benimsenmesini etkilemektedir. Bu sorunlar, geri dönenler ve azınlıklar gibi savunmasız grupların korunmasını sağlamada da ülkenin yeterli gelişimi için önemli zorluklar doğurmaktadır. Bu durum aynı zamanda BiH’te vatandaşların ilgisizliğini ve hüsrânını da etkilemektedir, dolayısıyla dışarıya göç eğilimini artırmaktadır.³¹⁵

3.2.1.3. Yerel Sivil Toplum Kuruluşları

Geri dönüşün ilk yıllarında (1997-2002), farklı BM birimleri ve diğer yabancı bağışçılar arasında koordinasyon olmamıştır. Yerel STK’lar aracılığıyla geri dönenlere sunulan hizmetlerin saha bazlı herhangi bir değerlendirmesi de yapılmamıştır. Geri dönenler, özel konutların, yerel okulların ve kültür kurumlarının yeniden inşası için mevcut fonların elde edilmesinde bir işbirliği ortamı yaratmışlardır. Ek olarak ilk geri dönenlerin kurmuş oldukları dernekler, geri dönüşü kolaylaştırmada önemli olmuştur. Yerinden edilmeden önce yerel toplumda resmi görevlerde bulunan geri dönenler, sürgünde toplumu örgütleme sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Geri dönenlerin dernekleri toplumun yeniden inşası rolünü de üstlenmiştir. Dernekler aracılığıyla hatta istihdam olanakları yaratılmıştır, diğer geri dönenler eğitilmiştir. Geri dönenlerin başlattığı ve yönettiği kamusal etkinlikler ve sivil faaliyetler, özellikle günümüzde sürdürülebilir geri dönüşle ilgili gerçek sorunların ele alındığı, yerel toplulukların mikro düzeyde yeniden entegrasyonunu büyük ölçüde kolaylaştırmıştır.³¹⁶ Yerinden edilmiş kişiler için, geri dönüş sürecine giden ana giriş noktası (uluslararası toplumdan yardım istemek veya yetkililere ana vatanlarına geri dönme isteklerini belirtmek açısından), geri dönmek isteyen toplumun üyeleri adına konuşmak için seçilen yerinden edilmiş kişilerin temsilci dernekleri aracılığıyla olmuştur. Aynı bölgedeki toplulukların yoğunlaşması, savaştan önce var olan sosyal ağları yeniden üretme ya da yeniden düzenleme fırsatlarını yaratmıştır.³¹⁷

Yerinden edilmiş kişilerin derneklerinin, diğer etnik grupların kontrol ettiği BiH bölgelerine geri dönme lehine herhangi bir tavır ya da faaliyet gerçekleştirilmesinden geri durulmuştur. Geri dönüşlerin desteklenmesinde aktif olan RS’nin dernek liderleri

³¹⁵ Kačapor Džihic ve Oruč, s.32.

³¹⁶ Porobić, s.197.

³¹⁷ Harvey, s.95.

tarafından rapor edilen bazı tehditkâr davranışlar olmuştur.³¹⁸ BiH'te, uzun vadeli istikrarın, belli bir dereceye kadar, Bosnalı Müslümanların diğer etnik gruplar tarafından kontrol edilen alanlarda evlerine başarılı bir şekilde geri dönüşüne bağlı olduğu anlaşılmıştır.³¹⁹

Yerinden edilmiş Bosnalı Sırp ve Müslümanların BiH'in Hırvat kontrolündeki bölgelerine dönmeleri konusunda zorluklar yaratılmıştır. BiH'te etnik unsurların geri dönüş dernekleri ile milliyetçi partiler arasındaki ilişkiler oldukça yakındır. Sırp SDS ve Hırvat HDZ partileri kontrollerinde bulundurdıkları alanları genişletmeye odaklanırken Boşnak Demokratik Eylem Partisi (SDA) ise, BiH'in topraklarını tek bir devlet olarak sürdürme hedeflerini destekleme aracı olarak, Bosnalı Müslüman mültecilerin geri dönüşü üzerinde durmuştur. Bosnalı Müslüman mültecilerin dernekleri genel olarak iyi yapılandırılmıştır ve açık bir hiyerarşi ile iyi bir şekilde finanse edilmiş, neredeyse her zaman SDA üyeleri tarafından yönlendirilmiştir ve yaklaşım açısından tutarlı olup, kendi ana vatanlarına geri dönme konusunda yüksek düzeyde bir ilgi dile getirmişlerdir. Dernekler, 'sürgündeki belediyeler' olarak kurulmuştur, böylece belirli bölgelerden yerinden edilmiş topluluklar için bir tür yerel yönetim biçimi olarak hareket etmişlerdir ve kaynaklar ile yardımların üzerinde önemli ölçüde kontrol sahibi olmuşlardır.³²⁰ SDA, yerlerinden edilmiş Bosnalı Müslümanların geri dönüşünü, diğer iki etnik grup üzerinde daha önce sayısal üstünlük sahibi oldukları alanlarda sayısal mukavemet kazanma aracı olarak görmüştür. SDA tarafından yürütülen retorik, çoğu zaman askeri bir ton olmuştur ve çoğu kez geri dönüşlerin en politik olarak hassas olan yerlere gelmesi için mültecileri zorlamıştır. Çoğu durumda dernekler, RS ile taraflar arasındaki sınır çizgisi boyunca kurulmuşlardır ve yerlerinden edilenlerin evlerine dönme konusundaki net niyetini göstermeyi ve yerinden edilmiş nüfus arasında bu isteğin sürdürülmesini amaçlamışlardır.³²¹

3.2.1.4. Etnik Bölünme ve Entegrasyon

BiH nüfusunun büyük çoğunluğu ilerlemeyi ve daha iyi fırsatları görmeyi arzu etseler de, mülteciler ve yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşüne karşı yaklaşımları, bunun yerine etnik bölünmeleri sağlamlaştırarak siyasi ve ekonomik istikrarsızlığı sürdürmüştür. Geri

³¹⁸ Harvey, s.96.

³¹⁹ Harvey, s.105.

³²⁰ Harvey, s.97.

³²¹ Harvey, s.98.

dönüş yoluyla gerçekleşebilecek etnik gruplar arası topluluk entegrasyonunun olmaması da barış fırsatlarını kaçırmıştır.³²² Yurtdışında yaşayan Bosnalılarla ilgili ana vatanda savaş zamanı ülkesini bırakmayanlar arasında yer alan klişeler; züppe, maddiyatçı, vatansever olmayan tarzıdır.³²³ Bosna’da kalmış nüfus arasında, Batı’da zengin olan ve geri dönen savaş mültecilerinin şimdi varlıklarını göstermeye, belki de evlerine fazladan bir zemin katmaya ya da evlerinin kalitesine katkıda bulunmaya geldiğine dair yaygın bir inanış vardır. Geri dönenlerin çoğu, mümkün olduğu kadar ‘görünmez’ olmak ve savaş sırasında geride kalanların öfke ve kıskançlıklarına maruz kalmamak için mütevazı davranışlar sergilemek istemişlerdir. Savaş aynı zamanda ana vatandaki anlamın değişmesine de katkıda bulunmuştur, çünkü savaş; akrabalar, en yakın arkadaşlar ve savaş öncesi komşular haricinde genel olarak bir güvensizlik hissi yaratmıştır.³²⁴ Yerinden edilenlerin çoğunluğu, kentteki yeni demografik ve politik çoğunluk ile aynı etnisite ve dine mensup olduklarından, entegrasyonun yetkililer tarafından kolaylaştırılması ve yerel halk tarafından benimsenmesi beklenebilirdi. Gerçekte olan ise bu varsayımı ortadan kaldırmaktadır.³²⁵ Geri dönenler sadece istihdam olanaklarının eksikliğiyle karşı karşıya kalmamıştır. Bazı durumlarda, onların Bosnalı işgücü piyasasına geri dönüşleri de yerel nüfusta kıskançlık ve hoşnutsuzluğu beraberinde getirmiştir. Mesela, Avrupa ilişkileriyle ilgilenen bir BiH hükümet kurumunun çalışanı, yerel halk tarafından “İsveç’te bir iş bulabilecekken bir Bosnalı kişinin işini almaktan” suçlanabilmiştir.³²⁶

Geri dönen göçmenler, mülteci statüsündekiler veya yurtdışından geri dönenler, etnik kökenleri ya da dinleri nedeniyle kendilerini iş bulmada dezavantajlı hissetmektedirler. Bu durum, etnik kökene dayalı işsizlik ayrımcılığını ortaya koymaktadır. Geri dönen pek çok kişi, mevcut gayri resmi 'kayırmacılık' sistemi yüzünden iş başvurularının reddedildiğini söylemiştir; İşverenler, kendi sosyal ağlarında veya aynı etnik gruptaki kişileri işe almayı tercih etmişlerdir. Bu, sosyal bağlantıların ve ağların işe erişimde bir gereklilik olduğunu ortaya koymaktadır. İstikrarlı ve yeterli bir gelir elde etmek, özellikle de işsizlik oranları yüksek BiH’te ortalama maaşların düşük olması nedeniyle, dönüş

³²² Pašić, s.8.

³²³ Vogiazides, s.13.

³²⁴ Stefansson, “The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina”, s.8.

³²⁵ Badescu, s.43.

³²⁶ Vogiazides, s.53.

sonrasında yapılabilecek en zor işlerden birisi olmuştur.³²⁷ Yurtdışında geçirdikleri zaman boyunca sosyal ilişkilerinin önemli bir bölümünü kaybeden geri dönenler, ‘doğru kişileri bilmemek’ nedeniyle işten mahrum bırakıldıklarını görmüşlerdir. Geri dönen göçmenler üzerinde yapılan bir ankete katılanların bir kısmı, diğer insanların kendilerini yurtdışında oldukları için ya da hala mülteci olarak görüldükleri için geri dönüş yerlerinin sakinlerinden farklı olmaları sebebiyle farklı algılandıklarını iddia etmişlerdir. Buna ek olarak, bazı katılımcılar, yurtdışına kaçtıkları için çatışma sırasında halkını terk etmekten suçlandıklarını belirtmişlerdir. Bu durumdan dolayı az sayıda göçmen yurtdışında olduklarını belirtmemeyi tercih etmiştir. Geri dönenlerin çoğunluğu (%80), etnik kökenleri veya dinleri ve cinsiyetleri ile ilgili olarak kimliklerini ve çıkarlarını ifade etmede sorun yaşamadıklarını söylemişlerdir. Ancak, etnik azınlığı oluşturdukları bölgelerde yaşayanlar, etnik köken ve din temelinde ayrımcılığa maruz kaldıklarını ve bunun da topluma katılımı ve aidiyet duygusunu etkilediğini belirtmişlerdir. Ankete katılanların çoğu kimliklerini ifade etmede özgürlüğe sahip olsa da, %67’si yurtdışında geçirdikleri zaman değiştiklerini ve %40’ının geri döndükleri topluluklardaki insanlardan farklı hissettiklerini ve bu durumun ana vatana katılımlarını etkilediğini düşünmektedirler. Bu, geri dönenlerin ana vatan algısını etkilemiştir, bazen geri dönüşteki uyumlarını zorlaştırmıştır. Geri dönenler, yurtdışında demokrasi ve hoşgörüğü daha çok öğrendiklerini belirtmişlerdir. Özellikle yurtdışında büyüyen ve geri dönen yaşlılar gibi ev halkıyla güçlü bir şekilde özdeşleşmeyen genç geri dönenler için, uyum sağlamak daha zor olmaktadır.³²⁸

Geri dönenlerin karşılaştığı zorlukların çoğu, yerel nüfus tarafından da paylaşılmaktadır. Örneğin, siyasi istikrar, sağlam bir ekonomik iklim ve istihdam olanakları sadece göçmenlerin geri dönüşünü teşvik etmekle kalmayacak, aynı zamanda BiH toplumuna da bir bütün olarak fayda sağlayacaktır. Benzer şekilde, işleyen bir sosyal güvenlik sistemi, iyi bir halk sağlığı ve eğitim sistemi, hem geri dönenler hem de yerliler için bir avantaj olacaktır. Dolayısıyla, politika yapıcılarının geri dönenlerin ihtiyaçlarının çoğunun yerel nüfusun ihtiyaçlarından farklı olmadığını fark etmesi önemlidir.³²⁹ BiH’teki insanlarla yapılan bir mülakatta insanlara sorulan ‘Bugün BiH’teki temel sorun nedir?’ sorusuna cevap verenler şunları sıralamıştır; yeni iş kapıları ve toplumun restorasyonu, birlikte

³²⁷ van Houte ve de Koning, s.15.

³²⁸ van Houte ve de Koning, s.20.

³²⁹ Vogiazides, s.61.

yaşamak ve nefretsiz bir toplum yaratmak, değerli bir yaşam tarzına sahip olmak, istihdam, yolsuzluk ve kayırmacılık, tüm sistemin deforme olması, dışarıya göç, kaliteli eğitim ve ayrımcılık olmadan işgücü piyasasına erişim, siyasi istikrara ulaşmak, anayasa reformuna ihtiyaç duyan işlevsiz bir siyasi sistem...³³⁰

3.2.1.5. Seçimler

Çatışmalarda yerinden edilenlerin seçimlere geniş katılımı siyasi noktada barış süreci için çok önemli olacaktır. Seçim Antlaşması, 1991'de ikamet ettiği belediyede artık yaşamayan bir vatandaşın, söz konusu belediyede, şahsen veya oy pusulasında oy kullanmasının beklendiği bir varsayım yaratmaktadır. Kişinin ana vatanına ve yeniden mülk edinme hakkına geri dönme hakkı gibi, bu hüküm de, barış planının etnik Balkanlaşmaya doğru itilmesine karşı koymaktadır. Bir azınlık olarak, muhtemelen kendi adaylarını seçmekten alıkonacaklardır, ancak yine de yeterli sayıda oy ile çoğunluk adayları da onların görüşlerini dikkate almak zorunda kalacaktır. Buradaki amaç, etnik olarak olmasa da, ideolojik olarak daha çeşitli meclis kurumları yaratmaktır. Bu nedenle, yerinden edilmiş kişilerin seçimlere katılımı, sağlıklı ve heterojen bir politikanın yeniden inşası çabalarında önemli bir rol oynamaktadır.³³¹

3.2.2. Ekonomik Sorunlar

Dönüş göçü gerçekleştiren ya da gerçekleştirmeyi düşünen bazı mültecilerle yapılan mülakatlarda, mültecilerin en büyük korkusunun ekonomik kaynaklı olduğu gözlenmiştir.³³² 2007 yılında yapılan başka mülakatta geri dönen bir Bosnalı: “Geri dönüş süreci sadece bir kişinin eve geri dönmesini sağlamakla ilgili değildir, sonuçta insan fiziksel ve ruhsal bir varlıktır. İnsanın sadece yaşaması için bir yer açılması yeterli değildir. Eğitim, istihdam, tıbbi tedavi, elektrik, su ve yollara sahip olmak da gereklidir. [...] Bu, dönüş yapan insanlara ve onlarla ilgili her şeye normal bir görünüm sağlamak anlamına gelir.” diyerek görüşünü belirtmiştir.³³³ Bir diğeri ise karşılaştığı ekonomik sorunlara dikkat çekmek istemiştir: “Bosna’da iş bulmakta sorun olacağını biliyordum. Bu ülke düzgün değil. Özelleştirme burada yolsuzluğa yol açıyor. İstihdam bürosunun

³³⁰ Vanya Ivanova, “The return migration of highly-qualified workers in Bulgaria and in Bosnia and Herzegovina – policies and returnees’ responses”, **SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe**, Cilt 18, Sayı 1, 2015, s.107.

³³¹ Andersen, s.199.

³³² Huttunen, s.50.

³³³ van Houte ve de Koning, s.13.

işverenler üzerinde hiçbir etkisi yok. Herkes birbirini biliyor, burada bilinmezsen, kimsen yoksa iş bulma imkânın yok. Onlar (işverenler) sadece size kiminle geldiğinizi soruyor. Burada kimse arkanda durmazsa, hiçbir şeyin yok demektir.”³³⁴

3.2.2.1. Yurtdışı Unsuru

Dönüş göçü gerçekleştirerek ana vatanlarına dönen mültecilerin buradaki meslek seçimlerini ve ekonomik beklentilerini, yurtdışında tasarruf ederek biriktirdikleri paralar, yurtdışındaki aile üyelerinden gelen yardım paraları, göçten önce kendi ülkesindeki meslek tecrübeleri, yurtdışında öğrendikleri meslek tecrübeleri ve eğitimleri etkilemektedir.³³⁵ Ülkenin geri dönen göçmenlerden fayda sağlayıp sağlayamayacağı, göçmenlerin tasarruf etmedeki başarısına ve ülkenin geri dönenlerin becerilerini ve yatırımlarını kullanma becerisine bağlıdır. Geri dönenlerden faydalanmak için, göç veren ülkeler, geri dönenlerin yatırım ve işgücü piyasasına yeniden entegrasyonunu teşvik eden politikalara ihtiyaç duymaktadır.³³⁶ Göçmenlerin ana vatanlarının gelişimine katkısı, geri dönüşlerinde getirdikleri kaynakların bir birleşiminden ve bu kaynaklardan elde edilen getirilerden çıkan sonuçlardır. Bu kaynaklar üç çeşittir. Birincisi, göçmenler yurtdışında edindikleri eğitim ve çalışma deneyimini geri getirmektedir. İkincisi, yurtdışında kaldıkları süre boyunca birikmiş birikimlerini içeren ekonomik sermaye ile geri dönebilmektedirler. Son olarak, göç deneyimlerinden elde edilen belirli bir sosyal sermayeye sahiplerdir ve onu getirmektedirler. Geri dönen göçmenler, yeni iş alanları yaratarak kendi ülkelerindeki piyasaların işleyişini geliştirmeye yardımcı olmaktadır. Ayrıca yeni teknolojilerin transferini veya benimsenmesini teşvik edebilmektedirler.³³⁷

Savaş sonrası BiH'te insanların Batı'da yaşayan akrabaları tarafından maddi olarak desteklenmesi çok yaygın bir model olmuştur. Akrabaların dövizleri, bazı araştırmacılar tarafından bile, yaşamın sağlanması için normal bir unsur olarak görülmüştür. Fakat para transferlerine bağımlılık, geri dönenleri savunmasız yapmaktadır ve geri dönüşün sürdürülebilirliğini de tartışmalı hale getirmektedir.³³⁸ Nitekim savaş sonrası BiH'te kötü

³³⁴ van Houte ve de Koning, s.13.

³³⁵ Theodore Lianos ve Anastasia Psiridis, “On the occupational choices of return migrants”, **Entrepreneurship & Regional Development**, Cilt 21, Sayı 2, 2009, s.161.

³³⁶ Wahba, s.1.

³³⁷ Dumont ve Spielvogel, s.197.

³³⁸ Huttunen, s.53.

işleyen ekonomi, ülkede yabancı bağışçıların paralarının göze çarpan varlığıyla birleşince, yerel nüfusun dış kaynaklara bağımlılık duygusunu geliştirmiştir.³³⁹

3.2.2.2. Geri Dönüş Yardımları

Bosna savaşı bitmiş olmasına rağmen savaş sırasında yerlerinden edilenlerin çoğu, ne devlet tarafından yeterince korunan ne de vatandaşlıklarının temel haklarına tam olarak erişemeyen sürüncemeli bir yerinden edilme durumunda yaşamaktadırlar. 2014 itibariyle, hala ülke çapında yerinden edilmiş yaklaşık 8.500 kişi, BiH'te yaklaşık 100 toplu merkezde yaşamaktaydı. BiH'teki yerinden edilmiş kişiler, yirmi yıl boyunca yardımlara bağımlı kalmışlardır. İnsani yardım, bu noktada kendilerini evlerinden kaçtıktan sonra yoksulluğa kapılmış bulan yerinden edilmiş kişilere temel destek sağlamıştır. Ancak, bağışçılar ve kuruluşlar daha sonra odağı değiştirmiş ve programlar acil durum aşamasının bitiminden sonra sona ermiştir. Bununla birlikte birçok yerinden edilmiş kişi bugün hala yardımlara bağlı yaşamaktadır.³⁴⁰

Aslında, birçok kişi, kalıcı olarak geri dönmek niyetinde olmaksızın, başlangıçta yeniden inşa yardımlarına hak kazanmak için geri dönüş programlarına kaydolmuştur.³⁴¹ Geri dönüş yapmak istemeyen ve mali yardımdan faydalanamayanlar, sellere ya da toprak kaymalarına eğilimli yamaçlarda, sadece boş araziler üzerine inşa edilen yamaçların yakınındaki risk alanlarına yerleşmiştir.³⁴² Bununla birlikte geri dönenlerin çoğu, yeniden inşa yardımında önemli gecikmeler yaşamışlardır. Örneğin, 1998 yılında evlerine dönenler, ancak 2004 yılında yardım almışlardır.³⁴³ Ayrıca yakın bir zamana kadar, geri dönüşten sonraki 30 gün içinde yerel makamlara kayıt yapılmaması, geri dönenlerin işe, eğitim ve sağlık sigortasına erişimlerini zorlaştırmaktaydı. Geri dönen pek çok kişi bu düzenlemenin farkında değildi ve bu nedenle bilgi eksikliğinin kurbanı haline gelmişlerdir.³⁴⁴

³³⁹ Huttunen, s.55.

³⁴⁰ Claudia Meyerhoefer, "Voices in displacement", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.16.

³⁴¹ Jansen, s.148.

³⁴² Wesli H. Turner, "The compound effects of conflict and disaster displacement in Bosnia and Herzegovina", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.44.

³⁴³ O' Tuathail ve Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", s.453.

³⁴⁴ Kačapor Džihic ve Oruč, s.23.

3.2.2.3. Mülk İadesi

Ev sahibi olmak, bir refah yatırımı olarak görüldüğünden dolayı geri dönenler için çok önemlidir. Geri dönenler üzerinde yapılan ankete katılanların yarısından biraz fazlası (%58) bir ev sahibidir, pek çoğu kuruluşlardan ya da aile üyelerinden yapılan bağışlardan inşa edilmiştir. Çatışmadan hemen önce, katılımcıların neredeyse tamamı bağımsız konutta yaşamaktaydı, ancak savaştan sonra konut stoklarının çoğu yok edilmiştir.³⁴⁵

BiH’te kendi mülklerine geri dönen mülteciler için bile, evin anlamı ve pratiği, toplumun ev sınırlarının ötesindeki dönüşümlerin yanında savaş ve yerinden edilme deneyimleri ile ilişkili olarak değişmiştir. Evlerin yıkımı ve işgali nedeniyle, geri dönen kişilerden bazıları, geniş hane halkları şeklinde yaşamak zorunda kalmıştır. Yer, özel hayat ve özerklik eksikliği de aileler ve hane halkları için bir sıkıntı ve gerginlik kaynağıdır.³⁴⁶

Geri döneceklere eski mülklerinin mülkiyetinin geri verilmesi yani mülk tazmini hakkı, çatışma sonrası düzenlemelerde yeni bir uygulama olmuştur.³⁴⁷ Son zamanlardaki bir dizi çalışmada, BM İnsan Hakları Komisyonu, ev ve mülke keyfi, zalimce müdahaleleri de içeren, insan hakları ihlallerinin şiddetli ve yaygın olduğu hallerde uygulanabilecek bir dizi çözümden biri olarak mülk tazminini tavsiye etmiştir.³⁴⁸ DPA, zorunlu bir şekilde ülkesinden ayrılan göçmenlere eski evlerine dönme hakkı vermektedir. Ancak bunun uygulanması hiç de kolay olmamış, bir deneme yanılma süreci ile yavaş yavaş uygulanmıştır.³⁴⁹ Bu iki hak, mülke geri dönüş ve mülkün onarılması, BiH'teki etnik heterojenliğin bir ölçüsünü muhafaza etmek ve yeniden kurmak için bir istek uyandırmaktadır. Etnik olarak karışık bir toplumu yeniden inşa etme şansı zayıftır. Bunun mümkün olup olmadığı, yerinden edilmiş kişilerin, orijinal topluluklarına geri dönme ve kaybedilen mallarını geri alma haklarını kullanmalarının mümkün olabilmesine bağlıdır.³⁵⁰ Kötümser bir tavırla, evdeki siyasallaşma aslında BiH’teki çeşitli milliyetçi projelerin nihai zaferinin kanıtı olarak algılanmıştır. Etnik homojenizasyon yadsınamaz bir gerçek haline gelmiştir. Geri dönenler çoğu zaman, geçici işgalciler veya diğer davetsiz misafirler tarafından evlerini tahrip edilmiş ve yağmalanmış olarak bulmuştur.

³⁴⁵ van Houte ve de Koning, s.16.

³⁴⁶ Stefansson, “The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina”, s.7.

³⁴⁷ O’ Tuathail ve O’Loughlin, s.1048.

³⁴⁸ Williams, s.52.

³⁴⁹ Stefanovic ve Loizides, “Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War”, s.218.

³⁵⁰ Andersen, s.197.

Çoğunlukla mülklerinde yaşayan insanlar tarafından tehdit edilmekten ve şehirden kaçtığı için yerel yetkililer tarafından taciz edilmekten şikâyet etmişlerdir. Bu nedenle, yerel köklerine dönmüş Saraybosna'daki etnik çoğunluktan olan Bosnalı Müslüman mülteciler için bile, işgal altındaki evlerin yeniden ele geçirilmesi normalde uzun, karmaşık, duygusal olarak zor bir süreç olmuştur.³⁵¹

Ağustos 2000'de BM tahminlerine göre, BiH'te 197,400 mülteci ve 793,500 IDP kalıcı bir ev çözümü olmaksızın yaşamını sürdürmeye devam etmekteydi.³⁵² Mülkiyet haklarının garanti altına alınması, savaş sonrası BiH'te diğer hak ve yetkilerin geliştirilmesini arka plana atmıştır. Dolayısıyla, sosyal refah sistemini yeniden inşa etmek, savaş sonrası BiH siyasi arenasını büyük ölçüde yöneten 'uluslararası toplum' tarafından öne sürülen öncelikler arasında olmamıştır. Siyasi, ekonomik ve diğer pratik hususlar, bazı uluslararası politika yapıcılarının öngördüğü kadar hızlı ve kapsamlı olmayan savaş sonrası geri dönüş hareketini karmaşıktırmıştır.³⁵³ BiH'te, mülk tazmininin sağlanmasına yönelik güçlü uluslararası eylem, hem mültecilerin hem de yerinden edilmiş kişilerin önemli ölçüde geri dönüşlerine yol açan, aktif bir geri dönüş reklam süreci ile bağlantılı olmuştur. Buradaki ders, mülk tazmininin gerekli olduğu, ancak sürdürülebilir geri dönüş için yeterli bir koşul olmadığıdır. Gerçekten de, hem mülk tazmininin, hem de geri dönüşün teşvik edildiği BiH'te bile, birçok mülteci ve yerinden edilmiş kişi, mülklerini yeniden kazandıktan sonra geri dönmeyi seçmişlerdir; bunun yerine onları satmış, kiralamış ya da sadece bir yazlık ev olarak kullanmışlardır.³⁵⁴ Çoğunluğu evlerin esas olarak Saraybosna'da mülk edinilebilecek veya değiştirilebilecek ekonomik bir kaynak olduğunu düşünmüştür. Genellikle ekonomik olarak daha yaratıcı küçük bir grup Bosnalı Müslüman için, savaş öncesi bölgelerine geri dönüş umudu, etnik temizlik ve geçmişin yanlışlarını haklı çıkarmanın bir yolu olan siyasi ve ahlaki bir zorunluluk haline gelmiştir. Ancak, bu kişilerin çoğunun 'kalıcı' geri dönüşü zaman içinde uzun vadeli en iyi plan haline gelmiştir.³⁵⁵

³⁵¹ Stefansson, "The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina", s.4.

³⁵² Marinkovic, s.22.

³⁵³ Huttunen, s.46.

³⁵⁴ Black, Eastmond ve Gent, s.10.

³⁵⁵ Stefansson, "The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina", s.5.

Savaş öncesi yerlerinden başka bölgelere yerleşmiş olan geri dönmüş göçmenler, savaş öncesi evlerinin kendilerine savaşı hatırlattığını iddia etmişler ve bu nedenle bu yerleri ‘ev’ olarak görmelerine rağmen bu yerlerden kaçınmayı tercih etmişlerdir.³⁵⁶ Savaş ve sürgün deneyimleri ve etnik azınlıkların ana vatanlarındaki sürekli sorunlu durumları ile ilgili olarak ev kavramının pratiği ve anlamı önemli ölçüde değişmiştir. Bu durum, mültecilerin konut ve yerleşim stratejilerini etkilemiştir. BiH’te ve uzun çatışmalardan çıkan diğer toplumlarda, sonuç sürgün ülkelerinde veya ana vatanın yeni kısımlarında kitlesel yeniden yerleşim olmuştur. Savaş öncesi mülklerin yerinden edilmiş Bosnalılar tarafından yeniden alınması, ahlak, adalet ve ekonomik rehabilitasyon nedenlerinden dolayı önemli görünmesine rağmen, sürdürülebilir geri dönüşler genellikle, transnasyonal tarzda işlere ve diğer geçim kaynaklarına erişim talep etmiştir. Bununla birlikte, bu, birçok durumda geri dönüşün kalıcı olmaktan ziyade geçici ve mevsimsel olduğu, diğer yerinden edilmiş Bosnalı Müslümanlar için sürdürülebilir yeniden yerleşimin nihayetinde istenen hedef haline geldiği anlamına gelmektedir. Yine de, ülkenin yeni bölgelerinde kalıcı yeniden yerleşim seçeneği, savaş sonrası yeniden yapılanmanın merkezi hedefi olarak etnik azınlık dönüşüne politik vurgu yapması nedeniyle BiH’te faaliyet gösteren uluslararası kurum ve kuruluşlardan fazla destek almamıştır. Nihayetinde mülteciler, geçim kaynakları ve yalnızca ev ile yerel ve ulusal çevre arasında pozitif bir ilişki gelişmeye başladığında tam bir ev duygusu yaratabilmişlerdir.³⁵⁷

2000 yılından bu yana uluslararası toplumun yoğun baskısı altında BiH’te mülk iadesi konusunda bir atılım yapılmıştır. Bu durum, bazı gözlemcilerin, mülkiyet haklarının restorasyonu ve IDP ve mültecilerin evlerine geri dönmesinin BiH’teki barış sürecinin en dramatik başarısı olarak sıralanması gerektiği sonucuna varmasını sağlamıştır. Ayrıca, bu gözlemciler mülkiyet iadesinin kendi içinde sosyoekonomik yeniden entegrasyon sağladığını belirtmişlerdir. Bu şartlarda birçok mülteci için geri dönüş, yeni bir yer değiştirmeye eşdeğer olmuştur.³⁵⁸ Son yıllarda daha fazla yerinden edilmiş Bosnalı evlerini geri almayı başarırken, bu onların ‘ev’ kavramının daha geniş anlamda yeniden ele geçirilebileceğine inandıkları anlamına gelmemelidir. Bazıları için, aslında, ev köken yerinden ziyade yeni yerlerde daha kolay (yeniden) inşa edilmektedir. Mülteci geri

³⁵⁶ van Houte ve de Koning, s.19.

³⁵⁷ Stefansson, “Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town”, s.117.

³⁵⁸ Stefansson, “Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town”, s.120.

dönüşü ve dönüş göçüne ilişkin akademik analizler, dönüş deneyiminin ‘mutsuzluk ve memnuniyetsizlik’ meselelerini ayrıcalıklı kılan ‘yurda dönüş’ üzerine oldukça karamsar bir perspektif tarafından baskın görünmektedir.³⁵⁹ Mülk iadesinin her durumda mültecilerin geri dönüşüne yol açmamasına rağmen, bu hak onların geri dönüş veya yeniden yerleşim konusunda özgür ve bilgili bir seçim yapmasına izin vermede önemli bir ilk adımı temsil etmiştir.³⁶⁰

3.2.2.4. İşsizlik

Konut gibi varlıkların mülkiyeti ve bunlara erişim, geri dönen bir yatırımcının zenginliğine katkıda bulunabilir, ancak sürdürülebilir bir geçim temin edemezdi. İkincisine ulaşmak için yeterli ve istikrarlı bir gelire ihtiyaç vardır ki bu da sağlık tesislerine ve eğitime erişimi güvence altına alabilsin. Geri dönenlerin neredeyse yarısı işsizlik nedeniyle ciddi bir güvensizlikle karşı karşıya kalmaktadır: Geri dönenlerle yapılan bir ankette katılımcıların %47'si işsizdir, oysa göçten önce çok daha azı işsizdi (% 26).³⁶¹ BiH'te işsizler büyük bir sorundur. 2006'da yapılan bir işgücü anketi, BiH'te iş bulma konusundaki ilgisizliğin ve hareketsizliğin yaygın olduğunu ve işe alınmaya hak kazananların büyük bir kısmının iş piyasasında yer almadığını, bunun yerine aileden gelen para ve sosyal ağlar ile geçimlerini sürdürdüklerini göstermektedir. Bu sebeptir ki, BiH'teki kurumsal ve sosyal çerçeve hala yapım aşamasındadır.³⁶²

3.2.3. Güvenlik Sorunu

BMMYK'nın verdiği bilgilere göre, 2002 yılı boyunca azınlık dönüşü ve genel geri dönüşler ile ilgili 430 güvenlik olayı gerçekleşmiştir.³⁶³ BiH'te devlet kurumları, 2004 yılında hem Bosnalı Müslümanlar hem de Sırlarla ilgili olmak üzere dini objelere çok sayıda saldırı olduğunu rapor etmiştir.³⁶⁴ 2001 yılının ilk 9 ayında FBiH'te polis, sadece Saraybosna'da bulunan geri dönmüş Sırlara yönelik 35 saldırının kendilerine rapor edildiğini belirtmiştir.³⁶⁵ RS tarafında ise polis tarafından korunduğunu hissetmek

³⁵⁹ Stefansson, “Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town”, s.123.

³⁶⁰ Williams, s.56.

³⁶¹ van Houte ve de Koning, s.14.

³⁶² van Houte ve de Koning, s.7.

³⁶³ Marinkovic, s.46

³⁶⁴ Marinkovic, s.47.

³⁶⁵ Marinkovic, s.48.

oldukça çok zor olmuştur. Polis, sadece uluslararası toplum baskısı ile hareket etmiştir.³⁶⁶ Yerel mahkemeler de hüküm verme sürecinde yerel milliyetçi otoriteler tarafından engellenmiştir.³⁶⁷

Bir ankette geri dönenlerin bir kısmı, çatışmalarla ilgili etnik gerilimler yüzünden güvensizlikten söz etmiştir, ancak daha çok ekonomik güvensizlik, güvenlik konusundaki endişelerinin temel nedeni olarak belirlenmiştir. Aynı ankette geri dönenlerin %44'ü, BiH'i ev halkını çocuklarını veya torunlarını yetiştirmek için güvenli bir yer olarak düşünmemiştir. Bunun için belirlenen ana nedenler maddi güvenlik eksikliği ve çocukları için iş ve eğitim fırsatı yoksunluğu olmuştur. Katılımcıların çoğunluğu etnik kökenlerini ve dinlerini ifade etmede özgür olduklarını belirtmelerine rağmen, farklı etnik gruplar arasında gerginlikler bugün bile vardır. Ayrıca, azınlık olarak geri dönen bazı Bosnalılar, yakın kasabalara veya şehirlere gitmekten rahatsız olduklarını ve ayrımcılığın hala belirgin olduğunu belirtmişlerdir. Evde hissetmek, aidiyet duyguları, psikolojik durum, güvenlik duygusu ve güvenlik ile sıkı sıkıya bağlıdır. Söz konusu ankete katılan geri dönenlerin sadece %56'sı da ana vatanlarında kendilerini evde hissettiklerini söylemiştir.³⁶⁸

DPA imzalandıktan sonraki ilk yıllarda çatışma sona ermesine rağmen silahlar bol miktarda bulunmuştur ve tahminen 3 milyon mayın ülkeyi kaplamıştır. Zulümler ve güvensizlik devam etmiştir. İnsanlar, diğer etnik grupların yönettiği bölgelere girmekten korkmuşlardır. Geri dönenlerin konvoyları, taraflar arası sınır çizgisinde durdurulup konvoylara saldırılar düzenlenmiştir. Örneğin, 11 Kasım 1996'da Bosnalı Müslüman yetkililer, mültecileri Sırp tarafındaki Gajevi köyüne geri dönmeye ve yerleşmeye teşvik etmiştir, Bosnalı Sırp'lar ise onları içeri almayı reddetmişlerdir. Bosnalı Müslümanların bakış açısına göre, bu durum Sırp'ların etnik olarak homojen, yani tek etnik unsurlu, içerisinde sadece Sırp'ların yer alacağı bir toprağa sahip olma istekliliğinin bir işaretidir. NATO için ise bütün iş Bosnalı Müslümanlar tarafından provoke edilmiştir. O dönemde her iki taraftaki azınlıklar da zulüm ve intikamdan korkmuşlardır. Hatta bazı raporlar, yerlerinden edilmiş kişilerin sayısının DPA'dan beri arttığını göstermiştir.³⁶⁹

³⁶⁶ Marinkovic, s.49.

³⁶⁷ Marinkovic, s.52.

³⁶⁸ van Houte ve de Koning, s.21.

³⁶⁹ Albert, s.13.

3.2.4. Eğitim Sorunu

3.2.4.1. Eğitim Sistemi

DPA, özel bir konu olarak eğitimi içermemekte, daha ziyade ondan temel insan hakkı olarak bahsetmektedir.³⁷⁰ AGİT, BiH'te 1999-2000 eğitim-öğretim yılındaki ders kitaplarının, Yugoslavya'nın tarihi durumunun yanlış yorumlanmasının yanında Sırp, Hırvat ve Boşnak karşıtı ibareler barındırmakta olduğunu tespit etmiştir.³⁷¹ AGİT, en önemli hedeflerinden birisi olarak BiH'teki okullarda belirli etnik gruplara saldırı sayılabilecek sembol ve isimlerin kaldırılmasını belirlemiştir. Bu semboller ya da isimler, herhangi bir askeri figür ya da tarih ya da Bosna savaşından izler içermektedir. Bu hedeflerin ana amacı, azınlıkların da kabul edildiği bir çevre yaratarak diğer azınlıkların geri dönüşünü teşvik etmenin yanında geri dönen çocukların daha güvenli ve daha kabul edilebilir bir ortamda olmasını sağlamaktır.³⁷²

BiH'teki eğitim sistemi, son yirmi yılda hem anlamlı hem de sistematik siyasi uzlaşma eksikliğinin ve Dayton'da kararlaştırılan güç paylaşımli devlet yapısının pratik kamu politikası uygulamalarının mantıklı bir sonucudur. Ülkenin eğitim altyapısı, yeni devredilmiş, parçalanmış kıvrımlı yapıdan etkilenmiştir. Okullar savaş sırasında olduğu gibi aynı etnik olarak özel karakterle eğitim vermeye devam etmektedir.³⁷³ Savaş ile yerinden edilen ve başka yerlerde hayatlarını yeniden kuran kişiler, bölünmüş eğitim sistemi ile örneklenen, dondurulmuş çatışma durumunda kalan bir ülkeye geri dönmek için çok az teşvik edilmiştir. Dayton'dan yirmi yıl sonra, bu durum sadece Balkanlar ile ilgilenen insanlarda değil, dünyanın diğer bölgelerindeki savaş sonrasını yaşayan devletler için de endişe uyandırmalıdır. Savaş sonrası bir devlette eğitim, görmezden gelinmesi için tehlikeli bir konudur.³⁷⁴ BiH'in şuan içinde bulunduğu hal düşünüldüğünde, yüksek eğitimli insanlara, ülkedeki koşulları iyileştirmek için, şiddetle ihtiyaç duyulmaktadır.³⁷⁵ Eğitim sisteminin kalitesinin yükselmesi, BiH'in daha demokratik ve gelişmiş bir ülke olacağının garantisi olacaktır.

³⁷⁰ Marinkovic, s.52.

³⁷¹ Marinkovic, s.53.

³⁷² Marinkovic, s.54.

³⁷³ Perry, s.26.

³⁷⁴ Perry, s.27.

³⁷⁵ Olovsson, s.19.

3.2.4.2. Eğitime Erişim

Bir başka engel ulaşımıdır. Ortaokul ve liseye gidebilmek için çocukların yakınlardaki okullara gitmeleri gerekmektedir ve birçok ebeveyn toplu taşıma için ödeme yapamayacak durumdadır.³⁷⁶ Eğitim ile ilgili engellerden birisi de diploma denkliğidir. Örneğin; Hollanda’da kabul edilen Emir ve Adimir’in okul diplomaları BiH’te tanınmamakta ve belgelerin tercümesi pahalıya mal olmaktadır. Sonuç olarak, bu belgelerin tercümesini alamadıklarından, okula gidememektedirler. Okula devam etmemek, onların daha sonra daimi bir iş bulma olasılıklarını ve yerleşiklik kabiliyetlerini etkilemektedir.³⁷⁷

3.2.5. Sağlık Sorunu

3.2.5.1. Psikolojik Unsurlar

Yerinden edilen insanların birçoğu, yetersiz beslenme, savaş sırasında şiddet vb. nedenler yüzünden karşılaştıkları fiziksel sağlık sorunlarına ek olarak zihinsel sağlık sorunlarından muzdariptir. Savaş, bu insanlarda depresyon, travma sonrası stres bozukluğu, uyuşturucu kullanımı ve şiddet içeren davranışlar gibi ciddi sorunlar doğurmuştur. Yerinden olmuş kişiler, mali araçların eksikliğinden ve parçalanmış devlet aygıtının kötü ve düzensiz bir şekilde işlemesinden dolayı sağlık hizmetlerine erişimde de zorluklarla karşılaşmaktadırlar ve aynı zamanda kendilerine sırtını döndüğü izlenimini veren hükümet karşısında umutsuzluk içindedirler. Bu duruma son yirmi yılda bir çözüm bulma konusundaki somut başarı eksikliği, onları hayal kırıklığına uğratmış, kırılgan bırakmıştır.³⁷⁸

Bazı geri dönmüş kişiler geri dönüşlerinden sonra, yaşadıkları deneyimlerin, ekonomik sıkıntı ve istihdam güvensizliği ile birleşerek onların psikolojik istikrarsızlıklarına katkıda bulunduğunu düşünmektedir. Ekonomik güvensizliğin de endişe ve strese yol açtığını belirtmektedirler. Geri dönen göçmenlerin psikososyal istikrarsızlıkları, yaşamlarının tüm alanlarını, özellikle de sosyal katılımlarını ve topluma katılımlarını, aynı zamanda geçim kaynaklarını bağımsız olarak güvence altına almalarını ve

³⁷⁶ Meyerhoefer, s.17.

³⁷⁷ van Houte ve de Koning, s.29.

³⁷⁸ Meyerhoefer, s.16.

başkalarına bağımlı hale gelebilmelerini etkilemektedir.³⁷⁹ Fiziksel engeller, travma veya diğer psikolojik rahatsızlıkları olan geri dönenler için tedavi kısıtlı ve masraflıdır. Çoğu zaman geri dönenler bu masrafları karşılayamamaktadırlar ve bu durum onların uygun tedaviyi almalarını engellemektedir.³⁸⁰ Şunu da belirtmek gerekir ki, BiH’te tüm sağlık hizmetleri 65 yaşından büyükler için resmi olarak ücretsizdir.³⁸¹

3.2.5.2. Sağlık Hizmetleri ve Rüşvetçilik

2011’de BM Narkotik ve Suç Ofisi, BiH’te dördüncü en önemli sorunun rüşvetçilik olduğunu tespit etmiştir. Geri dönenler, sağlık hizmetlerine düzenli olarak erişememekte ve ihtiyaç duydukları ilaçları her zaman elde edememektedirler. Rüşvetçiliğin BiH’te bu kadar yaygın olduğu göz önüne alındığında, sağlık hizmetlerine erişimi olumsuz yönde etkileyen faktörlerden biri olması muhtemeldir.³⁸² Bu bağlamda BiH’teki sağlık sistemi memnuniyeti genellikle düşüktür.³⁸³ Yolsuzluk, rüşvet, hediye verme, arkadaşlara ve akrabalara özel bir iyilik biçiminde gerçekleşmiştir ve geri dönenler, farklı şekillerde bu uygulamaların sağlık hizmetlerine erişiminin nasıl bir engel oluşturduğunu anlatmışlardır. Bundan başka yolsuzluk kamu kurumlarının tüm düzeylerinde de vardır.³⁸⁴ Savaş zamanı ülkeyi hiç terk etmemiş olanlara kıyasla, geri dönen göçmenler daha büyük sorunlarla karşılaşmışlardır. Çünkü doktorlar onlardan, yurtdışından gelmiş oldukları nedeniyle daha büyük rüşvetler beklemiştir ve aynı zamanda onların yolsuzluk uygulamalarından kaçınmalarına yardımcı olabilecek arkadaş ve akraba bağlantıları olmamıştır. Sağlık sektöründeki yolsuzluk, geri dönenlerin ihtiyaç duydukları sağlık hizmetlerine erişime bir engel oluşturmuştur. Bu, genellikle sağlık hizmetlerine en çok ihtiyaç duyan ve bu durumun sağlıklarını olumsuz etkilediği kronik hasta bireyler için ciddi bir sorun olmuştur.³⁸⁵

Helsinki İnsan Hakları Komitesi’nin BiH raporunda, yeterli sağlık hizmetlerine erişimin olmamasının, özellikle mülteciler ve yerlerinden olmuş kişiler için geri dönüş konusunda ciddi bir engel olduğu belirtilmiştir. BMMYK raporları, geri dönen Bosnalı

³⁷⁹ van Houte ve de Koning, s.19.

³⁸⁰ van Houte ve de Koning, s.17.

³⁸¹ Line Neerup Handlos, Karen Fog Olvig, Ib Christian Bygbjerg ve Marie Norredam, “Return Migrants’ Experience of Access to Care in Corrupt Healthcare Systems: The Bosnian Example”, **International Journal of Environmental Research and Public Health**, Cilt 13, Sayı 9, 2016, s.925.

³⁸² Handlos, Olvig, Bygbjerg ve Norredam, s.925.

³⁸³ Handlos, Olvig, Bygbjerg ve Norredam, s.926.

³⁸⁴ Handlos, Olvig, Bygbjerg ve Norredam, s.927.

³⁸⁵ Handlos, Olvig, Bygbjerg ve Norredam, s.933.

Müslümanların RS'deki hastaneler ve sağlık merkezlerindeki rutin kötü muameleyle ilgili şikâyetlerini kaydetmiştir. Bu durum, 'istihdama erişimde ayrımcılık, sağlık hizmetleri, emeklilik hakları ve düşük hızdaki büyüme oranları, mültecilerin sürdürülebilir geri dönüşüne ve yerel entegrasyonuna engel teşkil ettiğini' vurgulayan son AB ilerleme raporuyla da doğrulanmıştır. Nihayetinde geri dönenler savaşıyla dönüştürülen yeni sosyal, ekonomik ve politik çevrelere entegrasyonu kabul etmek ve sürdürmek için önemli psikolojik engellerle karşı karşıyadır.³⁸⁶

3.2.6. Dönüş Göçünün Sürdürülebilirliği Sorunu

Mültecilerin ana vatanlarına (fiziki olarak) geri dönmeleri yeterli değildir, yenilenmiş çatışmalar veya yeniden göç gibi daha fazla sorundan kaçınmak için, ana vatanlarındaki toplumlarına başarılı bir şekilde uyum sağlamaları gerekmektedir.³⁸⁷ Balkanlar'daki iki bölge, BiH'e ve Kosova'ya büyük çaplı uluslararası mülteci dönüşleri gerçekleşmiştir. Özel olarak, bölgedeki koşullar ve geri dönüşün gönüllülüğü, geri dönen kişilerin kendi ülkelerinde ve bölgelerinde yeniden entegrasyon kabiliyeti ve geri dönüş sürecinin daha geniş sürdürülebilirliği hakkındaki şüpheler uzun bir dönem sürmüştür.³⁸⁸ 2013 sonbahar sayımından elde edilen ön sonuçlar, Bosna'da 4,4 milyonluk savaş öncesi nüfusla karşılaştırıldığında 3,7 milyonluk bir nüfusu göstermiştir. Bu nedenle, son on yıl ve daha sonrasında, geri dönüş konusunda kamu tartışmaları, önemli ölçüde daha fazla geri dönüşten ziyade, gerçekleşmiş olan geri dönüşün sürdürülebilirliğine odaklanmıştır. Ancak Bosna'da iyileşmeyi bekleyen üç önemli sorun vardır. En göze çarpan sorun, tüm etnik kökenliler arasındaki resmi işsizlik oranının 2015 yılı itibariyle %40'lık artışıyla ekonomik iyileşme olmamasıdır. Eğitimde ayrımcılık, ek olarak ciddi bir sorundur.³⁸⁹ Ülkede birçok yerinden edilmiş kişi yaşlı olduğu için, bir kısmı emekli maaşı almaktadır. Ancak, emekli maaşları genellikle temel ihtiyaçlar için yeterli değildir. Barınma koşulları iyi değildir. Binalar eski ve kırılgandır; bazı sakinlerin ısınma sorunu vardır ve ayrıca suları yoktur; toplama alanları aileler için yetersizdir ve telefon gibi ihtiyaçlar için altyapı imkânları çoğunlukla eksiktir.³⁹⁰

³⁸⁶ Kačapor Džihic ve Oruč, s.23.

³⁸⁷ Huttunen, s.57.

³⁸⁸ Black, Eastmond ve Gent, s.5.

³⁸⁹ Peter Lippman, "Their last name is 'refugee': return and local activism", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.29.

³⁹⁰ Meyerhoefer, s.16.

Özellikle savaştan sonraki ilk yıllar için büyük bir ölçekte savaş esnasında, konut, altyapı ve sanayi yıkılmıştır ya da tamamen tahrip edilmiştir ve birçok geri dönen kişinin, evleri tamamen ortadan kaldırılmıştır, hasar görmüştür ya da işgal edilmiştir. İş yerleri tahrip edilmiştir ve bu sebeple iş bulmak zor olmuştur. Ülke çapına bir milyondan fazla mayın yayılmıştır ve pek çok yeri güvensiz hale getirmiştir. Geri dönen mülteciler için, ülkeye geri dönüş sadece bir ‘geri dönüş’ olmamıştır, siyasi, ekonomik ve sosyal karışıklığa uğramış bir ülkede yeniden hayatlarını inşa etme görevini de beraberinde getirmiştir; toplumları tahrip edilmiş insanlar, güvensizliklerle ve rahatsızlıklarla karşı karşıya kalmıştır. Geri dönenler, işsizlik ve sosyal hizmetlere sınırlı erişim ile karşı karşıya kaldıkları için, bu durum geri dönüşlerinin uygun ekonomik ve sosyal bir temel olmadan sürdürülebilir olma olasılığını zayıflatmıştır. Konut bulma, iş bulma, eğitim, sağlık sigortası, sosyal yardımlar ve bir dizi ek yasal ve bürokratik görevlerin yanı sıra, geri dönenler bir sosyal alana girmelidir ve yeni sosyal ilişkiler kurmalıdır ya da eskileri yeniden canlandırmalıdır. Çatışmanın sona ermesinden sonraki yıllarda ‘ev’ iadesinin ilk dalgasını takiben, 1997'den itibaren Batı Avrupa ülkelerine giden yeni küçük sığınmacı eğilimleri yaşanmıştır. Büyük ölçüde BiH'teki zayıf sosyoekonomik koşullar, insanların geçim kaynaklarını sürdürebilme olanaksızlığı ve ayrıca bazı geri dönenlerin ve yerlerinden edilmiş kişilerin güvenlik nedenleriyle savaş öncesi tahrip edilmiş evlerine geri dönme olanaksızlığı, başka yerde yeniden yerleşmek istememeleri ile tetiklenmiştir.³⁹¹ Uzun yıllar yurtdışında kalmış olmaktan dolayı işgücü piyasası ve BiH'teki iş mevzuatı hakkında bilgi ve iletişim eksikliği olduğu için geri dönenler, iş bulma veya bir şirket kurma konusunda daha fazla zorlanmışlardır.³⁹²

Mültecilerin ana vatanlarına geri dönüşü, Batı Avrupa ülkelerinin kısıtlayıcı sığınmacı politikaları ile karşı karşıya kaldıkları mülteci sorunlarına kalıcı bir çözüm olarak görülmüştür. Bu durum, barış sürecine katkıda bulunmak için bir araç haline gelmiştir. Ancak geri dönen pek çok kişi için durum geri dönüşünden bu yana iyileşmemiş ve birçok insanın geçim kaynaklarını sürdürebilme durumu, tekrar bir göçe bile neden olmuştur.³⁹³ Özellikle çocuklar olmak üzere yurtdışında yakın aile bireylerine sahip olmak, geri dönenlerin BiH'e tam olarak yerleşmesini zorlaştırmıştır ve çoğu kez tekrar yurtdışına gitmek istemelerine neden olmuştur. Geri dönenlerin neredeyse tamamı, hayatlarını

³⁹¹ van Houte ve de Koning, s.6.

³⁹² Vogiazides, s.53.

³⁹³ van Houte ve de Koning, s.1.

yeniden inşa etmek için mücadele etmiştir. Yurtdışına tekrar gitmek için en çok atıfta bulunulan iki sebep ekonomik fırsatlar ile aile birliği olmuştur. Güvenlik nedenleri de ek olarak ayrılmak için bir neden olarak belirtilmiştir. Bu nedenler, geri dönenlerin birçoğunun BiH'te sürdürülebilir geçimlerinin olmadığını ortaya koymaktadır.³⁹⁴ Bazı geri dönenlerin BiH'teki yaşamın zorlukları, engelleri ve dezavantajları konusunda büyük bir bilinçle geri döndükleri ve dolayısıyla BiH'te uzun vadeli perspektifte başarılı bir entegrasyon elde etmeyi başaramamaları halinde, esnek ve yüksek düzeyde hareketliliğe açık oldukları söylenebilmektedir.³⁹⁵

BiH'te savaş öncesindeki evlerine dönmeye gücü yetmeyen ya da dönmeyi istemeyen yerinden edilmiş kişiler, yeniden yerleşimlerinin sürdürülebilirliği konusunda, uluslararası destekten de mahrum kalmışlardır. Uluslararası toplum, Realizm (bölgenin ve siyasi alanların etnik olarak bölünmesi) ve İdealizm (çok etnikli nüfus yapısının yeniden inşa edilmesi ve insan haklarına saygı gösterilmesi) arasında parçalanmış olan DPA'nın içsel paradoksunun üstesinden gelmek için gittikçe artan bir biçimde etnik azınlık dönüşünü, barış sürecini güçlendirecek ve etnik-ulusal uzlaşmayı teşvik edecek her derde deva bir ilaç olarak algılamaya başlamıştır. Ancak, geri dönüş ve savaş sonrası yeniden yapılanma arasındaki ilişki, en iyi ihtimalle, tartışmalıdır. Savaş ve kitlesel yerinden edilme, toplumlara büyük değişiklikler getirmektedir ve tüm bu dönüşümlerin barış antlaşmalarının imzalanmasından sonra tersine çevrilebileceğine inanmak yanıltıcıdır. BiH'teki savaşın, ekonomik yeniden yapılanmanın, kentleşmenin ve göç sürecinin (iç ve dış), post-sosyalizme şiddet içermeyen bir geçiş durumunda bile belli bir dereceye kadar gerçekleşeceğini akılda tutmak önemlidir. Bu nedenle, mültecilerin geri dönüşü ülkenin genel ekonomik ve sosyal kalkınmasından ya da yerinden edilenlerin durumundan zorunlu olarak faydalanamayacaktır.³⁹⁶ BMMYK, 2011'de 100 binden fazla IDP'nin halen BiH genelinde kalıcı çözümlere ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir.³⁹⁷ Uluslararası topluluğun ülkeye yaptığı büyük çaplı bağışlar ve yatırımlar büyük ölçüde BiH'in yeniden inşasına katkıda bulunmuştur, ancak yine de hala iyileştirilmesi gereken birçok alan olduğu tartışılmaz bir gerçektir.³⁹⁸

³⁹⁴ van Houte ve de Koning, s.22.

³⁹⁵ Porobić, s.200.

³⁹⁶ Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", s.132.

³⁹⁷ Kačapor Džihic ve Oruč, s.21.

³⁹⁸ van Houte ve de Koning, s.7.

Özellikle dönüşten sonra verilen yardım, göçmenlerin geri dönüşten sonra karşılaştıkları engellerin üstesinden gelmelerine yardımcı olursa, geri dönenlerin yerleşikliği üzerinde çok fazla etkiye sahip olmaktadır. Bir işletme kurulması veya iş malzemeleri satın alınması gibi geri dönüşe yönelik gelen üretim yardımları, yerleşikliğin sürdürülebilirliğine olumlu katkıda bulunmaktadır.³⁹⁹ BiH'teki geri dönüş deneyimi, uluslararası destekli barışı korumanın bazı sınırlarına dikkat çekmektedir. Başarılı geri dönüşler bile kitlesel olarak genellikle iyi tasarlanmış ve ekonomik olarak desteklenmiş yerel ekonomik kalkınma programları ile desteklenmemiştirler. Sonuç olarak, birçok geri dönen tekrar bu defa ekonomik nedenlerle BiH'ten ayrılmıştır.⁴⁰⁰

Son yıllarda BiH genelinde keskin bir şekilde azalsa da hem dâhili hem de harici geri dönüş süreci devam etmektedir, sonuçlar birçok yabancı gözlemcinin başarısı olarak kabul edilmektedir ve diğer bölgelerdeki savaş sonrası durumlarla karşılaştırıldığında, gerçekten etkileyicidir.⁴⁰¹ BiH'e geri dönenlerin daha rahat yaşamaları için gerekli olan; doğru etnik köken, gerekli yerel bağlantılar ve sığınmacı ülkelerindeki insanlara ve kaynaklara sürekli bağlantıdır.⁴⁰² Yeniden yapılanma çabalarının başarısı, nihai olarak, mültecilerin (ve geride kalanların) yaşam şartlarını normalleştirmelerine olanak veren koşulları yaratmaya bağlıdır. Bu, yalnızca sürdürülebilir dönüşe değil, aynı zamanda kalıcı ev inşası uygulamalarını barındıran sürdürülebilir yeniden yerleşime, transnasyonal yaşam tarzlarını destekleyen savaş sonrası yeniden yapılanmaya, kitlesel olarak yerinden edilmeye, pragmatik ve dinamik yaklaşımların geliştirilmesine duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır.⁴⁰³

3.2.6.1. Açık Uçlu Dönüş Göçü

Açık uçlu dönüş göçünün iki kategorisi vardır: Birincisi, ana vatanlarına dönen göçmenlerin özellikle iltica ülkeleri olmak üzere dışarıya aktif bağlantıları ve hareketlilikleridir. İkincisi, düzenli ziyaretler ya da uzun süreli ziyaretler yoluyla BiH'e geçici olarak geri dönenleri, iltica ülkelerinde tabanını koruyanları kapsamaktadır.⁴⁰⁴ Giderek artan sayıda çalışma, geri dönüşün tek ve kesin bir olay olmadığı ve geri

³⁹⁹ van Houte ve de Koning, s.36.

⁴⁰⁰ Stefanovic ve Loizides, "Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War", s.221.

⁴⁰¹ Jansen, s.142.

⁴⁰² Eastmond, s.151.

⁴⁰³ Stefansson, "Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town", s.133.

⁴⁰⁴ Eastmond, s.148.

dönerlerin farklı yerlerde seçenekleri güvence altına almaları gerektiğini göstermektedir. Transnasyonal dönüş, ‘yeniden entegrasyon’ ve ‘ev’ kavramlarını yalnızca belirli bir yere ya da ulusal topluluğa bağlı bir şey olarak ele almaktadır. Bununla birlikte, yeniden yerleşme, insanların belirli yerlere ‘ev’ olarak inşa ettikleri ve talep ettikleri gündelik yaşam pratikleri de dâhil olmak üzere, belirli tarihsel ve siyasi süreçlerin bir sonucu olarak daha verimli kabul edilmektedir. Ev sadece fiziksel bir çevre ve maddi varlığın temeli değil; aynı zamanda sosyal ilişkileri ve kültürel anlamları da içeren bir yerdir.⁴⁰⁵ Örneğin; İsveç’ten BiH’e döner mülteciler için vatandaşlık, farklı yerlerde seçenekleri açık tutmaya yardımcı olan değerli bir koruma olmuştur. Sığınma ülkelerinde yerleşik olan Bosnalı göçmenler, sadece sık ziyaretler ve geçici geri dönüşler yoluyla değil, bazıları daha sonraki bir aşamada geri dönüş seçeneği olarak ana vatanlarıyla bağlarını korumuşlardır.⁴⁰⁶

3.2.6.2. Transnasyonal Hareketler

Transnasyonal stratejiler, geri dönüş dinamiğinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Geri dönerlere ait bu gerçekler, geri dönüş veya yerleşikliğin kalıcı çözümler olarak anlaşılmasına itiraz etmektedirler ve özel kategoriler olarak ‘mülteciler’, ‘geri dönerler’ ve ‘vatandaşlar’ arasındaki ayrımları bulanıklaştırmaktadırlar.⁴⁰⁷ Bosnalıların gitmiş olduğu bir başka ülke olan Finlandiya’daki Bosnalıların çoğu, çeşitli transnasyonal etkinliklere katılmışlardır: Birçoğu tatillerinde düzenli olarak BiH’i ziyaret etmiş, birçoğu BiH’teki akrabalarına düzenli olarak para göndermiş, Bazıları BiH’teki aile evlerini yeniden inşa etmek için para harcamıştır ve diğerleri de Finlandiya’da onlarla yaşamaları için BiH’ten eşlerini getirmiştir. Transnasyonal sosyal oluşumlar üzerine yapılan akademik araştırma yazınının ana gövdesi, ülkeye gelen göçmen kültürünün temel kuramlarını sorgulamakta ve bir ülkeden diğerine hareket etmenin, göçmenlerin ana vatanları ile önemli toplumsal ilişkilerin ortadan kalkması anlamına gelmediğini vurgulamaktadır. Çoğu durumda, transnasyonal uygulamalar dayanılmaz şartların ve kısıtlayıcı devlet politikalarının sonuçlarıdır.⁴⁰⁸ Aile evi sadece yaz tatillerini ve BiH’teki uzun konaklamaları kolaylaştırmakla kalmayıp yeni bir anlam kazanmış gibi görünmektedir. Savaş sonrası BiH’teki sosyal ağlar giderek daha fazla transnasyonal hale

⁴⁰⁵ Eastmond, s.144.

⁴⁰⁶ Black, Eastmond ve Gent, s.11.

⁴⁰⁷ Black, Eastmond ve Gent, s.11.

⁴⁰⁸ Huttunen, s.43.

geldiği sürece, ev şu anda dünyanın farklı yerlerine dağılmış olan dostları ve akrabaları bir araya getiren bir düğüm görevi görebilmektedir.⁴⁰⁹

3.2.6.3. Yerleşiklik Unsuru

Geri dönüşü bir süreç olarak düşünmek için sürdürülebilir dönüş göçü, yeniden entegrasyon yerine karma bir yerleşiklik süreci olarak adlandırılmaktadır. Yerleşiklik (embeddedness ya da mukîm), bireyin kendi toplumunda kendi konumunu bulma ve bu topluma aidiyet duygusuna sahip olma hissini veren çok boyutlu bir kavram olarak tanımlanmaktadır. Yerleşik olmak birbiriyle ilişkili; Ekonomik yerleşiklik, Sosyal ağ yerleşikliği ve Psikososyal yerleşiklik olmak üzere üç boyuttan oluşmaktadır. Ekonomik yerleşiklik, sürdürülebilir bir geçim sağlamaktır; Sosyal ağların yerleşikliği, sosyal temasların maddi ve duygusal faydalarından yararlanmak için önemlidir ve Psikososyal yerleşiklik, kişinin kimliğini inşa etmede, kendini evinde ve güvenli hissetmesinde ve onun psikolojik iyiliğinde önemlidir. Yerleşikliğin bu boyutlarının, geri dönenlerin bireysel özellikleri, geri dönenlerin geçirdiği göç döngüsü ve geri dönenlerin geri dönüş sırasında ve sonrasında aldıkları destek gibi farklı dış faktörlerden etkilendiği düşünülmektedir.⁴¹⁰ Çeşitli mülakatlara katılan göçmenler, genel olarak geri dönüş programlarının, sosyal ağların oluşturulması ve kullanılması gibi, ‘yerleşikliğin’ önemli boyutlarını unuttuğunu ve maddi, ekonomik, eğitsel ve sosyal desteğe dikkat çekerek, bütün bunların geri dönenleri desteklemek için ve geri dönüş sürecinin sürdürülebilirliğini sağlamak için vazgeçilmez, ayrılmaz bir yaklaşım olduğunu açıkça ortaya koymaktadırlar.⁴¹¹

BiH’te yerleşikliği etkileyen başlıca faktörler; bireysel özellikler, göç döngüsü ve geri dönüş öncesinde, sırasında ve sonrasında alınan yardımlar olmaktadır. Hem geri dönen erkekler hem de kadınlar günlük hayatlarında işsizlik gibi ekonomik zorluklarla karşı karşıya kaldıklarında, bu durum erkekleri ve kadınları farklı şekilde etkilemektedir. İşsizlik, erkeklerin psikososyal düzeyi üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir; bu oran, kadınlarda daha düşüktür.⁴¹² Sosyal düzlemde çatışma, sakinler ile yerinden edilmiş kişilerin ve mültecilerin ilişkilerini önemli ölçüde etkilemiştir. Önceden farklı etnik

⁴⁰⁹ Eastmond, s.151.

⁴¹⁰ van Houte ve de Koning, s.2.

⁴¹¹ Lietaert, Derluyn ve Broekaert, s.155.

⁴¹² van Houte ve de Koning, s.23.

grupların birbirleriyle barış içinde yaşadığı yerde, şimdi etnik grupların birbirlerine karşı güvensizliği yer almaktadır. Sosyal yapıların yıkımı, devletin yavaş ekonomik toparlanmasına, dış yardım bağımlılığına ve uluslararası toplumun varlığına ek olarak, BiH'teki nüfusun ülkeye olan ilgisizliğini yaratmıştır. Bu, BiH'te geleceklerini görmeyen ve hem sosyal etkinliklere hem de seçimlere katılımdan kaçınan gençler arasında özellikle söz konusudur. Onlar çoğu zaman yurt dışına çıkmak, orada hayatlarını kurmak ya da bölgenin dışında başka bir yerde çalışmak istemektedirler. Savaşı yaşayan pek çok kişi şiddet, fiziksel ihlal, aile, arkadaş ve toplum mensuplarının öldürülmesine tanık olmuştur. Güvenlik garantisi olmaksızın yurtdışına kaçmak suretiyle güvenlik duygusu önemli ölçüde zayıflamıştır, bu nedenle geri döndüklerinde travma geçirmişlerdir. Bu koşullar, iyileşme sürecini etkileyebileceğinden, BiH'e dönen savunmasız insanların yerleşikliğini engellemektedir. BiH'te psikolojik tedavi çok yetersiz ve yaygın bir uygulama olmadığı için de, travma için en yaygın tedaviler, bireylerin kendilerinin ödemeleri gereken anti-depresan ilaçlarıdır.⁴¹³ Çok sayıda göçmen, çoğu zaman işkence, tecavüz, sevilenlerin kaybı ve her şeyden korkmak zorunda kalmanın bir sonucu olarak yurtdışına kaçmadan önce savaş sırasında travmatik deneyimler yaşamıştır. Bu deneyimlerin anıları geri döndükten sonra daha da kötüleşmiş, büyük ölçüde geri dönenlerin psikososyal boyuttaki düşük yerleşiklik oranlarını belirlemiştir.⁴¹⁴ BiH'te geri dönenler üzerinde yapılan birçok çalışma büyük bir çoğunluğunun, geri dönüşlerinin sürdürülebilir olmadığını ve geleceğini kendi ülkesinde görmedikleri takdirde, BiH'i tekrar terk edeceklerini göstermiştir.⁴¹⁵

Ailede ya da mahallede hiç kimsenin savaş sırasında şiddete maruz kalmadığı durumlarda, doğrudan yerel bir kayıp yaşanan durumlara göre, geri dönenlerin daha kolay geri kabul edilebilecekleri genel bir kural gibi görünmektedir.⁴¹⁶ Sığınmacı ve mültecilerin ana vatanlarına dönüşü asla basitçe bir eve geliş değildir, ancak genellikle bir kişinin hayatını yeniden inşa etmesinin karmaşık bir sürecidir. Dayanıklı konut bulma, istihdamı güvenceye alma, eğitim, sağlık ve sosyal haklara erişimi ve bir dizi başka yasal ve bürokratik zorunluluğa ek olarak, geri dönen kişi aynı zamanda bir sosyal alana girmelidir ve eski ilişkilerini yeniden canlandırmalıdır veya bir bağlamda yenilerini inşa

⁴¹³ van Houte ve de Koning, s.8.

⁴¹⁴ van Houte ve de Koning, s.19.

⁴¹⁵ van Houte ve de Koning, s.35.

⁴¹⁶ International Crisis Group Report, Preventing Minority Return in Bosnia and Herzegovina: The Anatomy of Hate and Fear, s.7.

etmelidir. Yerleşikliği etkileyen faktörler birbirini güçlendirmektedir ve herkes sürdürülebilir dönüş sürecinde göz önünde bulundurulmalıdır. Geri dönenler geri döndüklerinde yüksek işsizlikle, düşük maaşlarla ve sosyal refaha sınırlı erişim ile karşılaşır ve bu da ekonomik anlamda tam olarak yerleşiklik kabiliyetlerini olumsuz olarak etkilemektedir. Sosyal bağlantılar, geri dönenlerin ülkeye yerleşikliği, aidiyet duygularına katkıda bulunmaları ve ev halklarına katılımlarını (ekonomik veya sosyal olarak) teşvik etmeleri için çok önemlidir.⁴¹⁷

3.3. Bosna-Hersek'te Dönüş Göçüne Yönelik Yapılmış Çalışmalar

3.3.1. Ulusal ve Bölgesel Boyuttaki Çalışmalar

BiH'te IOM ve BMMYK haricinde geri dönüş için çalışan pek çok yerel kurum vardır. Örneğin, Geri Dönüş için Arabuluculuk Kurumu, özel olarak BiH'e yurt dışından dönüşte çalışan birkaç STK'dan biridir. Geri Dönüş için Arabuluculuk Kurumu, Hollanda'dan dönen gönüllü sığınmacılara ve mültecilere yardım etmek amacıyla Tuzla ve Srebrenica'da iki ofisi bulunan 'Drina-Srebrenica' derneği ile işbirliği içinde çalışmaktadır. Geri dönüş sonrasında Drina-Srebrenica ile işbirliği içinde Geri Dönüş için Arabuluculuk Kurumu tarafından sağlanan ana yardım biçimleri; Geri dönenlerin havaalanından alınmasına, geri dönenlere kalacak yer bulunmasına, kiralık şartlı mali yardım sağlanmasına, ilaç ve iş bulunmasına yardımcı olunmaktadır. Sadece doğrudan yurtdışından geri dönüşleri kapsayan bir kurum olarak değil, daha ziyade genel olarak gerçekleşen tüm geri dönüşlere, mültecilere ve yerinden edilmiş kişilere hukuki yardım sağlayan başka yerel bir STK da Vasa Prava'dır. Geri dönenlere, BiH'te geçerli olan yasal hakları ve fırsatları hakkında doğru bilgi sağlamak için yasal bilgiye sahip olduğundan, burada geri dönenler için önemli bir organizasyondur. Vasa Prava, bireylerin haklarını gerçekleştirmelerine yardımcı olmayı ve BiH'teki sivil toplum sektörünün gelişimini desteklemeyi amaçlamaktadır. Vasa Prava'nın odak noktası IDP ve geri dönenler olsa da, yurt dışından gelen mülteciler de Vasa Prava'dan adli yardım isteyebilmektedirler.⁴¹⁸

BiH'te DPA'nın 7. Ekinin uygulanması için ulusal strateji ilk olarak 2003 yılında benimsenmiştir. Stratejinin 2003 ile 2007 yılları arasındaki 5 yıllık uygulaması sırasında, 130 bin kişiye yardım etmek için 350 milyon ABD doları yatırım yapılmıştır ve bu, her

⁴¹⁷ van Houte ve de Koning, s.34.

⁴¹⁸ van Houte ve de Koning, s.9.

geri dönen aileye yaklaşık 12 bin ABD doları tutarında yatırım yapılmış demektir.⁴¹⁹ Ayrıca, Strateji'nin 2006 yılına kadar geri dönüş sürecini büyük ölçüde tamamlamayı hedeflemesi, birçok yerinden olmuş kişinin ve geri dönenlerin bu tarihten sonra uzun süre çözümsüz kalacağını ortaya çıkarmıştır. Böylelikle, 2007 yılında, İnsan Hakları ve Mülteciler Bakanlığı (MHRR), uluslararası toplumla işbirliği içinde (BMMYK-AGİT ve ortak kuruluşlar) bir revizyon süreci başlatmıştır.⁴²⁰

Haziran 2010'da BiH parlamentosunun her iki meclisi tarafından kabul edilen Ek 7'nin uygulanmasına yönelik Strateji revize edilmiştir. Bu çerçevede, ilk defa ulusal siyasi paydaşlar, geri dönemeyen aşırı derecede savunmasız kişilerin, yerinden olma sorununa bir çözüm bulunmasına karar vermişlerdir. Bu da, BiH makamlarının, geri kalan savunmasız hane halklarının ihtiyaçlarını karşılayacak projelerini planlamaya başlamalarını sağlamıştır. Bunlar arasında, yeniden inşayı da içeren geri kalan 156 toplu merkezden yaklaşık 8,600 sakini, kâr amacı gütmeyen sosyal konut çözümlerini ve diğer özel tipteki konaklama imkânlarını sağlamak da vardır. 2015 yılına gelindiğinde, Dayton'dan neredeyse 20 yıl sonra, bir dizi proje planlanmıştır. Projeler, çözülmemiş problemleri bir kenara bırakırken uygun kaynakları kullanıp sonra boş duracak evleri inşa ederek risk almaktadır. Öte yandan, bazıları halen günümüzde de devam eden bu projeler ve kaynaklar bir fırsat penceresi de sunmaktadır. Asıl mesele belediyeleri ikna etmek, en çok ihtiyacı olan yararlanıcılara ulaşmak ve hakların gerçekleşmesinin ve statüleri normalleştirmenin önünde duran engellerin üstesinden gelmektir. Eğer tüm bu projeler gerçekleşirse sadece ihtiyaç duyduğu düşünülen toplam 40 bin kişiden maksimum 11 bin aileye yardım etmiş olacaktır. BiH'te hala yurtiçinde yerinden edilmiş statüsüne sahip 84.500 kişinin ve 47 bin azınlık olarak geri dönen kişinin desteğe ihtiyacı olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde BiH için buradaki zorluk, en çok yardıma ihtiyaç duyan aileleri belirleyip seçebilmek ve yardımların aslında bu insanlara gitmesini sağlamaktır. Bu bağlamda 5 ana sorun ilerlemeyi engellemektedir. Bu 5 ana sorun olarak şunlar görülmektedir:⁴²¹

- 1) BiH'in kurumsal yapılanmasında karar alma sürecini uzatan parçalanma, başka bir anlamda uzun bürokratik işlemler

⁴¹⁹ Porobić, s.194.

⁴²⁰ Porobić, s.195.

⁴²¹ Andrew Mayne, "Bosnia and Herzegovina 20 years on from Dayton", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.9-10.

- 2) İhtiyacı olan kişiler ve karşılaştıkları sorunların ciddiyeti hakkında güncel bilgilerin olmaması
- 3) Azınlıkların entegrasyonu ve savunmasız kalmış yerinden olmuş kişilerin ve geri dönenlerin sosyal refah ihtiyaçları için yerel makamların hazırlık ve kapasite eksikliği
- 4) Yerel otoritelerin çıkarlarıyla uyumlu olarak savunmasızlar için güvenli sosyal adaleti sağlamada sivil toplumun oynamasına ihtiyaç olan rolün eksik temsili
- 5) Yönetim birimlerinin, geri dönenlerin haklara, geçim kaynaklarına ve hizmetlere erişim elde etmelerinden ziyade, yerleşim birimlerinin yeniden inşa sayıları açısından etkisini ölçme eğilimi

Haziran 2013'te imzalanan Ortak Deklarasyon kapsamında, BiH MHRR, Entite Bakanları, AB Delegasyonu, BM Yerleşimci Koordinatörü ve BMMYK, sosyal açıdan savunmasız grupların bir bölümünü hedef alan 3 ila 5 yıl arası devam edecek bir sosyal kapsama süreci aracılığıyla Ek 7'nin uygulanması adına bir destek stratejisi için anlaşmıştır. Bu anlaşma, 2017 yılının sonuna kadar, tamamlanma safhasında etkin bir şekilde ilerlemek ve yol üstünde bir sonuç alabilmek için muhtemel son fırsat penceresini temsil etmiştir. Şuanda BiH'te her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulan noktalar şöyle özetlenebilmektedir; Yeni hükümet ile güçlü liderliktir, mevcut ulusal-uluslararası ortaklıkların güçlendirilmesidir, ortak eylem planlarının, kalite ve uygulama hızının dengelenmesidir, yerel yönetimlerin ve sivil toplumun daha fazla sorumluluk alması üzerine ve sistematik olarak geriye kalan ihtiyaçların en acil şekilde belirlenmesine ve ele alınmasına odaklanmasıdır, ihtiyaç odaklı yaklaşımın daha fazla belediyeye genişletilmesine ve sosyal kapsam ve gelişmeye yönelik programlara dönüştürülmesine olanak sağlamak için fonlamanın sürekliliğidir.⁴²² BiH hükümetinin stratejisi, kamu yönetimini daha etkili, şeffaf ve demokratik bir yönetime dönüştürmektir. Bosnalı yetkililer, geri dönen göçmenleri yeniden birleştirirken istihdam oranını yükseltme sorumluluğunu üstleneceklerdir. Bu noktada organizasyonlar, topluluklar ve toplumlar, yetkililer ve belediyeler ile işbirliği yapmaya başlamıştır. Problem çözme, yaratıcılık ve bürokratik engellerin kaldırılması için buluşma yerleri olarak işlev gören işbirliği merkezleri oluşturulmuştur.⁴²³ Bu anlamda BiH'in Avrupa'ya olan yakınlığı da ekonomik

⁴²² Andrew Mayne, "Bosnia and Herzegovina 20 years on from Dayton", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.11-12.

⁴²³ Olovsson, s.6.

destek için ayırt edici bir faktördür. Bu faktör, bölgedeki istikrarsızlığın Batı Avrupa'ya mülteci akını üreteceği yönündeki tehdidi göz önüne alındığında, zengin kaynaklı yeniden inşa çabalarını kısmen açıklamaktadır. Öte yandan, BiH'in Avrupa Konseyi, AB gibi Avrupa ve Atlantik kurumlarına katılımının gerçek olasılığı, zorlu reformlar yapmak için olumlu bir teşvik sağlamaktadır.⁴²⁴

BiH mevzuatının yanı sıra, IDP ve mültecilerin geri dönüşünü ve entegrasyonunu kolaylaştırmak amacıyla Ocak 2005'te Hırvatistan, BiH, Sırbistan ve Karadağ tarafından 'Saraybosna Deklarasyonu' başlıklı bölgesel bir Deklarasyon imzalanmıştır. Geri dönüşün tüm bu hükümetlerin gündeminde olduğu gerçeği nedeniyle, ülkeler arasında tartışmayı pekiştirmek ve çözüm arayışları için ikili ve ortak toplantılar yapılmıştır. Bununla birlikte, bildirgenin uygulanmasına ilişkin AGİT tarafından hazırlanan rapor, uygulamadan 18 ay sonra, Deklarasyonun üç devletin hükümetleri arasında yapılan toplantı ve değişimlerin ötesinde çok fazla bir başarı göstermediği sonucuna varmıştır.⁴²⁵ 2011 yılında BiH, Hırvatistan, Karadağ ve Sırbistan; 'Mülteciler ve Yerinden Edilen Kişiler İçin Yerinden Olma Çözümlerinin Sona Erdirilmesine İlişkin Ortak Deklarasyon' imzalamıştır. Bir yıl sonra, en savunmasız durumda olan 74 bin yerinden edilmiş insana kalıcı çözümler sağlamak için çok yıllık bir Bölgesel Konut Programı uygulamak üzere bir bağış fonu kurulmuştur. Bölgesel Sürecin yavaş ve kesin olmayan ilerlemesine ve durumun AB'nin başka yerlerinde çoğaltılamayan özelliklere sahip olmasına rağmen, genel olarak ülkelerin on altı yıldır var olan bir siyasi çıkmazı ele alması, uzun süredir devam eden mülteci durumlarına gelecekteki siyasi yanıtlar için değerli bilgiler sağlamıştır. BiH, Hırvatistan ve Sırbistan ile olumlu ikili işbirliği geliştirirken, yıllarca Sırbistan ile Hırvatistan arasındaki ikili ilişkiler mülteci sorunuyla boğuşmuştur. Uluslararası çabalar, dört ülkenin Dışişleri Bakanları'nın bölgenin uzun süredir devam eden yerinden edilme durumunun çözümüne yönelik taahhütlerini teyit eden bir bildiriye kabul ettiği 2010 Belgrad Konferansı ile sonuçlanmıştır. Bu bağlamda, toplama merkezlerindeki savunmasız kişilere verilecek yardımın önceliği vurgulanmıştır ve geri dönüşün ya da yerel entegrasyonun her bir mültecinin bireysel tercihi olmaya devam edeceği belirtilmiştir. 2010 Belgrad Konferansı, iki yıllık yoğun müzakereler ve çalışma döneminin başlangıcını oluşturmuştur. Her bir ilgi alanı için küçük çalışma grupları oluşturulmuştur, bu çalışma gruplarının büyüklükleri ve sık sık yapılan toplantılar,

⁴²⁴ Williams, s.53.

⁴²⁵ Džihić ve Oruč, s.28.

katılımcılar arasında güven oluşturmak için en iyi mekanizma olarak görülmüştür. AB bölgesel işbirliğine olan bağlılığı aşılarken, BM, BMMYK ve AGİT gruplara sürekli yardım ve teknik uzmanlık sunmuştur. Müzakereler ve video konferanslarda sunulan şeffaflık, uluslararası toplumun ülkelere ‘tek sesle’ konuşmasını sağlamıştır.⁴²⁶

2011 yılına kadar (DPA’nın imzalanmasından 16 yıl sonra), BiH’te geri dönüş süreci birçok standartta başarılı kabul edilmiştir. Savaş sırasında yerinden edilen 2,2 milyon vatandaşın %91’inden fazlası kendi topluluklarına geri dönmüştür ya da yeni topluluklara uyum sağlamıştır. 320 binden fazla konut yeniden inşa edilmiştir ve onarılmıştır. Yine de 2011’den sonra hala 193 bin göçmen ve dayanıklı konut çözümüne ihtiyaç duyan mülteciler kalmıştır. Özellikle, 8,734 kişi, ülkedeki 160 toplu merkezde yoksul ve sağlıksız koşullarda yaşamaktaydı. 2014 yılı sonuna kadar ülke çapında dokuz belediyede 762 IDP ve geri dönen kişi, Katolik Yardım Servisi (CRS) tarafından inşa edilen 273 sosyal konut biriminde güvenli ve onurlu yaşam koşulları sağlamıştır.⁴²⁷

1994 yılında İsveç’te dönüş göçü için gönüllü kuruluşlarla işbirliğinin kurulması kararlaştırılmıştır. Genel düşünce, dönüş göçünün her zaman gönüllü olması gerektiği yönünde olmuştur. Geri dönüş, en büyük ölçüde İsveç’te hazırlanacaktı ve İsveç’teki mülteciler, BiH’in yeniden inşasında kaynak olarak kabul edilecekti. İsveç Göç Kurulu, çeşitli yardım kuruluşlarıyla işbirliği içinde, gönüllü dönüş niyetlerini gerçekleştirmeyi düşünen göçmenleri desteklemek için projeler yürütmüştür. 2007 yılına gelindiğinde, 1995’ten beri devam eden dokuz projeden dördü BiH’e yönelikti.⁴²⁸ Örneğin; İsveç’te, 105 yerel şubesi bulunan BiH Ulusal Birliği, insani yardım, yerel kalkınma ve mülteci dönüşünün desteklenmesi ve iki ülkede Bosnalılar arasında öğrenci değişimi gibi farklı yardım biçimlerine katılan bir kurumdur.⁴²⁹ Geri dönüş sürecinde geri dönenlere yardımcı olmayı amaçlayan bir başka kurum da Yerel Kalkınma ve Diaspora Merkezi’dir. (CLDD) İsveç’in Stockholm şehrinde kurulan bu kurum, İsveç’ten BiH’e dönüş göçüne katılanlara yardım etmektedir. Dünyanın dört bir yanından gelenlere yardım etmenin yanı sıra, geri dönenleri ve yerel halkı birbirine bağlamayı ve yerel gelişmeyi teşvik etmeyi amaçlayan projeler de yürütmektedir. Kurum, Stockholm şehrindeki gönüllü geri dönüş ofisi ile

⁴²⁶ Olga Mitrovic, “Resolving a protracted refugee situation through a regional process”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.12-15.

⁴²⁷ Marc D’Silva ve Sanela Imamovic, “Resolving protracted displacement through social housing”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.22.

⁴²⁸ Olovsson, s.7.

⁴²⁹ Eastmond, s.156.

beraber başarılı bir geri dönüş için 8 adım modeli geliştirmiştir. Bu adımlar şöyle sıralanmaktadır:⁴³⁰

- 1) Gerekli belgelerin elde edilmesi
- 2) BiH'te kalacak yer bulmak
- 3) Gerekli eğitimi almak (iş bulma şansını artırmak için)
- 4) İş bulma
- 5) Çocukların sağlıklı bakımları için bir okul bulmak
- 6) Deneme süresi
- 7) İsveç makamlarından kayıt
- 8) Dönüş

1999 ve 2007 arasındaki zaman dilimi, eğitim reformlarının şekillenmeye başladığı aralık olmuştur. Geri dönen çocukların ihtiyaçları, sürdürülebilir dönüşü engelleyen en bariz uygulamalara son vermeyi amaçlayan, 2002 yılında imzalanan 'Geri Dönen Çocukların Hak ve İhtiyaçlarına İlişkin Geçici Antlaşma' ile açıkça tanınmıştır. Tarih ders kitaplarından açık nefret söylemlerini çıkarmak için bir çaba başlamış ve en fazla etnik ibare barındıran özel okul isimleri ve sembolleri kaldırılmıştır.⁴³¹ Bununla birlikte, bu önlemler ülkenin farklı bölgelerinde farklı yorumlanmış ve 'tek çatı altında iki okul' olarak adlandırılmış ve çocukların etnik ve dinsel bağlılıklarına dayanarak kurucu halklardan birine ait olmalarına imkân tanınmıştır.⁴³² Ne yazık ki, bir STK Raporu 2012 yılı itibariyle ülkede böyle 54 okulun olduğunu bildirmiştir. Bu tür uygulamaların sürdürülmesi, çocukların uzlaştırılması ve yeniden entegrasyonu için büyük bir engel teşkil etmektedir. Bu sebeptendir ki, uluslararası toplumun BiH'te mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşünü sağlamadaki rolü hem siyasi hem de ekonomik açıdan çok büyüktür.⁴³³

3.3.2. Uluslararası Toplumun Çalışmaları

BiH'e, savaştan bu yana uluslararası yardımların büyük bir yardımı olmuştur ve bugün hala uluslararası kuruluşlar, kurumlar ve hükümetler, devletin yeniden inşasını denetlemede ve ülkenin sürdürülebilir gelişimini sağlamada önemli bir rol oynamaktadır.

⁴³⁰ Vogiazides, s.57.

⁴³¹ Perry, s.27.

⁴³² Džihic ve Oruč, s.28.

⁴³³ Džihic ve Oruč, s.29.

Ancak uluslararası toplumun varlığı da yardım ve desteğe bağımlılık yaratmıştır.⁴³⁴ BiH'te çok sayıda uluslararası kuruluş, kurum, STK (uluslararası ve yerel) ve diğer organlar, evlerin ve altyapının yeniden yapılandırılmasından, iş yardım programlarından ekonomiye, yatırım için BiH'e dönüş sürecinde yer almıştır. Geri dönüş katılan kuruluşların listesi geniş olmakla birlikte, özel olarak odaklanmış ve karşılığında çalışan organizasyon sayısı çok daha azdır.⁴³⁵ Uluslararası toplum, gerekli güvenlik koşullarını sağlamanın yanı sıra sağlık sistemleri ve emeklilik fonlarının uyumlaştırılması ve temel geri dönüş koşullarının sağlanması adına altyapının yeniden yapılandırılması için büyük çaba sarf etmiştir. Ancak asıl mesele, iş fırsatlarına erişim eksikliği ve yaygın ayrımcılıktır.⁴³⁶

DPA'nın 7. Ekini yürürlüğe koyma çabası, uluslararası toplumun, etno-milliyetçi yerellerin kapattığı geri dönüş yollarını açmaya yetecek bir dizi askeri, yasal, siyasi, kurumsal ve sosyal müdahaleyi gerektirecek uzun bir mücadele olmuştur. Küresel topluluğun bir ifadesi olarak, uluslararası toplumun BiH'teki geri dönüş politikası, önemli ölçüde yatırımın ve etkin yerel kapasitenin oluşturulmasını gerektirmiştir, ancak Bosna'da etnik temizlik mirasını ortadan kaldırdığı söylenemez.⁴³⁷ Bir milyon insanın savaş öncesindeki yerlerine dönmelerine izin veren koşulları yaratmak, uluslararası toplum için pahalı ve zorlu bir mücadele olmuştur. Etnik temizliği tersine çevirme çabasının göreceli başarısı, bir dizi faktör üzerine kurulmuştur. Birincisi; uluslararası toplum, yeniden inşa yardımlarına, dış yardımlara ve DPA'yı uygulayan uluslararası kurumlara destek olarak BiH'in yeniden inşasına büyük önem vermiştir. BiH'te savaş sonrası ilk iki yılda kişi başına düşen yardım, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana herhangi bir uluslararası devlet inşası projesinin en yükseği olan 1400 dolardı. İkincisi, dönüş süreci, savaşı başlatan ve ondan faydalanan etno-milliyetçi güçlerin egemen olduğu engelleyici yetkililer tarafından engellenmiştir.⁴³⁸

Barış Uygulama Konseyi (PIC) DPA'yı uygulamakla görevli uluslararası organdır. Ülkede siyasetin istikrarlı hale geldiği ve demokrasinin yerleştiği kanaati oluşuncaya dek

⁴³⁴ van Houte ve de Koning, s.8.

⁴³⁵ van Houte ve de Koning, s.9.

⁴³⁶ Serrano, s.19.

⁴³⁷ Dahlman ve O' Tuathail, "The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina", s.574.

⁴³⁸ O' Tuathail ve Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", s.446.

bu organın varlığını sürdürmesi öngörülmüştür. OHR, PIC organının yetkisini eyleme geçiren organdır ve DPA'ya taraf ülkeleri temsilen antlaşmanın uygulanmasını denetlemektedir. Yüksek Temsilcinin kararları yargıya götürülemez, kendisi yalnızca PIC organına karşı sorumludur. OHR, savaştan sonraki ilk yıllarda kanunların yapılması, ülke kurumlarının işlerliğinin sağlanması görevlerini gerçekleştirmesiyle birlikte anayasal düzene aykırı hareket eden birçok bakan, milletvekili, yargıç ve memuru da görevden almıştır.⁴³⁹ 1997 yılında Bonn'da düzenlenen PIC toplantısı, DPA'nın 10.ekinin 5.maddesi uyarınca öngörülen 'nihai yetki hükmünü' kullanmak için OHR'ye somut yetkiler vermiştir. Bu yetkiler, azınlık dönüşlerini destekleyecek yasaları değiştirmek veya empoze etmek için üst düzey temsilciler tarafından devlet içindeki, yürütme ve yasama organlarındaki engelleyici yetkilileri görevden almak için yoğun bir şekilde kullanılmıştır.⁴⁴⁰ OHR, geri dönüşleri ele alan üç yeni statüsel bürokratik yapı oluşturulmasını savunmuştur. Bunlar; MHRR (2005 yılında kurulmuştur), Mülteciler ve Yerinden Edilmiş Kişiler Komisyonu (2000 yılında kurulmuştur) ve Geri Dönüş Fonu idi.⁴⁴¹ Savaş sona erdikten sonra, savaşın getirdiği güçlüklerle meydan okumak için yeni iktidar ve yetki çizgileri inşa edilmek zorunda kalınmıştır. Uluslararası yetkililerin BiH'te sahada çalışarak bu bölgelerdeki gücünü kullanma kapasitesine sahip olmaları gerekmiştir. Çalışmalarının sürdürülebilir olmasını mümkün kılmak için, meşru olarak görülen devlet yapılarını ve yasalarını yaratmaları gerekmiştir. Bunun gerçekten gerçekleşip gerçekleşmediği belirsiz kalmıştır.⁴⁴² OHR, kendisine verilen yetkileri kullanıp 1998'de yerel savaş yöneticilerini daha agresif bir şekilde tutukladıktan sonra, azınlık dönüşleri büyük bir ivme kazanmıştır. Bunlar ve ilgili başarılar tartışılmaz bir şekilde BiH barış sürecindeki önemli uluslararası yatırımların bir ürünüdür.⁴⁴³ Ancak belirtmek de gerekir ki, BiH'te OHR gibi bir kurumun varlığının devam etmesi AB üyeliği adına olumsuz bir durum oluşturmaktadır.⁴⁴⁴

DPA'nın en temel hükümlerinden biri, mülkiyet meselesini BiH'in mülkiyet yasaları uyarınca çözmesidir. Mülkiyet yasalarının uygulanması sürecini hızlandırmak için OHR, mülkiyet haklarının, ülkedeki her birey için tanınmasını ve uygulanabilmesini sağlamak

⁴³⁹ Ekinci, s.28.

⁴⁴⁰ Harvey, s.101.

⁴⁴¹ O' Tuathail ve Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", s.454.

⁴⁴² O' Tuathail, s.263.

⁴⁴³ Porobić, s.195.

⁴⁴⁴ Ekinci, s.29.

amacıyla, Mülkiyet Yasası Uygulama Planı'nın (PLIP) kabul edilmesine öncülük etmiştir. 1999 yılında kabul edilen plan, geri dönüş alanlarındaki yerel otoriteler tarafından azınlıkların geri dönüşünün engellenmesine verilen yanıt olup bireysel mülkiyet hakkının uygulanmasına odaklanmıştır. Planın uygulanmasının sonucu olarak, 216.026 adet gayrimenkul iadesi talebinin %93'ü başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Geri Dönüş sektörünün işlevsel olarak gözden geçirilmesi, BiH'teki dönüş göçüyle ilgili tüm bu devlet düzeyindeki kurumlar arasında koordinasyonun mevcut olmasına karşın, verimlilik ve etkinliğin eksik, şeffaf ve en iyi uygulamaların zarar gördüğünü ve genel kaynakların daha iyi tahsis edilebileceğini ortaya koymuştur.⁴⁴⁵ PLIP, BiH'te %99 gibi görülmemiş bir ölçekte mülk iadesine yol açmıştır.⁴⁴⁶ Bu, uluslararası topluluğun mülklerin ıslahını ölçüp izleyebildiği şeffaf bir mekanizma yaratmıştır. Ayrıca OHR, geri dönüşleri teşvik etmek ve etno-milliyetçi medya tarafından geri dönüş konusunda organize edilen yanlışları ortadan kaldırmak için de kapsamlı bir ulusal medya kampanyası başlatmıştır.⁴⁴⁷

DPA, BMMYK'ya başlıca dönüşleri destekleme sorumluluğu yüklemiştir. Çünkü BMMYK, BiH'teki mülteciler ve yerinden edilmiş kişilerle ilgili yıllara dayanan deneyime sahipti ve onun gerekli personeli vardı. Ancak savaş bittikten sonra, çözülmeden çatışan güç yapılarına meydan okuma kapasitesinden yoksundu. OHR, BMMYK ve AGİT, yerel olarak faaliyet gösterme kapasitesini inşa etmiş ve faaliyetlerini azınlık dönüşleri gibi öncelikler etrafında koordine etmiştir. (Çoğu durumda Bosnalı Müslümanların RS'ye dönüşü)⁴⁴⁸ BMMYK, geri dönüşün gönüllü olması gerektiğini vurgulamış ve BiH'teki farklı topluluklarda, mültecilere ne zaman ve nereye döneceğine karar vermede yardımcı olacak durum hakkında ayrıntılı bilgi veren 'Geri Dönüş Bilgilendirme Raporları' yayınlamayı planlamıştır. Barışçıl, düzenli ve aşamalı bir süreç planlanmıştır.⁴⁴⁹ BMMYK, DPA'da yer alan geniş insan hakları gündeminin uygulanması için İnsan Hakları Ombudsmanlığı, OHR, AGİT, BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği ve Avrupa Konseyi ile irtibatla olacaktı. BMMYK planına göre, geri dönenlerin fiziki güvenliği, kısmen, tarafların DPA'daki taahhütlerini yerine getirme

⁴⁴⁵ Džihic ve Oruč, s.27.

⁴⁴⁶ Mitrovic, s.13.

⁴⁴⁷ O' Tuathail ve Dahlman, "The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns", s.448.

⁴⁴⁸ Dahlman ve O' Tuathail, "Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places" s.650.

⁴⁴⁹ Andersen, s.200.

istekliliğine ve NATO liderliğindeki IFOR'un girişim yapmaya çalışacağı bir güvenlik şemsiyesine bağlı olacaktı. BMMYK geri dönüş planı, DPA kapsamında yerinden edilmiş kişilerin durumunu açıklığa kavuştursa da, taraflar, iltica ülkeleri ve barış planının uygulanmasından sorumlu diğer kurum ve kuruluşlar tarafından nihai karar için bir takım önemli meseleler bırakmıştır.⁴⁵⁰

DPA ile oluşturulan 60 bin kişilik IFOR, personeli zamanla azaltılarak SFOR haline getirilmiştir. 2004 yılında da AB'ye bağlı Avrupa Birliği Gücü (EUFOR) gücü bu görevi devralmıştır.⁴⁵¹ IFOR'un asıl görevleri yalnızca askeri olmuştur, ancak görevleri 'atanan asli görevleri ve mevcut kaynakların sınırları dâhilinde' olan sivil görevleri de kapsamıştır. Mülteciler ile ilgili olarak, IFOR 'BMMYK ve diğer uluslararası örgütlere insani yardım görevlerinde yardımcı olmak' ve 'sivil halkın, mültecilerin ve yerlerinden edilmiş kişilerin hareketlerine müdahaleleri engellemek ve gözlemlemek, kişiye ve yaşama planlı şiddete karşı uygun bir şekilde cevap vermek' gibi görevler almıştır. IFOR Komutanı bu sorumlulukları yerine getirmek için askeri gücü kullanma izni de almıştır.⁴⁵² SFOR, geri dönenlerin güvenliğine odaklanmaya, şüpheli savaş suçlularını tutuklamaya başlamış ve diğer görevlerinin yanı sıra propagandacı televizyon yayınlarına da son vermiştir.⁴⁵³ BMMYK, 1995'ten beri mültecileri ve yerlerinden edilmiş kişileri önceki evlerine dönmeye teşvik etmemekte, ancak hâlihazırda kalacak yeri olan kişilerin aşamalı ve düzenli bir şekilde geri dönüşünü desteklemektedir.⁴⁵⁴ BMMYK, ailelerin geri dönüşünü, işbirliğine isteksiz olan yetkililer ile zorlayamazdı. Onun politikasının amacı, bireysel olarak olsa bile, yerel olarak geri dönüş vakalarını başarı ile gerçekleştirmektir. IFOR/SFOR, gerginlik yaratabileceği birçok durumda (örneğin Brcko ve Gajevi'de) dönüş göçüne karşı çıkmıştır.⁴⁵⁵

BMMYK, BiH'te 4 bölge müdürlüğüne ve 20 civarında bölge ofisine sahiptir. Komiserlik, görev süresi nedeniyle başlangıçta Sırp egemen bölgeye Sırp, Hırvat bölgesine Hırvatlar ve Bosnalı Müslüman bölgelerine Bosnalı Müslümanları yerleştirmek üzere 'çoğunluk dönüşüne' başlamıştır. Ancak bir süre sonra hâkim siyasi

⁴⁵⁰ Andersen, s.202.

⁴⁵¹ Ekinci, s.18.

⁴⁵² Albert, s.14.

⁴⁵³ Dahlman ve O' Tuathail, "The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina", s.584.

⁴⁵⁴ Albert, s.14.

⁴⁵⁵ Albert, s.15.

baskı ile güçlendirilmiş BMMYK, politik gerçekliği ve yerlerinden edilmiş nüfusların değişen ihtiyaçlarını dengeleme zorluğuyla yüzleşmek zorunda kalmıştır.⁴⁵⁶ Sonunda BMMYK, sınırlı kaynaklarını azınlık dönüşleri lehine kullanmak için bir politika kararı almıştır.⁴⁵⁷

Yeniden yapılanma için harcanan kaynakların BiH'te azınlık dönüşünün teşvik edilmesinde mümkün olduğunca etkili bir şekilde kullanılmasını sağlamak için faaliyetler yoğun olmuştur. 1997 yılında BMMYK, kaynak tahsisinde azınlıkların dönüşüne açık olduğunu beyan eden belediyelerin önceliklendirileceği bir 'Açık Kentler' projesi başlatmış, ilk 'açık şehir' olan Konjic, bu statüye göre hareket edip ilk yıl içinde 14 milyon ABD doları yardım almıştır.⁴⁵⁸ BMMYK, azınlık ve çoğunluk bölgelerine dönen mültecilerin farklı ihtiyaçlarını karşılamak için ikili bir yaklaşım benimsemiştir. Azınlık dönüşlerine açık alanlar için fonlar sağlayan Açık Şehirler Programı ve Entiteler Arası Sınır Hattı (IEBL) boyunca otobüs güzergâhları gibi BMMYK girişimleri olumlu koşulluluğu vurgulamıştır. Geri dönüşe direnenlere karşı Kara Listedeki Belediyeler gibi cezai tedbirler uygulanmıştır. Avrupa'daki mültecilerin çoğu geri dönemeyebilecekleri azınlık bölgelerinden geldiğinden, BMMYK, Avrupa hükümetlerini zorla veya erken geri dönüşleri başlatmamaya teşvik etmiştir. Uluslararası toplumun BiH'in yeniden inşası hakkındaki uzun vadeli taahhüdüyle ilgili açık ifadesi, DPA'yı uygulamanın ve çok etnik yapılı ve istikrarlı bir BiH'i kurmak için gerekli olan siyasi iradenin gösterilmesi gerektiğidir.⁴⁵⁹ BiH'e, savaştan bu yana uluslararası yardımların büyük bir yardımı olmuştur ve hala uluslararası kuruluşlar, kurumlar ve hükümetler, devletin yeniden inşasını denetlemede ve ülkenin sürdürülebilir gelişimini sağlamada önemli bir rol oynamaktadır. Ancak diğer yandan bu durum uluslararası toplumun yardımına ve desteğine bağımlılık yaratmıştır.⁴⁶⁰

BMMYK, sığınma ülkelerinin geçici koruma rejimini sona erdirdiğinde zorunlu geri dönüşün bir olasılık olabileceğini kabul etmiştir. Ancak aşağıdaki üç şartın yerine getirilmesine kadar geçici korumanın sürdürülmesini istemiştir.⁴⁶¹

⁴⁵⁶ Harvey, s.99

⁴⁵⁷ Harvey, s.100.

⁴⁵⁸ Harvey, s.101.

⁴⁵⁹ Akan ve van Metre, s.2.

⁴⁶⁰ van Houte ve de Koning, s.8.

⁴⁶¹ Andersen, s.201.

- 1) DPA'nın askeri yönlerinin tam olarak uygulanması
- 2) Savaşla ilgili olmayan genel suçlar ve Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin yargı yetkisine giren suçlar dışındaki suçlar için gerekli af ilan edilmesi
- 3) DPA'da öngörülen insan haklarının korunması için mekanizmaların kurulması ve işleyişi

BMMYK, üç aşamalı bir geri dönüş sürecini öngörmüştür. İlk aşamada, 1995-96 kışları boyunca, sadece küçük ölçekli spontane dönüşler beklenmiştir. Yeniden inşa sürecinde etkili olabilecek becerilere sahip mültecilerin bu erken dönemde geri dönmeleri teşvik edilmiştir. 1996 yılının ilkbahar ve yaz aylarında ikinci aşamada daha önemli bir spontane ve organize gönüllü geri dönüş beklenmiştir. BMMYK, seçimlerin tamamlanması ve geçici korumanın kaldırılmasıyla sürece üçüncü bir aşamada da geri dönüş hareketlerinin önemli ölçüde artacağını öngörmüştür.⁴⁶² İlk plan, savaştan sonra ilk beş yılda (1996-2000) 500 binden fazla insanın savaş öncesi yaşam yerlerine dönüşü ile sonuçlanmıştır. Fakat bunların çoğu çoğunluk dönüşleri olmuştur. İkinci plan azınlık dönüşünün arkasındaki uluslararası çabanın toplanmasıyla çizilmiştir. Geri dönüş koşulları genellikle elverişli olmaktan uzak olmuştur ve bazı durumlarda yerel yetkililerin şiddetli direnişinin üstesinden gelinmesi gerekmiştir. BMMYK tarafından denetlenen PLIP mekanizmasını da içeren bu aşamada, yaklaşık 470 bin kişi geri dönmüştür ve geri dönenlerin mülkleri iade edilmiş ya da yeniden inşa edilmiştir. Üçüncü ve son plan ise geri dönüşü mümkün olmayan yerinden edilmiş statüsündeki kişiler için oldukları yerde bir çözüm bulmak olmuştur.⁴⁶³

Azınlık dönüşünün beklenen seviyede olmaması nedeniyle Ocak 1997'de OHR ve BMMYK, Geri Dönüş ve Yeniden Yapılanma Görev Gücü (RRTF) adıyla bir güç kurmuştur. Bu gücün görevi, bir dizi uluslararası örgütün geri dönüş ve yeniden inşa sürecinde birbirleriyle koordinasyonunu sağlamaktır. Bu güç, BiH'te geri dönüş ve yeniden inşa için iki strateji geliştirmiştir. Birisi kırsal alanlar için birisi de kent alanları içindi. Bu stratejinin ilk parçası, geri döneceği bölgenin azınlığı olacak kesimin o bölgelerde haklarına yeniden sahip olabilecekleri bir yönetim sistemi reformunu kapsamıştır. Mülkiyet yasalarının değişimi de bu reformun içinde yer almıştır.⁴⁶⁴ RRTF, 1999 planında alan, güvenlik ve sürdürülebilirlik olmak üzere üç yönlü bir strateji ortaya

⁴⁶² Andersen, s.201.

⁴⁶³ Andersen, s.201.

⁴⁶⁴ Marinkovic, s.28.

koymuştur. Strateji, geri dönüş eksenini üzerinde yoğunlaştığından mevcut nüfus hareketlerini evlerine geri getirmeye ve güçlendirmeye dayanmıştır, çünkü birçok durumda nüfus dağınık olmamıştır, sadece yeni bir yere kitle halinde taşınmıştır.⁴⁶⁵ OHR, RRTF'yi koordinasyon için bir forum ve yerel düzeyde geri dönüşlere öncülük eden bir yönetim mekanizması olarak kurmuştur.⁴⁶⁶ RRTF, geri dönüş sürecini öngörmek, koordine etmek ve uygulamak için özellikle önemli bir mekanizma olmuştur. Bu mekanizma, uluslararası toplumun, etno-milliyetçi yerel yönetimlerle yapılan görüşmelerde, gerçek kapasite ve yaptırım gücü ile güçlü bir politik güç olarak üretilmesine yardımcı olmuştur. Bu, onun geri dönüş olasılığını geliştirmede son derece önemli olduğunu kanıtlamıştır.⁴⁶⁷ Ayrıca RRTF, geri dönüş sürecine bağışçı yardımının koordinasyonunda da birincil role sahip olmuş, 2003'te de çalışmalarını durdurmuştur.⁴⁶⁸

BMMYK ve BiH MHRR, dönüş göçü rakamları üretmeye ve uluslararası bağışçılar tarafından yardım edilen sürdürülebilir dönüş girişimlerini koordine etmeye devam etmektedir. Ancak uzun süredir BMMYK içinde, en azından, resmi azınlık dönüşü rakamlarının göz boyayıcı olduğuna dair bir kabul vardır.⁴⁶⁹ BiH'teki Helsinki İnsan Hakları Komitesi, 2008'de şunları söylemiştir: “BiH bugün neredeyse etnik olarak saf topraklara bölünmüşken, savaş göçlerinin sonuçları sadece uzun süredir devam eden engellerle ve yetkililerin her düzeyde idari engelleriyle derinleşti. Sahada gerçekten geri dönenlere ilişkin güvenilir veriler veya sahiplerinin sattığı, takas ettiği veya kiraladığı onarılmış evlerle ilgili rakamlar elde edilemez.”⁴⁷⁰ BiH'teki dönüş göçü sürecini bilen herkes (antropologlar, uluslararası toplum çalışanları ve her şeyden önce geri dönenler), azınlık dönüşlerinin resmi istatistiklerinin her zaman şişirildiğini bilmektedir. Geri dönenlerin kaydı genellikle yerel yetkililerden toplanan sistematik olmayan rakamlara dayanmaktadır.⁴⁷¹ Ülke, göç ve göçün topluma olan etkilerine dair güvenilir istatistiksel verilerden yoksundur. Ülkede 1991'den beri sağlıklı bir nüfus sayımı olmadığı gerçeği, veri ve sosyal göstergelerin birleştirilmesi ve analiz edilmesini zorlaştırmaktadır.⁴⁷²

⁴⁶⁵ International Crisis Group Report, Preventing Minority Return in Bosnia and Herzegovina: The Anatomy of Hate and Fear, s.17.

⁴⁶⁶ Heimerl, s.381.

⁴⁶⁷ O' Tuathail, s.261.

⁴⁶⁸ Džihic ve Oruč, s.29.

⁴⁶⁹ O' Tuathail ve O'Loughlin, s.1049.

⁴⁷⁰ O' Tuathail ve O'Loughlin, s.1050.

⁴⁷¹ Jansen, s.147.

⁴⁷² Džihic ve Oruč, s.32.

1951'de kurulan IOM, göç alanında önde gelen sivil toplum örgütüdür ve hükümet, hükümetler arası ve sivil toplum ortaklarıyla yakın bir şekilde çalışmaktadır. Örgüt, 100'den fazla ülkede ofisi bulunan ve 11 gözlemci devletten oluşan 155 üyesi ile herkesin yararı için kendini insani ve düzenli göçü teşvik etmeye adanmıştır. Bunu, hükümetlere ve göçmenlere hizmet ve tavsiyelerde bulunarak yapar. IOM, göçün düzenli ve insani bir şekilde yönetilmesini sağlamak için, göç konularında uluslararası işbirliğini teşvik etmeye, göç sorunlarına pratik çözümler aramaya yardımcı olmaya ve mülteci ve ülke içinde yerlerinden edilmiş insanlar da dâhil olmak üzere ihtiyaç sahibi göçmenlere insani yardım sağlama noktasında yardımcı olmaya çalışmaktadır. IOM tüzüğü, göç ile ekonomik, sosyal ve kültürel gelişim arasındaki bağlantıyı ve ayrıca hareket özgürlüğü hakkını tanımaktadır. Örgüt, göç yönetiminin dört geniş alanını oluşturan, Göç ve Kalkınma, Kolaylaştırıcı Göç, Düzenleyici Göç ve Zorunlu Göç alanlarında çalışmaktadır. Bu alanlara giren IOM aktiviteleri arasında uluslararası göç hukukunun tanıtımı, politika tartışması ve rehberlik, göçmen haklarının korunması, göçmen sağlığı ve göçün cinsiyet boyutu yer almaktadır.⁴⁷³

Bugün, yerinden edilmiş kişilerin dönüşü ve insan ticareti, kaçakçılık gibi yasadışı göçteki artış, çatışma sonrası ülkelerde iyileşme ve kalkınma için göçü büyük bir sorun haline getirmektedir. IOM, Saraybosna'da 1992 yılında Koševo Hastanesinin bodrum katında, yerel olarak tedavi göremeyen savaş yaralılarını tahliye etmek için Tıbbi Tahliye (MEDEVAC) programını kurmuştur. Savaşın sona ermesinden sonra, IOM faaliyetlerinin odağını yurtdışından mülteci dönüşü ve Bosnalıların üçüncü ülkelerde yeniden yerleşmesine yardım için genişletmiştir. IOM'un programları düzensiz göçü önlemeyi, insan ticaretini durdurmayı, BiH'in ulusal kalkınmasına katkıda bulunmayı ve BiH Hükümetine göç faaliyetlerini yönetmede yardımcı olmayı hedeflemektedir. IOM, 'insani ve düzenli göç, göçmenlere ve topluma yarar sağlar' ilkesine bağlı kalmıştır. IOM; Göç yönetiminin zorluklarını karşılamada yardımcı olmak, Göç konularının anlaşılmasını geliştirmek, Göç aracılığıyla sosyal ve ekonomik kalkınmayı teşvik etmek ve Göçmenlerin insan onurunu ve esenliğini korumak hedeflerini gerçekleştirmek için uluslararası toplumdaki ortakları ile birlikte hareket etmektedir.⁴⁷⁴

⁴⁷³ "About IOM", International Organization for Migration, <https://bih.iom.int/about-iom> (Erişim Tarihi: 08.09.2018).

⁴⁷⁴ "IOM in Bosnia and Herzegovina", International Organization for Migration, <https://bih.iom.int/iom-bosnia-and-herzegovina> (Erişim Tarihi: 08.09.2018).

Dönüş göçü ve kalkınma, IOM Saraybosna ofisinin odaklandığı alanlardan biridir. Organizasyon, geri dönüş sürecinde yer alan zorlukları ele alan geri dönenleri desteklemeyi amaçlayan çeşitli projeler geliştirmiştir. 2000'lerin başında, IOM, iş bulma ya da iş kurma konusunda yardım da dâhil olmak üzere mültecilerin geri dönüşünü kolaylaştırmak için bir dizi program gerçekleştirmiştir. Bu erken programlar, savaş mültecilerine BiH'te yerleşmeye yardım etmeyi amaçlamış ve özellikle göçün kalkınmaya etkilerine odaklanmıştır. Batı Balkanlarda Kalkınma İçin Göç (MIDWEB) projesi, bir dizi Avrupa ülkesinde ikamet eden yüksek eğitimli profesyonellerin geçici olarak BiH'teki özel ve kamusal pozisyonlarda yerleştirilmesini düzenlemiştir. Kısa dönemli geri dönüşlerin yanı sıra, proje aynı zamanda, göçmenlerin fiziksel geri dönüşünü ima etmeden elektronik iletişim yoluyla bilgi aktarımlarından oluşan 'geçici sanal geri dönüşleri' de öngörmüştür. Bu geçici geri dönüş projeleri, göçmenlerin kendi ülkesi ve göçmenlerin kendileri için karşılıklı olarak faydalı olmayı amaçlamıştır. Bu geçici geri dönüş projelerinin en büyük avantajı, göç edilmiş ülkeyi terk etme kararını almadan BiH'te yaşamı tanıma olanağı veren bir 'deneme süresi' sağlaması olmuştur. Ancak bu tür projeler faydalı olsa da, sadece sınırlı sayıda kişiye hitap etmiştir.⁴⁷⁵

IOM girişimleri, göç ve geri dönüş olasılıkları hakkında daha geniş bir kitleye bilgi sağlamayı amaçlamıştır. 2008 yılında IOM, AB ülkelerine yasal olarak göç etme ve geri dönenlerin BiH işgücü piyasasına girmelerine yardımcı olma olasılıkları hakkında muhtemel göçmenleri bilgilendirmek için BiH'te 5 adet Göçmen Hizmet Merkezi (MSC) kurmuştur. Bir başka IOM projesi olan Genç İstihdamı Koruma Programı (YERP), aynı zamanda gençleri hedefleyen ileriye dönük muhtemel göçmenler ve geri dönenler için benzer Danışma ve Gençlik Eğitimi Merkezi (CISO) ve Bilgi Merkezleri kurmuştur. Ülke çapında 16 CISO vardır. YERP projesi kapsamında IOM, BiH işgücü piyasasında yurtdışındaki gençliğin yeniden entegrasyonu hakkında bir online anket gerçekleştirmiştir. Anketin bulguları, geri dönüş süreçlerinde geri dönenlerin yeniden iş piyasasına entegrasyonuna ve işyerlerinin kurulmasına yardımcı olan bir rehber kitabın hazırlanmasına yol açmıştır. 2012'nin başından bu yana bu 16 CISO tarafından dağıtılan bu kitap, geri dönenlerin dönüş sürecini kolaylaştıracak olumlu bir girişim olmuştur.⁴⁷⁶ Yardım edilen gönüllü geri dönüş programları ise, ev sahibi ülkede yasal ve kalıcı olarak yerleşmiş olan göçmenlerin dönüşünü teşvik etmek ve desteklemek için kullanılmıştır.

⁴⁷⁵ Vogiazides, s.55.

⁴⁷⁶ Vogiazides, s.56.

Bu programların çoğu, programın lojistik yönlerini yöneten sivil toplum örgütlerinin yardımıyla uygulanmıştır. IOM bu alandaki ana operatörlerden biri olmuştur. Programların çoğu, belirli ülkelere, özellikle de en büyük mülteci akışını üreten ülkelere ve bölgelere özel uygulanmıştır. Örneğin, Balkanlar'daki mülteciler veya daha yakın zamanlarda Afganistan ve Irak'tan gelen mülteciler programların ana hedefleri olmuşlardır.⁴⁷⁷

BiH'in yeniden inşası için mevcut kaynaklar, olağanüstü bir şekilde zengin olmuştur. Toplam uluslararası müdahale 2003 yılındaki verilerden görüldüğü üzere 19 milyar dolara kadar çıkmıştır.⁴⁷⁸ BiH'te dönüş göçü faaliyeti için uluslararası fon, savaş geçirmiş diğer balkan ülkelerinden daha çoktur. Uluslararası STK'lar geri dönüş projelerini uygulamak için bağışçı elde etmede birbirleriyle yarışmışlardır.⁴⁷⁹ Fakat belirli bir süreden sonra BiH'e yardım fonlarında önemli bir düşüş yaşanmıştır. Fonlardaki bu önemli düşüş, PLIP'in olumlu etkilerini ve savaştan sonra ülkede uygulanan yeniden yapılanmayı yansıtmaktadır. Ancak, geri dönenlerin sürdürülebilir entegrasyonuna yönelik projeler ve müdahaleler için bağışçı fonları ve yerel kalkınma, vatandaş katılımı, sosyal kapsama vb. için kapasiteler, önlemler ve politikalar geliştiren projelere destek verilmeye devam edilmiştir. Avrupa Komisyonu ve çeşitli iki taraflı bağışçılar gibi bağışçılar tarafından desteklenen farklı projeler, geri dönen nüfusun geçimine ve entegrasyonuna katkıda bulunmuştur.⁴⁸⁰

Alman politikası, savaştan sonraki ilk yıllardan itibaren gönüllü geri dönüşleri teşvik paketlerini ve ülkeye geri gönderme yardımlarını içeren çeşitli yollarla gönüllü geri dönüşleri teşvik etmiştir.⁴⁸¹ Almanya İçişleri Bakanı Manfred Kanther, Almanya'nın geçici korumayı sona erdirmeye niyetini ve 1 Temmuz 1996'dan başlayarak, Temmuz 1997'ye kadar 200 bin kişiyi geri göndermeye başlamayı planladığını açıklamıştır. Almanya, Batı Avrupa'daki BiH mültecilerinin yaklaşık yarısını barındırdığı için, onun politikalarının komşu ülkelerdeki benzer tutumlarla uygulanmadığı takdirde, Batı Avrupa'daki diğer ülkeler Almanya'dan gelen Bosnalı mültecilerin kitlesel bir akınıyla karşı karşıya kalacaklarından korkmuşlardır.⁴⁸² 1997 ve 1999 arasında, Alman makamları

⁴⁷⁷ Dumont ve Spielvogel, s.189.

⁴⁷⁸ Williams, s.52.

⁴⁷⁹ Harvey, s.100.

⁴⁸⁰ Džihic ve Oruč, s.29.

⁴⁸¹ Heimerl, s.382.

⁴⁸² Andersen, s.203.

mültecilerin kendi bölgelerine geri dönüp dönemeyeceğine bakılmaksızın, sıkı bir geri dönüş politikası izlemiştir. Birçoğu için, özellikle de yeni kurulan RS'deki bölgelerden sürülen mülteciler için, geri dönüş söz konusu olmamıştır. 1997'de, sadece 1,125 kişi RS'ye geri dönmüştür; 1998 yılı toplam rakamı ise sadece 8,586 olmuştur. Aynı zamanda, Alman yetkililer yüz binlerce Bosnalıyı zorla veya zorlama ve kapsamlı mali teşvik programlarını kullanarak geri göndermişlerdir. İsveç, Avusturya, ABD ve Avustralya gibi diğer ülkeler farklı yaklaşımlara sahip olmuşlardır. Bazıları kolektif geri dönüş programları kullanmışlar, diğerleri ise geri dönüş yardımlarını, bak ve gör turlarını, BiH'e döndükten sonra çeşitli destek biçimleriyle birlikte kullanmışlardır. Buna ek olarak, İskandinav ülkeleri, Almanya, Hollanda ve İsviçre'deki yetkililer, geri dönen mülteci ailelerine ödeme teşvikleri teklif etmişlerdir. Daha fazla koruma ve yavaş yavaş yerel düşmanlığı azaltarak uluslararası geri dönüş teşvikleri arttıkça, mülteciler ve yerinden edilmiş kişilerin dönüşleri de artmıştır.⁴⁸³ Ancak IOM'un Saraybosna Geri Dönüş ve Yeniden Entegrasyon Koordinatörü 2007'de verdiği bir mülakatta göç alan ülkelerin sağladığı yardımlarla ilgili şunları söylemiştir: “Para bağışları iyi görünüyor, ama geri dönenler geri döndüklerinde parayı harcıyorlar ve daha fazlasını istiyorlar. Geri döndüklerinde Batı Avrupa'daki aynı koşulları istiyorlar. Burada sosyal refah projeleri için fon yok. Her belediyenin dönüş için bir merkezi var ama mali destek yok.”⁴⁸⁴

Geri dönüşten sonra en yaygın yardım şekli, göç alan ülkenin ilgili kurumlarından mali yardım, IOM veya STK'lardan şartlı mali yardım olmuştur. Ancak kira için ödeme yapabilmek ve ilaç almak gibi acil yardımlar, bazı geri dönenler için çok önemlidir. Çoğu zaman bu kısa süreli şartlı yardımlar sadece birkaç ay için yeterli olmuş ve bu göçmenlerin sürdürülebilir dönüşüne çok az katkıda bulunmuştur. Bundan dolayı bu yardım biçimleri, geri dönenler için uzun dönemli bir çözüm olmamıştır. STK'lar ve kuruluşların bütçesi genellikle 12 aydan fazla bir süre için yardım sunmaya yetecek kadar büyük değildir, bu nedenle esas problem, sürdürülebilir dönüş için kısa vadeli yardımın nasıl etkili olabileceğidir.⁴⁸⁵ Yeniden yapılanma yardımlarının çoğu ya BMMYK gibi büyük uluslararası kuruluşlar tarafından yönlendirilmiş çok genel bir biçimde olmuştur ya da yerinden edilmişlere öncelik veren konut inşaatı ve onarımına yönlendirilmiştir.⁴⁸⁶

⁴⁸³ Porobić, s.195.

⁴⁸⁴ van Houte ve de Koning, s.31.

⁴⁸⁵ van Houte ve de Koning, s.30.

⁴⁸⁶ Eastmond, s.147.

AB ile ilgili geri kabul anlaşmaları, yasadışı olarak ikamet eden kişilerin geri dönüşünü ve geçişini kolaylaştırmak için ayrıntılı idari ve operasyonel prosedürler vererek Topluluk ve üçüncü ülke üzerindeki karşılıklı yükümlülükleri kapsamışlardır. AB hukuku uyarınca, bu antlaşmalarda yer alan düzenlemeler, tek bir üye devletin (iptal yapma hakkını kullanan Danimarka hariç) girdiği herhangi bir iki taraflı anlaşma üzerinde önceliğe sahiptir. (BiH ve AB 2008 yılında anlaşma yapmıştır. 2003 yılında BiH, potansiyel AB üyesi olarak görülmüştür.) Tüm üye devletlerin, tüm protokolleri kabul etmemesiyle birlikte, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne imzacı oldukları unutulmamalıdır. Ayrıca, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, bu prosedürlerin uluslararası insan hakları ile uyumlu olmasını sağlamak için yirmi temel zorunlu geri dönüş ilkesini kabul etmiştir. Bu, AB seviyesinde, AB üye devletleri tarafından benimsenmiş olduğu anlamına gelmemesine rağmen, zorunlu geri dönüş sürecinin tüm aşamalarının ele alındığı ilk metin olmuştur. Bağışçı girişimleri açısından, başarılı bir geri dönüş eylemi üzerine inşa edilen 2008-2013 yılları için Avrupa Geri Dönüş Fonunun toplam bütçesi 676 milyon Euro olmuştur. Fonun genel amacı, üye devletlerin entegre yönetim anlayışını kullanarak tüm boyutlarında geri dönüş yönetimini iyileştirme çabalarını desteklemek olmuştur. Genel olarak, her bir ülke çalışması, geri dönüşün kapsamlı bir göç politikasının giderek daha önemli bir bileşeni haline geldiğini göstermiştir. Bazı üye devletlerin (örneğin, Yunanistan, İrlanda, İtalya) yakın geçmişte, özellikle son on yılda, net bir şekilde göç ülkelerine dönüştüğü göz önüne alındığında, AB açısından etkili geri dönüş eylemlerine duyulan ihtiyaç giderek daha önemli hale gelmektedir.⁴⁸⁷

Gönüllü dönüş programları esas olarak IOM tarafından Belçika'daki Sosyal Entegrasyon Bakanlığı veya İsveç'teki Göç Kurulu gibi devlet makamlarıyla bazen de STK'lar ile birlikte yürütülmüştür.⁴⁸⁸ IOM misyonları; bilgilendirici toplantılar, bültenler, vb. yollarla somut bilgi sağlamıştır ve düzenli olarak geri dönüşle ilgili diğer kurumları ziyaret etmiştir.⁴⁸⁹ IOM, herhangi bir kişiye geri dönüp dönmeme konusunda tavsiye vermemesine rağmen, genellikle geri dönmek isteyenlerin gönüllü dönüş başvurusu yapmadan önce bir hukuk uzmanı ile görüşmesini ve geri dönmeyi düşünme nedenlerini araştırmasını teşvik etmiştir.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ European Migration Network of European Commission, s.7.

⁴⁸⁸ European Migration Network of European Commission, s.17.

⁴⁸⁹ European Migration Network of European Commission, s.19.

⁴⁹⁰ European Migration Network of European Commission, s.27.

Savaş sırasında ve sonrasında BiH'teki insanlara aktarılan önemli miktarlarda para transferlerinin, hem maddi hem de sosyal olarak belirli bir etkisi olduğu varsayılmıştır. Yakın tarihli bir tahmine göre, yurtdışındaki Bosnalılar ana vatanlarındaki akrabalarına yılda yaklaşık 750 milyar Euro yollamıştır.⁴⁹¹ Diğer savaştan zarar gören mülteciler gibi, kaçanlar da geride kalanlar için özel bir yükümlülük hissetme eğiliminde olmuşlardır. Buna karşılık, ana vatandaki akrabalar, yurtdışındaki aile üyelerine, onların yokluğunda mülklerine bakmaları ya da geri dönmeyi planlayanlara, yetkililerle ya da potansiyel işverenlerle bağlantıya geçmeleri için yardımcı olmuşlardır. Bir gün BiH'e dönmek isteyenler için, evdeki sosyal ağlarda bir mevcudiyet ve iyi bir isme sahip olmak, aynı zamanda yeniden entegrasyona yönelik bir yatırımdır.⁴⁹²

⁴⁹¹ Eastmond, s.154.

⁴⁹² Eastmond, s.155.

SONUÇ

Mülteci dönüşleri sadece bir insani kaygı meselesi değil, çatışmanın siyasi sonuçları için de kritiktir. Bu nedenle, yeniden yerleşim ve mültecilerin geri dönüşünün siyasi, ekonomik, güvenlik ve yasal etkilerini ele almak için kapsamlı bir yaklaşım gerekmektedir. Bu anlamda, mülteci dönüşleri savaşın kazanımlarını tersine çevirmenin tek yolu olarak görülmekte ve bu konu kaçınılmaz olarak politik hale gelmektedir.

BiH'teki çatışmanın net bir kazananının olmayışı, sorunun etkili bir şekilde çözüldüğü ve kaybeden tarafın büyük ölçüde yerinden edildiği etnik çatışmalar sonrasında var olandan farklı bir dinamik yaratmaktadır. Bununla birlikte BiH'te barış uygulamalarını desteklemek için mevcut uluslararası siyasi bağlılığın, kaynakların ve fiili siyasi gücün (mülk iadesi dâhil) kapsamı, diğer karşılaştırılabilir bölgelerde ve ülkelerde mevcut değildir. Bosna savaşı ve barış süreci kısmı, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra ortaya çıkan uluslararası düzen ve Avrupa düzeni için bir testti. Savaşın hem içinde hem de sonrasında ülkenin yakın tarihinin alabileceği bazı önemli dersler vardır. Bosna deneyiminden gelen en olumlu sonuç, savaş sırasında insani yardım çabasının yönetimidir ve korumaya ihtiyaç duyan iki milyondan fazla kişinin göçmen alan ülkeler tarafından kabulüdür. Göçmen alan ülkelerin bakış açısından, bu geçici ve büyük ölçekli insani korumanın mümkün olduğunu göstermektedir. BiH, Soğuk Savaş sonrası dönemde mülteci dönüşlerini yönetmek için de önemli dersler almıştır. Mültecilerin kitlesel olarak yerinden edilmesi ve nihai olarak yeniden yerleştirilmesi, bir krizin veya savaşın nihai siyasi sonuçlarıyla içsel olarak bağlantılıdır ve genellikle toprak bütünlüğünü, ulusal kimliği ve egemenliği belirleyerek savaşın kazananlarına ve kaybedenlere karar verir.

Avrupa'daki ülkeler arasında yaşam standardı en düşük seviyede olan ülke BiH olup, ülkede işsizlik oranı yüksektir, yolsuzluk yaygındır ve birçok kamu sektörü çalışanı da dâhil olmak üzere maaşlar düzenli olarak ödenmemektedir. BiH bugün, merkezi yönetimin zayıf olduğu, yerel makamların güçlü olduğu bir ülkedir. Ülkede idari yetki karmaşası üst seviyededir. BiH'te her entitenin kendine ait yapısı ve hükümeti vardır. Etnik temsile dayanan bu karmaşık siyasi sistem, ülkenin politik yaşamını zorlamıştır. Örneğin, Ekim 2010'da yapılan seçimlerden sonra, Aralık 2011'de bir uzlaşmaya varılıncaya kadar, merkezi bir hükümet kurma görüşmeleri 13 ay sürmüştür. BiH'te insan hakları ve güvenlik ilerlemesinin çok yavaş ve sınırlı olduğu apaçık bir gerçektir. Barış

ve uzlaşma ortamı sağlanmış değildir. Bazı uzmanlara göre, yabancı sivil yöneticilerin ve yabancı orduların birlikte ülkede kalmaya devam ettikleri müddetçe bu barış ortamının yaratılması zordur.

Dönüş göçü ile ilgili çalışmaların eksikliklerinden birisi, dönüş göçünün etkisiyle ilgili hemen hemen tüm çalışmaların, birey düzeyinde ya da mikro düzeyde incelenmesi olup, toplam makroekonomi üzerindeki etkisinin incelenmemesidir. BiH gibi savaş geçirmiş ülkelerde savaş sonrası ekonomiyi toparlamak amacıyla yatırımları teşvik etmek için doğru makroekonomik ortamın oluşturulması şarttır. Özellikle geri dönen yatırımcıların haklarının korunacağına ve yaptıkları sözleşmelerin uygulanacağına dair güvencelere ihtiyaçları vardır. Ancak şuan BiH'in her iki entitesinde de, geri dönenler için bütçeden ayrılan pay oldukça düşüktür. Dönüş göçü ve ekonomi, ülkenin önceliklerinde yer almamaktadır. Savunma ve gazilere ilişkin entite harcamaları, devlet yönetiminin kendisi dışındaki en büyük harcamaları oluşturmaktayken BiH'in merkezi hükümeti bu noktada maddi şartlar bakımından kötüdür.

BiH'te günümüze kadar hem BiH hükümetinin hem bölgesel ortaklıkların hem de uluslararası toplumun dönüş göçü ile ilgili yapmış oldukları çalışmalar yukarıda aktarılmıştır. Ancak hala çözilemeyen sorunların olduğu da belirtilmiştir. Bu konuda eksiklikleri tespit edip çözüm noktasında atılabilecek adımları öneri şeklinde burada açıklayacağız.

Her şeyden önce şunu söylemek gerekir ki, BiH göç istatistiklerini geliştirmelidir. İstatistiksel veriler geliştirildikten sonra, göç konularıyla ilgili araştırmalara destek sağlanmalıdır. İstatistiksel veriler şeffaf olmalıdır. Kurumlar tarafından şişirilme değil de gerçek verilere dayanmalıdır. Ancak bu şekilde çıkan verilerden bir sonuç elde edilir ve çözüm planı üzerinde yoğunlaşılır. Veri eksikliğine ya da şişirilmiş verilerin varlığına dayalı olarak BiH'in henüz geliştirilmiş bir göç politikası yoktur. Mevcut göç stratejisi, devlet politikasını açık bir şekilde ortaya koymamaktadır. BiH'in göç politikasını uygulayacak bir koordinasyon mekanizması oluşturması gerekmektedir.

Dönüş göçü konusunda ekonomik açıdan ilk adım olarak, iş yaratmaya katkıda bulunabilecek bir iş kurmada geri dönen göçmenleri desteklemek için, hükümet bürokrasiyi azaltabilir, vergi indirimi gibi mali teşviklerin yanı sıra yatırım olanakları hakkında bilgi sağlayabilir. Özel yatırımcılara şehirlerde yeni konut inşası için teşvik

verilmelidir. Teşvikler, on yıllık bir süre için emlak vergisi ve vergilerden muaf tutulmayı içerebilir. BiH makamları geri dönenlere ve yurtdışında yaşayan ve ülkede iş yapmak isteyen göçmenlere yardım etmelidir. Bu tür önlemler beceri edinimi ve yeniden beceri kazandırma kursları ile birlikte yapılmalıdır. Geri dönenlerin BiH işgücü piyasasına entegrasyonunu kolaylaştırmak, yabancı diplomaların akreditasyon sürecinin basitleştirilmesini gerektirir. Uluslararası toplum, 'kamu sektörünün etnikleşmesini' önlemek için çalışmalıdır. Bu çaba, entitelerdeki yüksek işsizlik seviyeleri göz önüne alındığında özellikle zor olacaktır. Kaynakların mültecilere ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilere akışı onları dışarıda bırakacak şekilde olmamalıdır. FBİH'in ve RS'nin ekonomik entegrasyonu, mülteci dönüşlerini teşvik etmek için gereklidir. Olası bir çözüm, entiteler arası daha güçlü çapraz bölgesel ekonomik ilişkileri ve ticareti teşvik etmek için topluluklar kurmaktır. Uluslararası toplum, RS ve FBİH arasındaki mevcut uçurumu genişletmemeye dikkat etmelidir. Barış sürecinin bir tarafı olarak, Bosnalı Sırplar ayrıştırılmış olmamalıdır.

Göçle ilgili kuruluşlar, potansiyel ülkeden dışarı çıkacak göçmenlere geri dönenlerden daha fazla ilgi gösteriyor gibi görünmektedir. Geri dönenlerin desteklenmesinde kuruluşların faaliyetlerinin payının artırılması bir öncelik olmalıdır. Göç edilen ülkelerde verilen geri dönüş tavsiyesi mümkün olduğunca erken sağlanmalıdır ve seyahat düzenlemelerinin yanı sıra geri dönüş ülkesindeki duruma ilişkin bilgileri içermelidir. Geri dönüş danışmanlığının önemli bir parçası, geri dönüş ülkelerinde geri dönenlerin potansiyel beklentileridir. Bu anlamda geri dönenlerin geri dönüş süreçlerine yardımcı olmaları için bir rehber kitabın yayınlanması olumlu bir girişimdir. Bu yayın kolayca erişilebilir olmalı ve geniş ölçekte dağıtılmalıdır. IOM gibi organizasyonların yaptığı gibi projeler yeniden üretilmeye çalışılırken, politika yapıcılar da bu özel projeleri bir sisteme dönüştürecek mekanizmalar düşünmelidir. BiH'in karmaşık kurumsal yapısı göz önüne alındığında, yurtdışında yaşayan BiH'in savaş mültecileri ile ilgili politikaların tutarlılığını sağlamak için kurumlar arası işbirliğini teşvik etmek önemlidir.

Yerlerinden edilmiş insanlara kendilerini etkileyen kararlara katılarak seslerini duyurma şansı vermek, onlar için etkili destek programları oluşturmak, sürdürülebilir bir çözüm bulmak açısından çok önemlidir. Bu, onlara sadece kulak vermekten daha fazlası olup onların kişisel değerlerini, toplumdaki hislerini ve kendi ülkelerindeki aidiyetlerini güçlendirir. Bireysel motivasyonları ve kısıtlamaları hesaba katan ve zaman çerçevesini

buna göre ayarlayan bir politika, geri dönüşün sağlanmasında daha etkili olabileceği gibi, insanların Ek 7'de korunan seçim hakkının tanınmasına da daha uygun olabilir. Uluslararası toplumun yeni nesil liderleri, kendilerini sıradan insanların refahına adadıklarında iyileşme gerçekleştirecektir. Geri dönenler ve tüm etnik grupların artan işbirliği ile gerçek bir iyileşme gerçekleşebilir.

Savaş sonrası alanlardaki mülklerin geri dönüşünün uzun bir süreç olduğunun kabul edilmesiyle, gelecekte herhangi bir barışı inşa etme misyonunda erken ve yekpare olarak dâhil edilen bir bileşen olmalıdır. Mülkiyet hakları, bireyler nihayet geri dönmeye veya satmaya karar verene kadar korunmalıdır. Ek 7'in uygulanması, geri dönmek isteyen mültecilerin ve yerinden olmuş kişilerin haklarının korunması için hayati öneme sahipken, evlerini başka yerlerde yapmayı seçenlerin haklarının tanınması açısından da önemlidir. Bu mültecilerin geri dönmemesi kararının kabul edilmesi, zorunlu göç çalışmalarında eksik kalan mülteci kavramının tanınmasına ve anlaşılmasına yönelik olumlu bir adım olacaktır.

Sivil toplum kuruluşları, sığınma merkezlerinde ikamet eden mülteciler ve sığınmacılar için, yurtdışında geçirdikleri süre içinde çalışma imkânına sahip olmaları için lobi yapmalı ve para biriktirmelerine yardımcı olmalıdır. Göç alan ülkede sosyal yardım bağımlılığı ve iş olanaklarının olmaması geri dönüşte pasif davranışa yol açabilir. Ayrıca iş tecrübesi eksikliği, işten sonra iş bulmanın önünde bir engel oluşturabilir. Bu noktada yerel STK'lar ve uluslararası örgütler genellikle geri dönüşten önce sınırlı bir süre için olsa bile geri dönenlerle birlikte çalışmak zorundadırlar. Bununla birlikte, geri dönüşten hemen sonra bazı engellerin üstesinden gelmek için geri dönüş yapanların yararına olabilecek bir takım hazırlıklar yapılabilir. Bu, göçmenlerin geri dönmeden önce kuruluşlarla iletişim kurmayı ve geri döndükten sonra da bu kuruluşlarla iletişime geçebilmesini sağlamayı içermelidir. Ek olarak, anavatandaki kurumlara girişi kolaylaştıran belgeler hazırlanabilir. Bunlar, göç edilen ülkede edinilen okul diplomalarının ve belgelerinin, tıbbi beyannamelerin ve diğer ilgili belgelerin tercümesi olabilir. Bu, geri dönenlerin bilgi tabanını da geliştirebilir.

Günümüzün uluslararası siyasi ortamı, çok etnikliği, hoşgörüyü ve birlikte yaşamayı kurucu ve barış inşası için ilke olarak desteklemeyi tercih ediyor. Çözüm, sadece demokrasinin ve özellikle azınlık haklarının korunmasını değil, aynı zamanda, devletin geniş halk meşruiyeti olan ve vatandaşların etnik kökenine hâkim olan siyasi kurumlar

yaratarak, ayrılıkçı etnik milliyetçiliğin üstesinden gelme kapasitesini yeniden canlandırmasında da yatıyor. Barışın inşası için yeterli özgürlüğü ve güvenliği sağlayabilmek için anayasa ve yasalar insan haklarını özellikle korumalıdır. Azınlık üyeleri, bireyler ve gruplar olarak, tutucu, bağnaz ve ayrımcı olmayan hukuk ve uygulama ile BiH'in her iki entitesindeki siyasi temsil aracılığıyla korunmalıdır. Geri dönenler genellikle ayrılmadan önce daha istikrarsız şartlarla karşılaştıklarından ve bu durum yeniden göçü canlandırabileceğinden, geri dönüş süreci ülkedeki çatışmayı takip etmemelidir.

Hukukun üstünlüğü, modern demokratik devletin hayati bir bileşenidir. Dolayısıyla geri dönüş sorunu, siyasal müzakerelere konu olmaktan ziyade hukukun üstünlüğünün bir yönü olarak da algılanmalı ve sunulmalıdır. BiH'te BM, Birleşmiş Milletler Uluslararası Polis Görev Gücü (IPTF) ve BMMYK ile birlikte, OHR'nin siyasi rehberliği altında bu işi yapacak araçlara sahiptir. OHR ve BM, hangi durumlara öncelik verilmesi gerektiği konusunda mevcut Ombudsman ağına düzenli olarak danışmalıdır.

BiH'teki bütün etnik yetkililer, geleceklerinin AB'de yattığı konusunda anlaştılar ve AB'nin BiH'e üyelik hakkına her yerde izin vermeden önce insan haklarına saygı talep edeceğini biliyorlar. Bu yüzden AB kartı, sadece zirve toplantılarında değil, her gün etkisi olacak şekilde oynanmalıdır. BiH'in AB'deki geleceği göz önüne alındığında, ülke bilgi temelli bir toplumda rekabetçi olmalı ve yüksek nitelikli insan sermayesini çekmek için eğitim, araştırma ve yeniliklerin geliştirilmesi yönünde çalışmalıdır. AB, özellikle göçmenlerin geri dönüşünün desteklenmesi açısından da rol oynayabilir. AB üyesi ülkeler, döngüsel göçü kolaylaştıracak işgücü piyasası düzenlemelerini getirmelidir. Sürdürülebilir ve uygulanabilir bir geri dönüş sağlamak ve özellikle sorunları çözmek adına siyasi elitlerin verdiği sözleri yerine getirebilmeleri için dönüş göçü ile ilgilenen bakanlıklarca (sırasıyla BiH MHRR, Kurum ve Kanton bakanlıkları) devam eden çabalara yatırım yapılmalıdır. Uluslararası toplum, özellikle de AB, BiH hükümetine DPA'nın Ek 7'sinde öngörüldüğü gibi açık geri dönüşleri kesinleştirmek için baskı yapmaya devam etmelidir. Kısa vadeli geri dönüşler, savaş sonrası yeniden yapılanmanın bir aracı olarak etkili olması adına, daha uzun vadeli kalkınma çabalarıyla koordine edilmelidir. AB iyi niyetini göstermek adına, 2010 yılında BiH vatandaşlarına vize uygulamasını kaldırmıştır.

BiH, geri dönenler konusunda Diasporasının potansiyelini fark etmemiş bir ülkedir. Diaspora, geri dönenler için sürdürülebilir ve bütüncül, stratejik bir çerçevenin geliştirilmesini teklif eder. BiH ile varış ülkeleri arasındaki işbirliği, Bosnalıların yurt içi ve yurt dışında ortak araştırma faaliyetlerini teşvik ederek, yerel yükseköğrenim kurumları ve Diaspora işbirliğini geliştirecek faaliyetleri de kapsayabilir.

Nihayetinde, dönüş göçü sadece mültecilerin ve göçmenlerin omuzlarına yüklenemeyecek kadar çok ağır ve zor bir süreçtir. Dönüş göçü, hem göçmenlerin ana vatanını hem onları alan ülkeleri hem de bir kısmının gittiği üçüncü ülkeleri kapsayan çok taraflı bir olgudur. Dolayısıyla bu süreçte karşılaşılan zorlukların çözümü de çok taraflı olmalıdır. Bu çözüm içerisinde göçmenlerin temsilcileri olan ulusal ya da uluslararası sivil toplum örgütleri de unutulmamalıdır. Söz konusu bütün aktörlerin birlikte hareket ederek dönüş göçleri üzerine bir eylem planı belirlemeleri ve bunu hayata geçirmeleri tüm taraflar için yararlı olacaktır. Eylem planının oluşturulması ve hayata geçirilmesi, olabilecek en kısa sürede olmak zorundadır. Özellikle savaş, doğal afet vb. nedenlerle yurtlarından ayrılmak zorunda kalarak mülteci konumuna düşmüş insanların bu süreçte yaşadıkları zorluklar düşünülecek olursa, onlar için bu eylem planının acil olmasının zorunluluğu da daha net anlaşılacaktır. Buradan bakıldığında, dönüş göçü sürecinde durumu hızlı tespit etmenin, hızlı müdahale etmenin ve hızlı bir şekilde sonuç almanın birçok hayatın kurtarılması noktasında çok önemli olacağı apaçık bir gerçektir. Bu nedenle ki, BiH'in bu durumdan tek başına çıkması beklenemez. Bölgesel işbirliği ve uluslararası toplumun çabaları ile BiH, daha iyi bir noktaya gelebilecektir. BiH'teki uluslararası toplum er ya da geç ulaşamaz bir geçmişini dayatmaya çalışmak yerine, BiH'in savaş zamanı bölünmelerine yönelik çözümün ancak geleceğe bakılarak bulunabileceği gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalacaklardır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

BARTRAM Davit, Marista V. Poros, Pierre Monforte. **Göç Meselesinde Temel Kavramlar**, (çev.) İtir Ağabeyoğlu Tuncay, Ankara: Hece İnceleme, 2017.

ÇİÇEKLİ Bülent (ed.), **Göç Terimleri Sözlüğü**, Cenevre: Uluslararası Göç Örgütü, 2009.

EKİNCİ Mehmet Uğur, **Bosna-Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu**, İstanbul: SETA Yayınları, 2014.

HORSTEIN TOMIC Caroline, “Migration Activity from Croatia to Germany and Return Tendencies – An Account of Recent Developments”, (eds. Caroline Elizabeth Hornstein Tomić, Ivan Hrstić, Filip Majetić, Marin Sopta, Ines Sabotic), **Hrvatsko iseljenistvo i domovina – Razvojne perspektive**, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2014, s.273-282.

JELAVICH Barbara, **Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar**, Çev.: İhsan Durdu, Gülçin Tunalı ve Haşim Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2016.

JELAVICH Barbara, **Balkan Tarihi: 20. Yüzyıl**, Çev.: Zehra Savan ve Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul 2015.

KENAR Nesrin, **Yugoslavya Sorununun Ulusal ve Uluslararası Boyutu**, Ankara: Palme Yayıncılık, 2005.

Makaleler

ALBERT Sophie, “The return of refugees to Bosnia and Herzegovina: Peacebuilding with people”, **International Peacekeeping**, Cilt 4, Sayı 3, 1997, ss.1-23.

ÁLVAREZ María del Pilar Valledor, “Annex 7: why are we still discussing it?”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.6.

ANDERSEN Elizabeth, "The Role of Asylum States in Promoting Safe and Peaceful Repatriation under the Dayton Agreements", **European Journal of International Law**, Cilt 7, Sayı 2, 1996, ss.193-206.

BADESCU Gruia, "Home after Dayton: IDPs in Sarajevo", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.42-43.

BLACK Richard, EASTMOND Marita ve GENT Saskia, "Sustainable Return in the Balkans: Beyond Property Restitution and Policy", **International Migration**, Cilt 44, Sayı 3, 2006, ss.5-13.

BLITZ Brad K. "Bosnia revisited: a retrospective on the legacy of the conflict", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.49-51.

CASSARINO Jean-Pierre, "Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited", **International Journal on Multicultural Societies**, Cilt 6, Sayı 2, 2004, ss.253-279.

COHEN, Nir ve KRANZ Dani, "State-assisted Highly Skilled Return Programmes, National identity and the Risk(s) of Homecoming. Israel and Germany Compared." **Journal of Ethnic and Migration Studies**, Cilt 41, Sayı 5, 2014, ss.795-812.

COX Marcus, "The Right to Return Home: International Intervention and Ethnic Cleansing in Bosnia and Herzegovina", **The International and Comparative Law Quarterly**, Cilt 47, Sayı 3, 1998, ss.599-631.

DAHLMAN Carl ve O'TUATHAIL Gearo'id, "The legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina", **Political Geography**, Cilt 24, Sayı 5, 2005, ss.569-599.

DAHLMAN Carl and O'TUATHAIL Gearo'id, "Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places", **Annals of the Association of American Geographers**, Cilt 95, Sayı 3, 2005, ss.644-662.

DE ANDRADE José H. Fischel ve DELANEY Nicole Barbara, "Minority Return to South-Eastern Bosnia and Herzegovina: A Review of the 2000 Return Season", **Journal of Refugee Studies**, Cilt 14, Sayı 3, 2001, ss.315-330.

D'SILVA Marc ve IMAMOVIC Sanela, "Resolving protracted displacement through social housing", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.21-23.

DUSTMANN Christian, "Children and Return Migration", **Journal of Population Economics**, Cilt 16, Sayı 4, 2003, ss.815-830.

EASTMOND Marita, "Transnational Returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina", **International Migration**, Cilt 44, Sayı 3, 2006, ss.141-166.

HANDLOS Line Neerup, OLVIG Karen Fog, BYGBJERG Ib Christian, KRISTIANSEN Maria ve NORREDAM Marie Louise, "Return Migration among Elderly, Chronically Ill Bosnian Refugees: Does Health Matter?", **International Journal of Environmental Research and Public Health**. Cilt 12, Sayı 10, 2015, ss.12643-12661.

HANDLOS Line Neerup, OLVIG Karen Fog, BYGBJERG Ib Christian ve NORREDAM Marie Louise, "Return Migrants' Experience of Access to Care in Corrupt Healthcare Systems: The Bosnian Example", **International Journal of Environmental Research and Public Health**. Cil 13, Sayı 9, 2016, ss.924-935.

HARVEY, Joanna. "Return Dynamics in Bosnia and Croatia: A Comparative Analysis", **International Migration**. Cilt 44, Sayı 3, 2006, ss.89-114.

HEIMERL Daniela, "The return of refugees and internally displaced persons: From coercion to sustainability?", **International Peacekeeping**, Cilt 12, Sayı 3, 2005, ss.377-390.

HUTTUNEN Laura, "Sedentary Policies and Transnational Relations: A 'Non-sustainable' Case of Return to Bosnia", **Journal of Refugee Studies**, Cilt 23, Sayı 1, 2010, ss.41-61.

INZKO Valentin. "Foreword: Addressing the legacy of violence", **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, s.4.

IVANOVA Vanya, "The return migration of highly-qualified workers in Bulgaria and in Bosnia and Herzegovina – policies and returnees' responses", **SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe**, Cilt 18, Sayı 1, 2015, ss.93-111.

JANSEN Stef. “Refuchess: Locating Bosniac Repatriates after the War in Bosnia-Herzegovina”, **Population, Space and Place**, Cilt 17, Sayı 2, 2011, ss.140-152.

LIANOS Theodore ve PSEIRIDIS Anastasia, “On the occupational choices of return migrants”, **Entrepreneurship & Regional Development**, Cilt 21, Sayı 2, 2009, ss.155-181.

LIETAERT Ine, DERLUYN Ilse ve BROEKAERT Eric, “Returnees’ Perspectives on Their Re-migration Processes”, **International Migration**, Cilt 52, Sayı 5, 2014, ss.144-158.

LIPPMAN Peter, “Their last name is ‘refugee’: return and local activism”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.28-31.

MAYNE Andrew, “Bosnia and Herzegovina 20 years on from Dayton”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.9-12.

MEYERHOEFER Claudia, “Voices in displacement”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.16-18.

MITROVIC Olga, “Resolving a protracted refugee situation through a regional process”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.12-15.

MUNRO Gayle, “Interpretations of Annex 7: assessing the impact on non-returnees in the UK”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.37-39.

O’TUATHAIL Gearo’id, “Localizing geopolitics: Disaggregating violence and return in conflict regions”, **Political Geography**, Cilt 29, Sayı 5, 2010, ss.256-265.

O’TUATHAIL Gearo’id ve O’LOUGHLIN John, “After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina a Decade Beyond War”, **Annals of the Association of American Geographers**, Cilt 99, Sayı 5, 2009, ss.1045-1053.

O’TUATHAIL Gearo’id ve DAHLMAN Carl, “The effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina: The Limits of Returns”, **Eurasian Geography and Economics**, Cilt 45, Sayı 6, 2004, ss.439-464.

PASIC Lana, “Political and social consequences of continuing displacement in Bosnia and Herzegovina”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.7-8.

PERRY Valery, “Wartime division in peacetime schools”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.26-27.

PILEGAARD Lisbeth ve DZUMHUR Jasminka, “Human rights shortcomings of the Dayton Peace Agreement”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.32-34.

POROBIC Selma, “Daring ‘life return-projects’ to post-Dayton Bosnia and Herzegovina”, **International Migration**, Cilt 55, Sayı 5, 2017, ss.192-204.

RUBEN Ruerd, van HOUTE Marieke ve DAVIDS Tine, “What Determines the Embeddedness of Forced-Return Migrants? Rethinking the Role of Pre- and Post-Return Assistance”, **International Migration Review**. Cilt 43, Sayı 4, 2009, ss.908-937.

SERRANO Inmaculada, “Property rights and reconstruction in the Bosnian return process”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.18-20.

STARK Oded, “Return and Dynamics: The Path Labor Migration when Workers Differ in Their Skills and Information is Asymmetric”, **The Scandinavian Journal of Economics**, Cilt 97, Sayı 1, 1995, ss.55-71.

STEFANOVIC Djordje and LOIZIDES Neophytos, “The role of remote voting in encouraging return”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.39-41.

STEFANOVIC Djordje ve LOIZIDES Neophytos, “Peaceful Returns: Reversing Ethnic Cleansing after the Bosnian War”, **International Migration**, Cilt 55, Sayı 5, 2017, ss.217-234.

STEFANSSON H. Anders. “Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town”, **International Migration**, Cilt 44, Sayı 3, 2006, ss.115-139.

STEFANSSON H. Anders. “Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town”, **International Migration**, Cilt 44, Sayı 3, 2006, ss.115-139.

TAKAHASHI Saul, “The UNHCR Handbook on Voluntary Repatriation: The Emphasis of Return Over Protection”, **International Journal of Refugee Law**, Cilt 9, Sayı 4, 1997, ss.593-612.

TURNER Wesli H. “The compound effects of conflict and disaster displacement in Bosnia and Herzegovina”, **Forced Migration Review**, Sayı 50, Eylül 2015, ss.44-45.

VUJADINOVIĆ Snežana, SABIC Dejan, STOJKOVIC Sanja ve MILINCIC Miroljub, “Years of refugee life in serbia – challenges for a new beginning: stay or return home?”, **TRAMES**. Cilt 15, Sayı 3, 2011, ss.235-258.

WILLIAMS Rhodri C. “The Significance of Property Restitution to Sustainable Return in Bosnia and Herzegovina”, **International Migration**. Cilt 44, Sayı 3, 2006, ss.39-61.

Tezler

MARINKOVIC Dragana. **Property Restitution and Sustainable Return: Lessons from Bosnia Herzegovina**, Macalester College International Studies Department, International Studies Honors Projects, 2013.

OLOVSSON Daniel, **Return Migration from Sweden to Bosnia and Herzegovina – A study of the Refugees Who Arrived to Sweden in 1993 and 1994**, Växjö University School of Management and Economics, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

PORIÇ İndira, **Bosna Sorununun Günümüzdeki Durumu ve Değerlendirilmesi**, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

VOGIAZIDES Louisa, **Return Migration, Transnationalism and Development - Social Remittances of Returnees from Sweden to Bosnia and Herzegovina**, Stockholm University Uppsatser Från Kulturgeografiska Institutionen, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Diğer Yayınlar

About IOM, International Organization for Migration, <https://bih.iom.int/about-iom> (ET: 08.09.2018).

Bosnia and Herzegovina Migration Profile, UNICEF, <https://esa.un.org/migmgprofiles/indicators/files/BosniaHerzegovina.pdf> (ET: 01.11.2017).

CARLING Jørgen, BOLOGNANI Marta, ERDAL Marta Bivand, EZZATI Rojan Tordhol, OEPPEN Ceri, PAASCHE Erlend, PETTERSEN Silje Vatne ve SAGMO Tove Heggli, “Possibilities and Realities of Return Migration”, **PRIO Project Summary**. Oslo, 2015.

Dayton Implementation-The Return of Refugees(Special Report 26), United States Institute of Peace, <https://www.usip.org/sites/default/files/sr26-Dayton-Implementation-return-of-refugees.PDF> (ET: 20.10.2018).

DUMONT Jean-Christophe and SPIELVOGEL Gilles, “International Migration Outlook – Return Migration: A New Perspective”, **OECD Annual Report**, Paris, 2008.

DZIHIC Zehra Kačapor and ORUC Nermin, “Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe”, **Final Country Report**, Bosnia and Herzegovina: European Commission, 2012.

European Migration Network of European Commission, **EMN Synthesis Report**, Luxembourg, 2007.

General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina and Its Annexs, United Nations Peacemaker, http://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_DaytonAgreement.pdf (ET: 04.08.2018).

Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun,

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc086/kanuntbmmc086/kanuntbmmc08604750.pdf (ET: 05.01.2019).

International Crisis Group, **Going Nowhere Fast: Refugees and Internally Displaced Persons in Bosnia and Herzegovina**, Sarajevo, 1997.

International Crisis Group, **Preventing Minority Return in Bosnia and Herzegovina: The Anatomy of Hate and Fear**, Brüksel, 1999.

IOM in Bosnia and Herzegovina, International Organization for Migration, <https://bih.iom.int/iom-bosnia-and-herzegovina> (ET: 08.09.2018).

Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi, TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, <http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/06turkish/TIntCovCivPolRights.pdf> (ET: 05.01.2019).

KNEZOVİĆ, Sandro ve GROSINIC Maja, **Migration Trends in Croatia**, 300.Basım, Zagreb: Institute for Development and International Relations (IRMO), 2017.

Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Sözleşme, TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, http://www.danistay.gov.tr/upload/multecilerin_hukuki_durumuna_dair_sozlesme.pdf (ET: 05.01.2019).

NALBANTOĞLU Firuzan, “Markulli: ‘Mülk sorunu geri iadeyle çözülecek.’”, **Kıbrıs Postası**, 2 Haziran 2015, <http://www.kibrispostasi.com/index.php/cat/35/news/163978> (ET:9 Ekim 2018).

Presentation, Return Migration and Development Platform, <http://rsc.eui.eu/RDP/> (ET: 08.09.2018).

STEFANSSON H. Anders, “**The House War: The Politics, Practice and Meaning of Home in Bosnia and Herzegovina**”, 2004, Göteborg University, Department of Social Anthropology, https://globalstudies.gu.se/digitalAssets/809/809981_WP10Stefansson.pdf (ET: 28 Şubat 2018).

Ülke Profili: Hirvatistan, 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-hirvatistan> (ET: 08.09.2018).

van HOUTE, Marieke ve de KONING Mireille, “Return Migration to Bosnia and Herzegovina: Monitoring the Embeddedness of Returnees”, **Towards a better embeddedness? Monitoring assistance to involuntary returning migrants from Western countries**. Amsterdam: Centre for International Development Issues Nijmegen, 2008.

WAHBA Jackline, “**Who benefits from return migration to developing countries?**”, 2015, IZA World of Labor, <https://wol.iza.org/articles/who-benefits-from-return-migration-to-developing-countries/long> (ET: 5 Aralık 2018).

UNHCR Statistics, UN Refugee Agency, http://popstats.unhcr.org/en/overview#_ga=2.176188389.1149785242.1545324515-2130867969.1545324515 (ET: 12.07.2018).

ÖZGEÇMİŞ

Mertcan YOLDAŞ İstanbul’da doğdu, ilkokul ve ortaokul öğreniminden sonra aynı şehirdeki Mehmet Niyazi Altuğ Anadolu Lisesi’nden 2006 yılında mezun oldu. 2010 yılında Balıkesir Üniversitesi Bandırma İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’ne girdi ve 2015 yılında buradan mezun oldu. Kısa dönem özel bir şirkette çalıştı. Edebiyat merakından dolayı üniversiteyi bitirdiği yıl, İstanbul’da birkaç arkadaşıyla beraber A’mâk-ı Efkâr adlı aylık bir edebiyat dergisi çıkardı. Toplamda 18 sayı çıkardıktan sonra yayın hayatını sonlandıran bu dergide çeşitli alanlardaki yazılarını yayımladı. 2015-2017 yılları arasında haberra.com adındaki haber sitesinde köşe yazarlığı yaptı. 2018 yılında özel bir şirket tarafından düzenlenen ulusal ve uluslararası organizasyonlarda görev aldı. 2015 yılından beri Türkiye Yazarlar Birliği üyesidir.